

Revista PHILOHISTORISS

An IX, Nr. 13, Aprilie 2023

PH

Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca
Facultatea de Istorie și Filosofie
Asociația Studențească Philohistoriss

Revista
PHILOHISTORISS

Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca
Facultatea de Istorie și Filosofie
Asociația Studențească PHILOHISTORISS

REVISTA

PHILOHISTORISS

An IX, Nr. 13, Aprilie 2023

KLAUSENBOOK

COLEGIUL ȘTIINȚIFIC:

Prof. univ. dr. Ovidiu Ghitta
Prof. univ. dr. Radu Ardevan
Prof. univ. dr. Marcela Sălăgean
Prof. univ. dr. Virgiliu Țărău
Conf. univ. dr. Ionuț Costea
Lect. univ. dr. Mihai Croitor

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Konrad Harris Gergely-Kiszella
Alexandra Jureschi
Alexandru-Mihai Mărieș
Vlad Horațiu Miclăuș
Ana-Maria Retegan
Remus Felix Sabadăș
Antonia-Annamaria Varga
Constantin-Teodor Vulpe

Coordonare volum: Konrad Harris Gergely-Kiszella

Responsabilitatea conținutului materialelor aparține autorilor.

© Autorii.

ASOCIAȚIA STUDENȚEASCĂ PHILOHISTORISS

Cluj-Napoca, Str. Napoca, nr. 11, sala S4

<https://asphilohistoriss.wordpress.com>

e-mail: philohistoriss@gmail.com; revista.philohistoriss@gmail.com

ISSN: 2068-5483

EDITURA KLAUSENBOOK

www.klausenbook.ro

CUPRINS

Istorie veche și arheologie

Producția de fibule norico-pannonice în Dacia romană	9
<i>Florian Boișteanu</i>	

Istorie modernă și modernă timpurie

Călători străini în Transilvania secolelor XVII-XVIII	21
<i>Doina G. Vanca</i>	
Caucazul sub stăpânirea Rusiei Țariste 1801-1917	40
<i>Bogdan Morar</i>	
Agricultură și comerț în Dobrogea 1850-1878	51
<i>Vasile Alexandru Marian</i>	
Correspondenți de război în zona Măcinului în 1877	62
<i>Vasile Alexandru Marian</i>	

Istorie contemporană și relații internaționale

Aspecte cu privire la situația învățământului și activitatea culturală din Județul Someș după Marea Unire de la 1 Decembrie 1918.....	77
<i>Aurora Buda (Ciotlăuș)</i>	
Intelectualul legionar aderent: începutul unei biografii. Articolele și lucrările ideologice ale lui Ernest Bernea	92
<i>Mihai Alexandru Cîță</i>	
Coreea de Sud după anul 1945. Importanța ruralului și a proiectului de modernizare rurală în perioada lui Park Chung Hee.	103
<i>Adrian Petru Sabău</i>	

Colectivizarea agriculturii în Raionul Huedin	119
<i>Cosmina Cordoș</i>	
Disidența anticomunistă din mediul religios. Studiu de caz: preotul Gheorghe Calciu-Dumitreasa	132
<i>Paula Corpodean</i>	
Un instrument al diplomației culturale. Institutul Român pentru Relații Culturale cu Străinătatea	142
<i>Alexandru Balaci Eduard</i>	
Diplomația publică rusă în relațiile internaționale	161
<i>Adriana Tătar (Baltă)</i>	

Arhivistică, patrimoniu și studii culturale

Nerespectarea condițiilor de păstrare a documentelor. Consecințele asupra stării lor	178
<i>Claudia Mărculescu</i>	
Patrimoniul între salvare și dispariție. Peisaj și castel: două castele neoclasiche pe Valea Mureșului	189
<i>Iuliana Ana Abos</i>	
„Țigani”/romii și cercetarea științifică	206
<i>Ecaterina Puia</i>	

Istoria artei

Imaginea lui Mihai Viteazul desprinsă din texte și tablouri votive	219
<i>Alina-Maria Crăciun</i>	
Istoria artei prin cinematograf: transmiterea cunoștințelor despre artă în perioada 1950-2000 prin intermediul filmului documentar în România... 235	
<i>Kolumbán Lilla</i>	

Filosofie

Critica fericirii intelectuale în Renaștere: Francesco Petrarca și Georgios Gemistos Plethon.....	247
<i>Maria Andreea Sidău</i>	
Conceptul de suveranitate la Rousseau	257
<i>Ionuț Văduvă</i>	
Distanță și tranziționalitate: eseu despre Martin Buber și Donald Winnicott	270
<i>David Mândruț</i>	
Explorări la intersecția inteligenței artificiale cu arta.....	282
<i>Iulia Dana Pușcașu</i>	
„Bioshock”: o meta-narațiune cu aspirații filosofice	294
<i>Alexandra Șteți</i>	

ISTORIE VECHЕ ȘI
ARHEOLOGIE

PRODUCȚIA DE FIBULE NORICO-PANNONICE ÎN DACIA ROMANĂ

FLORIAN BOIȘTEANU*

Abstract: *This article aims to identify the possible centers of production of norico-pannonian brooches from Roman Dacia. These two types of brooches represent an important feature of the norico-pannonian colonists from Roman Dacia. The main technique of production is the "casting upon archetype", which is attested by the eleven mould fragments discovered to the brooch workshop from Napoca. By making a table with the distribution of the norico-pannonian brooches in Roman Dacia, I have tried to trace the possible centers of production, which are Porolissum, Apulum, Micia, Napoca, Micăsasa, Ocna Sibiului, and, probably, Gherla. In the last part, I have specified some epigraphical and military aspects regarding the norico-pannonian presence in the already specified settlements.*

Keywords: *Norico-pannonian brooches, norico-pannonian costume, production, mould fragments, brooch workshops.*

Utilitatea fibulelor în cercetarea arheologică, prin stabilirea datării relative, a determinat poziționarea lor într-un loc principal, alături de ceramică și monede. Apariția unor numeroase monografii de fibule, începând cu deceniul VII al secolului XX, a dus și la realizarea unui studiu exhaustiv cu privire la tipurile de fibule din Dacia romană¹. Dacă, la început, fibulele au fost cercetate mai mult din perspectivele tipologiei, răspândirii, datării și a dimensiunilor, totuși, treptat, procesul de producție a fibulelor ajunge în atenția cercetătorilor, nemaivând parte doar de o abordare sumară și generală².

* Specializarea Istorie, anul III, Facultatea de Științe Socio-Umane, Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, coord. Conf. univ. dr. Silviu-Istrate Purece, Facultatea de Științe Socio-Umane, Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu.

¹ Vezi: Sorin Cociș, *Fibulele din Dacia romană*, Mega, Cluj-Napoca, 2004.

² Vezi: Doris Knausender, „Fibelnproduktion in Iuvavum-Salzburg”, în *Jahresschrift des Salzburg Museum*, nr. 56, 2014, pp. 141-176; Sorin Cociș, *The Brooch Workshops from Roman Dacia and The Other Danubian Provinces of The Roman Empire*, Mega, Cluj-Napoca, 2019; Csilla Sáró, „The fibula production of Brigetio: clay moulds”, în *Dissertationes Archaeologicae*, nr. 8, 2020, pp. 117-139; Eadem, „The fibula production of Brigetio: models, semi-finished products, and failed castings”, în *Dissertationes Archeologicae*, nr. 9, 2021, pp. 155-175.

Numele vine de la încadrarea lor ca elemente ale vestimentației feminine norico-pannonice, o reminiscență a sfârșitului epocii La Tène ce apare pe monumente funerare, aceasta caracterizându-se printr-o tunică lungă până la călcâie, cu guler și cu mâneci lungi și strâmte. O a doua tunică este purtată peste prima, fiind mai scurtă, fără mâneci și ținută la umeri de două fibule norico-pannonice, iar la mijloc era strânsă de o centură specifică acestui costum. În cazul femeilor căsătorite, pe umeri era purtat și un șal, iar pe cap se punea o bonetă³.

Fibulele norico-pannonice se împart în două mari tipuri: fibulele norico-pannonice cu două nodozități, numele fiind dat de la cele două proeminențe de pe corpul exemplarelor, și fibulele cu aripioare, ce se caracterizează prin două creștături, aflate în partea superioară a corpului, care se unesc, având atașați în partea superioară patru butoni. Jochen Garbsch, plecând de la clasificarea făcută de Oscar Almgren⁴, creează o tipologie mult mai complexă, luând în considerare caracteristicile fizice și tehnice. Astfel, tipul Almgren 236 este constituit din 12 subtipuri (Garbsch 236 a-n), tipul Almgren 237, din patru subtipuri (Garbsch 237a-d)⁵, iar tipul Almgren 238, din 21 de subtipuri⁶. Pentru Dacia romană, clasificarea a fost făcută de Sorin Cociș, care împarte exemplarele de fibule cu două nodozități în șase subtipuri (Cociș 11a, b1, b2, c1, c2, d), identificând doar patru din clasificarea realizată de Jochen Garbsch (Garbsch 236c, h, n și Garbsch 237a)⁷, iar fibulele cu aripioare sunt împărțite în șase subtipuri (Cociș 12a, b, c1, c2, d1, d2)⁸.

Prezența acestor fibule în Dacia romană este datorată colonizării norico-pannonilor, care la început, mai ales cei din lumea rurală, își conservă o parte din tradiții⁹. În total, au fost publicate 51 de exemplare¹⁰, toate fiind realizate din

³ Ursula Rothe, „Clothing in the Middle Danube provinces”, în *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*, nr. 81, 2012, p. 178.

⁴ Oscar Almgren, *Studien über nordeuropäische Fibelformen*, Curt Kabitzsch Verlagsbuchhandlung, Leipzig, 1923, pp. 108-109.

⁵ Jochen Garbsch, *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert*, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1965, pp. 26-49.

⁶ *Ibidem*, pp. 49-77.

⁷ Sorin Cociș, *Fibulele din Dacia romană*, pp. 72-73.

⁸ *Ibidem*, pp. 73-75.

⁹ Adrian Husar, *Celți și germani în Dacia romană*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 1999, p. 179.

¹⁰ 43 de exemplare au fost concentrate în Sorin Cociș, *Fibulele din Dacia romană*, p. 182-183, nr. 602-645; Celelalte opt exemplare au fost publicate în Nicolae Gudea, „Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman”, în *Acta Musei Porolissensis*, XIII, 1989, p. 595, nr. 4; Adrian Husar, *Celți și germani*, p. 182, nr. 10-11; Sorin Cociș, Nicoleta

bronz, prin metoda formei pierdute. Având în vedere că J. Garbsch a identificat, în provinciile Noricum și Pannonia, două exemplare din aur și 20 din argint¹¹, această lipsă de utilizare a metalelor prețioase în producție ne poate contura o idee despre nivelul de trai al primilor coloniști norico-pannoni.

Dat fiind faptul că toate exemplarele sunt confecționate exclusiv din bronz, în următoarele rânduri voi prezenta câteva aspecte ale acestei metalurgii, din Dacia romană.

Activitățile metalurgice din atelierele romane provinciale se realizau, în principal, pentru aprovizionarea armatei. Astfel, majoritatea urmelor de prelucrare a metalelor s-au descoperit în cadrul *vici militariae* și a *canabae*-lor, așezări ce țineau, din punct de vedere socio-economic, de castrul aflat în proximitate, fie el auxiliar sau legionar¹².

La baza depistării unui atelier stă: fie descoperirea clădirii în sine, cu structură, anexe și cuptoare, fie descoperirea unor obiecte care să ateste existența unui atelier în așezare, acestea fiind creuzetele, tiparele, rebuturile, modelele și obiectele neterminate. Astfel, Sorin Cociș împarte atelierele de prelucrare a bronzului în trei categorii: ateliere sigure (atunci când se descoperă atelierul propriu-zis), probabile (sunt descoperite numai creuzete, tipare, rebuturi modele și obiecte neterminate) și ambulante (singurele descoperiri ce atestă existența unui atelier sunt creuzetele)¹³.

Urme de prelucrare a bronzului s-au descoperit la *Porolissum*, Buciumi, Cășeu, Ilișua, Gherla, *Napoca*, Gilău, *Potaissa*, *Apulum*, *Micia*, *Tibiscum*, *Dierna*, Slăveni și Copăceni¹⁴. Așa cum a observat și Sorin Cociș, majoritatea atelierelor menționate aveau ca principal client soldatul¹⁵.

Man, „Fibule romane din colecțiile Muzeului Județean Mureș”, în *Revista Bistriței*, XXII, 2008, p. 87, nr. 8; Sorin Cociș, Corneliu Gaiu, Radu Zăgreanu, „Fibule romane din Dacia intracarpatică”, în *Revista Bistriței*, XXIV, 2010, p. 208, nr. 9; Dumitru Popa, „Obiecte din metal descoperite în așezarea romană rurală de la Ocna Sibiului”, în *APULUM. Acta Musei Apulensis*, XLIII, II, 2011, p. 274, nr. 6; George Valentin Bounegru, *The Northern Necropolis from Apulum "Ambulance Station" 1981-1985. Necropola nordică de la Apulum „Stația de Salvare”*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2017, pp. 59-60. Sorin Cociș, *The Brooch Workshops*, p. 25.

¹¹ Jochen Garbsch, *op.cit.*, p. 79.

¹² Doina Benea, „Atelierele de prelucrare a bronzului, argintului și aurului în Dacia romană”, în *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis*, IX, pp. 109-110.

¹³ Sorin Cociș, „Atelierele de bronzieri în Dacia preromană. Sec. II î.e.n. – sec. I e.n.”, în *Sargetia. Acta Musei Devensis*, XVI-XVII, 1982-1983, p. 142.

¹⁴ Idem, „Ateliere de bronzieri din Dacia romană”, în *Acta Musei Napocensis*, XXXII, I, 1995, pp. 383-391.

¹⁵ *Ibidem*, p. 385.

Două metode erau utilizate pentru prelucrarea bronzului: prima era metoda „cerii pierdute”, unde, cu ajutorul unui tipar, se făcea modelul din ceară, apoi această replică era învelită în lut și băgată în cuptor. După ardere, ceara era scoasă din tipar, printr-un orificiu în partea superioară, lăsat în urma modelării, apoi se introducea aliajul topic. Tiparul era lăsat să se răcească, ca după aceea să fie spart pentru a scoate noul obiect, care ulterior urma să fie supus unui proces de finisare a imperfecțiunilor. A doua metodă, cea a „forme pierdute”, unde nu mai avem un model din ceară, ci este făcut din alt material, din metal sau chiar din lemn sau os, iar tiparul este făcut prin unirea a două bucăți din lut, modelul fiind la mijloc. În următoarea etapă, părțile de lut sunt despărțite, pentru a scoate modelul și apoi reunite la loc, păstrând modelarea făcută¹⁶.

Constituirea bronzului este diferită în antichitate, față de ceea ce înțelegem noi prin bronz. Dacă metalul principal este același, cuprul, celelalte elemente diferă ca procentaj. Putem să avem cupru și staniu (bronzul propriu-zis), sau cupru, staniu, plumb și zinc, sau, a treia variantă, când plumbul reprezintă al doilea metal ca pondere, dar și zincul presupune o cantitate însemnată (în cazul acesta nici nu mai vorbim de bronz, ci de alamă)¹⁷. Desigur, această variație a metalelor utilizate se datorează și practicii reciclării obiectelor din bronz, nu mai puțin din 70% din artefactele de bronz din Britannia, supuse analizelor metalografice, conțineau metal provenit din procesul de reciclare¹⁸.

Studiile cu privire la producția fibulelor din Dacia și din alte ateliere danubiene, cum ar fi *Iuvavum*¹⁹ sau *Brigetio*²⁰, arată că urmele producției păstrează tiparul precizat pentru manufacturarea obiectelor din bronz. Astfel, principalele descoperiri ce indică producția de fibule în acea așezare sunt: fragmentele de tipar, crezetele, modelele și rebuturile.

La *Napoca*, în Piața Unirii, s-au descoperit urmele unui atelier de produs fibule. Structura clădirii presupunea pereți din lemn și acoperiș din *tegulae*. Atelierul mai dispunea de șapte cuptoare și de patru zone de depozitare. Tot în interiorul atelierului, mai exista și un spațiu pentru strângerea fragmentelor de

¹⁶ Doina Benea, *op.cit.*, pp. 120-121.

¹⁷ Sorin Cociș, *The Brooch Workshops*, 2019, pp. 20-21.

¹⁸ Mark Pollard, Peter Bray, Chris Gosden, Andrew Wilson, Helena Hamerow, *Characterising copper-based metals in Britain in the first millenium AD: a preliminary quantification of metal flow and recycling*, în *Antiquity*, nr. 89, 2015, 2015, pp. 703-704.

¹⁹ Doris Knauseder, *op.cit.*, pp. 141-173.

²⁰ Csilla Sáró, „The fibula production of Brigetio: clay moulds”, pp. 117-125; Eadem, „The fibula production of Brigetio: mode, semi-finished products, and failed castings”, pp. 155-169.

tipare, de creuzete și a rebuturilor. În cadrul săpăturilor s-au descoperit și 14 fibule. Din totalul descoperirilor, reiese că, la atelierul de la *Napoca*, se produceau fibule puternic profilate, fibule norico-pannonice, fibule cu genunchi, fibule cu capul în formă de ancoră și fibule zoomorfe²¹.

Tot în cadrul atelierului de fibule de la *Napoca*, au fost dezgropate singurele urme ale producției de fibule norico-pannonice, fiind reprezentate de unsprezece fragmente de tipar. Trei dintre acestea au imprimat forma piciorului și a portagrafei unor fibule cu două nodozități (Cociș 11c2; Garbsch 236h)²², iar restul de opt au servit la producerea de fibule cu aripioare (Cociș 12c1; Garbsch 238q)²³, în cadrul atelierului descoperindu-se și un exemplar al acestui tip²⁴.

Deși foarte puțin material publicat ne poate ajuta să facem legătura directă dintre producție și exemplarele de fibule, totuși putem să indicăm, într-o anumită măsură, centrele cu posibilitate mare sau medie de producție, prin depistarea așezărilor unde există o concentrație semnificativă de fibule norico-pannonice. Desigur, ideea că un număr mare de fibule de un anumit tip, concentrate într-un singur loc, ar putea să indice posibilitatea producției lor locale, nu este nouă în istoriografie²⁵. În cazul fibulelor norico-pannonice, prin atribuirea lor etnică, zonele de concentrare pot să arate nu numai o posibilitate mare de producție a lor, ci și existența unei comunități de coloniști norico-pannoni. Am ales să indicăm aceste concentrări de fibule (tabel 1²⁶), pentru a crea o imagine asupra locurilor unde ar fi fost produse, cu mențiunea că aceste rezultate sunt puternic influențate de situația cercetărilor arheologice din prezent, prin urmare, orice descoperire ar putea să schimbe semnificativ tabelul prezentat.

²¹Sorin Cociș, *The Brooch Workshops*, pp. 18-28.

²²*Ibidem*, p. 25, p. 185, pl. 69/695-697.

²³*Ibidem*, p. 25, p. 184, pl. 68/687-694.

²⁴*Ibidem*, p. 125, pl. 9/10, pl. 71/6.

²⁵Csilla Sáró, "The fibula production of Brigetio: models, semi-finished products, and failed castings", p. 155; Michel Fouguère, *Les fibules en Gaule Meridionale de la conquête à la fin du Ve siècle après J.-C.*, Editions du CNRS, Paris, 1985, p. 450.

²⁶Tabelul conține trei secțiuni, pentru **locul descoperirii**, numărul de exemplare pentru **fibulele cu două nodozități** și **fibulele cu aripioare**. Secțiunile marcate cu roșu indică o **probabilitate inexistentă** de producție, cele marcate cu galben reprezintă o **probabilitate medie** de producție, iar cele marcate cu verde ne indică o **probabilitate mare** de producție. Din exemplarele publicate, doar unul singur nu a fost valorificat (Sorin Cociș, *Fibulele din Dacia romană*, p. 182, nr. 602.), deoarece nu se cunoaște locul descoperirii.

Conform tabelului, concentrările de fibule se află la *Apulum*, Gherla, Micăsasa, *Micia*, *Napoca* și Ocna Sibiului și *Porolissum*.

În următoarele rânduri vom încerca să explicăm aceste concentrări prin specificarea urmelor de producție de fibule găsite în aceste așezări, dar și precizând câteva aspecte cu privire la originea trupelor staționate în acel loc și a onomasticii norico-pannonice cercetate.

Tabel 1: distribuția fibulelor norico-pannonice și posibilitatea de producție în respectivele așezări

Locul descoperirii	Fibule cu două nodozități	Fibule cu aripioare
1. Alba Iulia (<i>Apulum</i>)	3	0
2. Berghin	1	0
3. Brâncovenești	1	0
4. Buciumi	1	0
5. Cașolț	1	0
6. Cetea	0	1
7. Cristești	1	0
8. Dârjiu	1	0
9. Feldioara	0	1
10. Gherla	2	2
11. Gilău	0	1
12. Micăsasa	3	2
13. Vețel (<i>Micia</i>)	3	0
14. Morești	1	0
15. Cluj-Napoca (<i>Napoca</i>) ²⁷	2	3
16. Ocna Sibiului ²⁸	1+	0
17. Orlea	0	1
18. Moigrad (<i>Porolissum</i>)	6	6
19. Războieni	1	0
20. Sopor de Câmpie	1	0

²⁷ După cum am precizat mai sus, producția de fibule norico-pannonice de la *Napoca* este deja atestată.

²⁸ La Ocna Sibiului, s-au descoperit un număr important de exemplare cu două nodozități, dar doar unul a fost publicat (Dumitru Popa, „Obiecte din metal”, p. 274, nr. 6), informație amabilă Silviu-Istrate Purece.

21. Șpălnaca	1	0
22. Jupa (<i>Tibiscum</i>)	1	0
23. Sarmizegetusa (<i>Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i>)	1	0
24. Vărădia	1	0

La *Porolissum*, s-au descoperit un model din plumb pentru fibule cu genunchi și un fragment de tipar pentru o fibulă sarmatică, fiind o reflecție a negoțului cu populația din *Barbaricum*²⁹. Tot aici s-a înregistrat cea mai mare cantitate de fibule norico-pannonice, fiind descoperite câte șase exemplare pentru fiecare tip³⁰. Așezarea din extremul nordic al Daciei a ținut o comunitate importantă de norico-pannoni, care poate fi identificată prin intermediul onomasticii de pe monumentele funerare³¹. Mai mult, prezența unor vexilații ale legiunii *XIII Gemina*³², care a staționat mult timp în Pannonia la *Poetovio* și *Vindobona*, trebuie luată în considerare³³, dar și atestarea trupelor auxiliare: *Cohors I Ulpia Brittonum*³⁴, *Cohors I Augusta Ituraeorum*³⁵ și *Cohors VI Thracum*³⁶, toate staționând anterior în *Pannonia*.

În cartierul Partoș din Alba Iulia, unde este localizată *Colonia Aurelia Apulensis*, în cadrul cercetărilor arheologice din 2015 și 2016, într-o groapă menajeră, s-au descoperit 23 de tipare fragmentare și un ac de fibulă din bronz. Pe lângă tipare pentru turnat aur sau pentru produs *lunulae* și inele de lanț, au mai fost descoperite tipare pentru produs fibule de tip *Aucissa* și fibule zoomorfe³⁷.

²⁹ Sorin Cociș, *The Brooch Workshops*, p. 28-34, Sorin Cociș, Vitalie Bârcă, „The workshops and production of „Sarmatian Brooches” (Almgren Group VII, series I)”, în *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle Série*, LVII, 2013, pp. 110-112.

³⁰ Fibule norico-pannonice cu două nodozități (, Nicolae Gudea, *op.cit.*, p. 595, nr. 4; Sorin Cociș, *Fibulele din Dacia romană*, p. 182, nr. 608-610, 622-623); fibule cu aripioare (*Ibidem*, p. 183, nr. 628-629, 637, 642-644).

³¹ Adrian Husar, *op.cit.*, pp. 53-54.

³² Nicolae Gudea, *op.cit.*, pp. 161-162.

³³ Ionuț Acrudoae, *Militari din Pannonia în armata romană (sec. I-III p. Chr.)*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, Iași, 2016, p. 149, nota 355.

³⁴ Nicolae Gudea, *op.cit.*, pp. 162-164.

³⁵ *Ibidem*, pp. 166-168.

³⁶ *Ibidem*, pp. 170-174.

³⁷ Sorin Cociș, *The Brooch Workshops*, pp. 39-43, Sorin Cociș, George Bounegru, „The bronze and gold working workshop of Apulum”, *Ephemeris Napocensis*, XXVII, 2017, pp. 213-217.

Din cele două orașe de la *Apulum*, provin trei fibule norico-pannonice cu două nodozități³⁸. Norico-pannoni se întâlnesc în cadrul militar, unde trebuie evidențiate cazurile lui *Aelius Propicus*, născut la *Siscia*, intrat în legiunea *XIII Gemina* și a activat ca *librarius* (contabil) al guvernatorului³⁹ și a lui *Marcus Aebutius*. Dacă se dovedește ca fiind adevărată staționarea legiunii *I Adiutrix* la *Apulum*, între 106-118 d. Hr., atunci trebuie precizat că, înainte de această perioadă, a staționat în *Pannonia*, timp de 15 ani (86-101 d. Hr.), la *Brigetio*⁴⁰.

La *Micia*, a fost scos la lumină un atelier pentru prelucrarea bronzului, dar și fragmente de creuzete, unelte și o fibulă puternic profilată neterminată⁴¹. *Micia*, unul dintre *pagi* din Dacia romană, aflat în *territoria* orașului *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, se încadrează în repertoriul nostru prin prezența a trei fibule norico-pannonice cu două nodozități⁴². Aici, au fost înregistrate două nume norico-pannonice, *Ammius Cresces*⁴³ și *C. Antonius Crispinus*⁴⁴. Cel mai probabil, comunitatea norico-pannonică nu ar trebui pusă în legătură cu trupele care au staționat aici, deoarece ele aveau origini din Hispania, Asia și Africa (*cohors II Flavia Commagenorum, ala I Bosporanorum, ala I Hispanorum Campagorum, numerus Maurorum Miciensium*)⁴⁵.

La *Napoca*, pe lângă fibula cu aripioare descoperită în cadrul atelierului, s-au mai publicat patru exemplare, câte două exemplare de fiecare tip⁴⁶. Prezența norico-pannonilor este bine argumentată, ei stând la baza formării *vicus Napocensis*⁴⁷.

În cazul așezării de la Micăsasa, sunt înregistrate trei fibule norico-pannonice cu două nodozități și două exemplare cu aripioare⁴⁸. Micăsasa reprezintă un centru foarte important de produs ceramică, prin prezența a zece

³⁸ Sorin Cociș, *Fibulele din Dacia romană*, p. 182-183, nr. 606, 625; George Valentin Bounegru, *op.cit.*, pp. 50-60.

³⁹ Ionuț Acrudoae, *op.cit.*, pp. 149-150.

⁴⁰ Ionuț Acrudoae, *op.cit.*, p. 43, nota 45.

⁴¹ Sorin Cociș, *The Brooch Workshop*, pp. 43-44. Virginia Rădeanu, Sorin Cociș, „Un nou atelier de fibule din Dacia romană”, *Sargetia. Acta Musei Devensis*, XVIII-XXIX, 1, 1999-2000, pp. 205-206.

⁴² Sorin Cociș, *Fibulele din Dacia romană*, pp. 182-183, nr. 604, 619-620.

⁴³ Adrian Husar *op.cit.*, p. 84, tabelul 7, nr. 26

⁴⁴ Adrian Husar, *op.cit.*, p. 161, tabelul 9, nr. 6.

⁴⁵ Liviu Petculescu, Cristina Mitar, „The Civillian Settlement at Micia. Topography, Chronology and Legal Status”, în *Limes*, XXIII, 2018, p. 95.

⁴⁶ Sorin Cociș, *Fibulele din Dacia romană*, pp. 182-183, nr. 613, 624, 635, 639.

⁴⁷ Adrian Husar, *op.cit.*, p. 52.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 182, nr. 10-11; Sorin Cociș, *Fibulele din Dacia romană*, pp. 182-183, nr. 617, 632-633

cuptoare de ars ceramică și a unui atelier. Deși tipologia ceramicii din această așezare este variată, totuși trebuie să evidențiem cele 400 de tipare pentru producția de *terra sigillata*, care avea totuși o calitate inferioară, în comparație cu exemplarele importate⁴⁹.

De la Ocna Sibiului a fost publicată doar o fibulă norico-pannonică cu două nodozități, însă acestea se află în număr mult mai mare⁵⁰. La punctul *Fața Vacilor (La Făgădău)* s-a descoperit o așezare rurală de norico-pannoni, care sunt reprezentați prin locuințele de suprafață rudimentare și ceramica zgrunțuroasă cenușie (în special *Dreifußschale*). Astfel, vorbim de o populație conservatoare, mai ales în primii ani de la colonizare, care păstrează cultura materială specifică, printre care și fibulele norico-pannonice⁵¹.

La Gherla, s-au descoperit patru exemplare, câte două pentru fiecare tip⁵². Aici a staționat o unitate foarte reprezentativă pentru populația de pannoni din Dacia romană, fiind vorba de *ala II Gallorum et Pannoniorum*⁵³, prin urmare existând o comunitate semnificativă de norico-pannoni⁵⁴.

Fibulele norico-pannonice sunt produse în centre urbane din Dacia (*Apulum, Napoca, Porolissum*), unde existau importante comunități norico-pannonice, la care, mai ales în prima jumătate de veac a provinciei, nu se observă un grad mare de romanizare. Producția acestor fibule este atestată și în zona rurală, de unde, de altfel, provine majoritatea exemplarelor, o probabilitate mare de producție fiind discutată în cazul așezărilor de la Micăsasa, Ocna Sibiului și Micia. Desigur, numărul redus de centre rurale de producție poate fi pus și pe seama puținelor cercetări arheologice, făcute în *vici* și *pagi* de pe teritoriul Daciei romane.

⁴⁹ *Vezi*: Ioan Mitrofan, „Les recherches archéologiques de l'établissement romain de Micăsasa”, în *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Nouvelle série*, XXXIV, 1990, pp. 129-138.

⁵⁰ Informație amabilă dată de Silviu I. Purece.

⁵¹ *Vezi*: Dumitru Popa, „Așezarea norico-pannonică de la Ocna Sibiului”, în Ioan Marian Țiplic, Silviu-Istrate Purece (coord.), *Relații interetnice în spațiul românesc. Populații și grupuri etnice (II î.Hr – V d.Hr.)*, Altip, Alba Iulia, 2006, pp. 141-166.

⁵² Sorin Cociș, *Fibulele din Dacia romană*, pp. 182-183, nr. 612, 630-631, 638

⁵³ Dumitru Protase, Nicolae Gudea, Radu Ardevan, *Din Istoria militară a Daciei romane. Castrul roman de interior de la Gherla*, Mirton, Timișoara, 2008, p. 11.

⁵⁴ *Ibidem*, pp. 127-128.

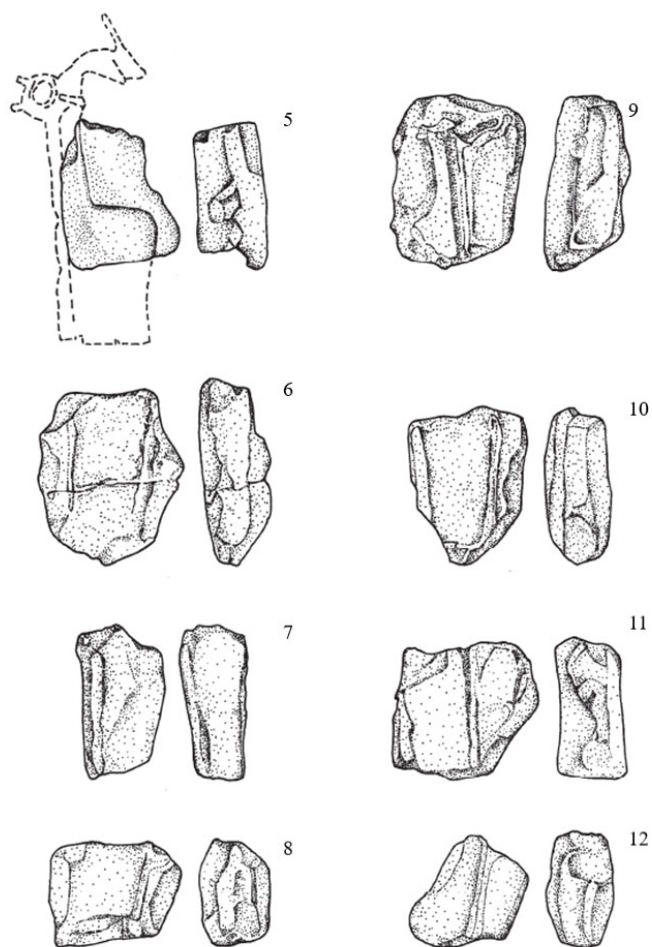
Anexe

Figura 1: Posibile centre de producție de fibule norico-pannonice
(sursa: <https://earth.google.com/>)

Figurile 2-4: fragmente de tipare pentru fibulele norico-pannonice cu două nodozități
(sursa: Sorin Cociș, *The Brooch Workshops*, p. 185, pl. 69, fig. 695-697)

Figurile 5-12: fragmente de tipare pentru fibulele cu aripioare (sursa: Sorin Cociș, *The Brooch Workshops*, p. 184, pl. 68, nr. 687-694)

ISTORIE MODERNĂ ȘI
MODERNĂ TIMPURIE

CĂLĂTORI STRĂINI ÎN TRANSILVANIA SECOLELOR XVII-XVIII

DOINA GABRIELA VANCA*

Abstract: *This study aims to analyze travelers who passed through Transylvania in the 17th and 18th centuries. Curiosity prompts us to find out: who were these travelers, where did they come from, what was the purpose of their arrival on the Transylvanian territory, what kind of testimonies did they leave as a result of their journey. We find among travelers: pilgrims, ecclesiastical figures (bishops, monks, missionaries), messengers in transit, soldiers, adventurers, fugitives, emigrants, exiles, diplomats, ambassadors, scholars, specialists in various fields of scientific activity (geologists, people involved in mining or forestry), artists (theatre actors, musicians, painters, sculptors), merchants, emissaries, princes, nobles, tourists. They left various descriptions of the places they crossed, impressions of the people they met, descriptions of the society, agricultural systems used, crafts and trade, but also adventures they had to live in the Transylvanian land. We often find such information in travel diaries, diplomatic or military reports, letters or books printed in that period.*

Keywords: *Travel, travelers, Transylvania, 17th and 18th centuries, diplomats, ambassadors, clerics, merchants, military, messengers, scholars, artists, craftsmen, tourists, settlements, everyday life, letters, reports, diaries, testimonials*

Călătoria a fost o necesitate a oamenilor dintotdeauna. Motivele călătoriilor sunt diverse: căutare de hrană sau de locuri climatice mai bune, negoțul, conflictele militare, exilul, pelerinaje, interese politice, îngrijirea sănătății, practicarea artelor, efectuarea studiilor, curiozitatea, descoperirea unor noi culturi, până la plăcerea de a călători. Găsim printre călători pelerini, personaje ecleziastice (episcopi, călugări, misionari etc.), soli în trecere, militari, aventurieri, fugari, emigranți, persoane exilate, diplomați, ambasadori, erudiți, specialiști din diferite domenii de activitate profesionale sau științifice

* Masterandă, anul 2, Istorie și turism cultural, Facultatea de Științe și Litere „Petru Maior”, Universitatea de Medicină, Farmacie, Științe și Tehnologie „George Emil Palade” Târgu-Mureș; coordonator Prof. Univ. Dr. Giordano Altarozzi, decan al Facultății de Științe și Litere „Petru Maior” de la Universitatea de Medicină, Farmacie, Științe și Tehnologie „George Emil Palade” Târgu-Mureș.

(geologi, persoane implicate în industria minieră sau forestieră etc.), artiști (actori de teatru, instrumentiști, pictori, sculptori etc.), negustori, meșteșugari, emisari, prinți, nobili, oameni de afaceri, turiști etc. Modul de a călători s-a schimbat de-a lungul secolelor.

De la mersul pe jos sau călare, cel cu diligențe, trăsurile (de tipul cociilor și rădvanelor utilizate de nobilime), olace folosite de curierii domnești, căruțe, șarete, birje sau care cu coviltir pentru transportul terestru, corăbii, galioane, nave, cuirasate, piroscafe, pentru transportul pe mare, treptat evoluția mijloacelor de transport a condus la utilizarea altor mijloace de deplasare, care reduceau semnificativ durata unei călătorii și asigurau un confort sporit: vapoare, tren, motociclete, autovehicule, avioane.

Pentru secolele avute în vedere prin acest studiu, epocă în care în Europa era la modă efectuarea bine cunoscutului *Grand Tour*, mijloacele de transport existente erau limitate la mersul pe jos, călare sau cu diverse forme de căruțe și ambarcațiunile maritime existente. Provocările unei călătorii efectuate în secolele XVII-XVIII erau multiple: durata lungă a călătoriei (de la câteva săptămâni la ani), frica de a traversa locuri precum păduri întunecate, ape învolburate sau întinderi mari de apă, paraziții (păduchi, purici, căpușe) care existau în mai toate locurile de cazare, bolile temute precum ciuma sau tifosul care încă existau în diverse focare, dimensiunea bagajelor și proviziilor care trebuiau transportate, neplăcerile provocate de intemperii, traversarea zonelor montane care crea noi dificultăți, cazarea în hanurile de lângă stațiile poștale în săli mari, la comun cu alți călători care presupuneau tolerarea diverselor mirosuri neplăcute și a sforăitului nocturn cu tonalități și ritmuri diferite, metode ineficiente de apărare contra muștelor, țânțarilor provocatori de malarie sau a altor insecte, controalele actelor și a bagajelor la stațiile de poștă, dezinfectarea trupurilor și a tuturor bagajelor și perioada de timp petrecută în stațiile de carantină de la granițele dintre state, teama de întâlniri periculoase cu hoți sau tâlhari etc.

Legarea de prietenii, schimburile de informații, contactul cu alte culturi făceau însă ca toate provocările menționate să nu pară de nesuportat. Mulți dintre acești călători au lăsat mărturii ale trecerii lor în jurnale de călătorie, însemnări, scrisori, opere literare, documente diplomatice, dări de seamă, rapoarte, desene, picturi, dintre care o parte au supraviețuit până azi. Cine erau însă aceste persoane care au călătorit în Transilvania în secolele XVII-XVIII și care era scopul trecerii lor pe aceste meleaguri? Ce fel de mărturii ne-au lăsat despre Transilvania?

Un prim exemplu este cel al lui **Ioan Darahi**, aparținător al nobilimii mijlocii din Satu Mare, care ocupa funcția de comisar imperial în Transilvania în anul 1600. Acesta călătorește cu diverse misiuni în Transilvania, la Alba Iulia, Dej, Brașov sau Cluj între 1595-1600, trimis de comandantul Mihail Székely. În 1599 a fost „împrumutat” domnitorului Mihai Viteazul, ca secretar de limbă maghiară, cu scopul tainic de a-l înlocui pe secretarul acestuia Ioan Rácz bănuțit, și ulterior confirmat, de trădarea secretelor către Andrei Báthory. Rapoartele trimise de acesta în anul 1600, semnate sau anonime, oferă știri despre perioada în care a fost secretarul lui Mihai Viteazul, detaliind scrisori primite, trimise sau interceptate de către Mihai Viteazul sau evenimente și bătălii din această perioadă. Acestea ne fac să înțelegem mai bine relațiile stabilite între diferitele părți implicate în luptele pentru stăpânirea Transilvaniei duse de Mihai Viteazul, negocierile diplomatice anterioare luptelor efective etc. Spre exemplu, un raport ne povestește, chiar și după atâtea secole, că Mihai Viteazul *a primit o scrisoare de la cardinal care vrea să știe pentru care cuvânt a năvălit în țara sa și îl ruga prietenește să se întoarcă în Țara Românească pentru ca cearta dintre ei să nu aducă pieirea creștinilor. [...] A mai venit și capelanul prea reverendului cardinal Malaspina, legatul pontifical, împreună cu trimisul și solul acestuia, care din însărcinarea stăpânului său voia să-l încredințeze pe voievod că există o alianță neîndoioasă între mânia sa și transilvani. Acestuia i s-a răspuns printr-o scrisoare în acest sens*¹. Lupta de la Șelimbăr a avut loc în aceeași zi în care venise acolo Malaspina, trimisul descriind bătălia și urmările ei: persoanele importante prinse sau ucise, dar și evenimentele care au urmat, intrarea glorioasă în Alba Iulia, depunerea jurămintelor etc.

Mai sus-amintitul **Germanico Malaspina**, descendent al unei vechi familii nobiliare italiene și ocupând funcția de nunțiu în Polonia, a pășit pe meleagurile transilvane în noiembrie-decembrie 1599. Rapoartele și scrisorile lui trimise din Alba Iulia descriu la rândul lor lupta de la Șelimbăr, urmările ei imediate, sfaturile pe care a considerat a fi oportune date celor cu interese comune în ceea ce privește jurămintele depuse, obținerea unor promisiuni de la Mihai Viteazul, uciderea cardinalului de către țărani secui etc. O altă parte a raportului se referă la aspectele ecleziastice ale prezenței lui în Transilvania: *Mă străduiesc apoi să se facă confirmarea alegerii episcopului, cea a colegiilor părinților iezuiți și a altor posturi catolice, și m-am îngrijit să fie confirmați senatorii catolici în dregătoriile lor. Și cât privește pe episcop, dacă nu se va trimite curând confirmarea episcopului, mi-e teamă că*

¹ Maria Holban (coord.), *Călători străini despre Țările Române*, vol. 4, București, 1972, pp. 111-148.

această catedrală va fi adusă la ritul schismaticilor. Aceste întâmplări sunt relatate cu multă durere în inimă².

Însemnările iezuitul **Ioan Argento**, prelucrate ulterior sub forma unei povestiri pentru organul de propagandă cu circuit închis al Ordinului: *Annuae litterae societatis Iesu*, relatează drumul a șapte iezuiți de la Cluj în Polonia din vara anului 1603, în căutarea refugiului în timpul prigoanei cetelor lui Moise Székely. Acest gen de literatură era menit a sublinia greutățile și pericolele întâmpinate pe care divinitatea i-a ajutat să le depășească, fiind scrise într-un ton sumbru, tânguitor. Povestirea semnalează vizita făcută la Cluj, în luna ianuarie, de *părintele provincial al Austriei – P. Alfonso Caririllo însoțiți de doi preoți*, cei care decid ca o parte din călugării iezuiți să se refugieze în Polonia.

Drumul prin Transilvania este descris ca fiind *lung, greu și primejdios*. *Lung, căci pentru a se feri de primejdii făceau mari ocoluri. [...] Greu, cu adevărat, deoarece deși nu aveau cu ei cele de trebuință au stat mai multe zile și nopți necurmat prin munții cei mai înalți și pădurile cele mai dese care deși încing Transilvania din toate părțile, totuși sunt socotiți ca fiind mai mari și mai grozavi mai ales în partea aceea. Și deși în Țara Secuilor au închiriat cai până în Moldova de la țărani români care duceau acolo grâu, totuși o mare parte din drum a trebuit făcută cu piciorul, din cauza drumurilor și a urcușului nespus de greu și obositor. Mai mult decât atât se zicea că trecătoarea prin care trebuiau să treacă mai este încă ocupată de tâlhari.*

În Țara Secuilor, în acel sat unde au poposit trei zile, mureau în fiecare zi mulți oameni de ciumă. Dar acei locuitori, ca și ceilalți atât unguri și transilvăneni nu numai că nu fug de molipsirea ciumii, dar chiar socotesc ca mare crimă dacă cineva de teama ciumii s-ar întoarce din calea ciumaților sau s-ar feri de tovărășia oamenilor loviți de aceste molimii, fiind percepute ca pedeapsă divină de către aceștia. Dar, ca să ne întoarcem la primejdiile drumului, înșiși cărăușii erau niște barbari în care puțin te puteai încrede, după cum a dovedit strălucita credință a celor care în cursul acestui drum i-au condus prin acele păduri mari și care pentru ca să stoarcă bani din mâinile părinților îi amenințau foarte adesea, și puțin a lipsit ca să nu-i părăsească într-o noapte în mijlocul pădurilor³.

Călătorul scoțian **William Lithgow**, fiul negustorului James Lithgow, a traversat și hotarele Transilvaniei în anul 1616. În descrierea sa Transilvania este o țară înconjurată de munți înalți și de netrecut încât nu sunt decât cinci trecători pentru a pătrunde în ea, ceea ce o face foarte puternică și de necucerit. În interior se află o vale bogată sau o câmpie de 30 de mile lungime și 6 mile lățime, împodobită cu șase orașe frumoase. Cel mai de seamă dintre ele este Brașovul, apoi Alba Iulia și Sibiu. În

² *Ibidem*, pp. 149-173.

³ *Ibidem*, pp. 255-260.

interior povârnișurile munților se înalță lin chiar până la vârful ceea ce face ca țara să fie arătoasă și plăcută ochilor și pământul să fie cel mai bine rânduit [...] pe câmpia încununată de munți nu crește decât grâu, seară, orz, mazăre și fasole. Și pe jumătate din dealuri sau pe poalele lor sunt numai vii și sate nesfârșite iar spre înălțimile înconjurătoare cele mai depărtate se află numai pășuni pentru vaci, oi, capre și cai și desigur de păduri. Și este astfel orânduită. încât fiecare regiune îndestulează pe cealaltă căci [...] ele schimbă între ele toate cele de trebuință, după nevoile lor. Populația i se pare a fi foarte îndatoritoare și prietenoasă și am auzit oamenii de rând vorbind adeseori latinește și tot astfel fac în mod obișnuit, toți ungurii. Din punct de vedere politic, menționează că Transilvania este un principat liber și totuși se află într-o anumită privință sub autoritatea sultanului⁴.

Patricianul venețian **Polo Minio**, descendent al unei vechi familii italiene, a fost căsătorit cu Maria, fiica lui Petru Șchiopul. În anul 1620 a făcut o călătorie în Transilvania și Moldova cu scopul de a însoți spre drumul înapoi spre casă pe soția sa, sosită în Moldova înaintea lui pentru a se ocupa de unele ctitorii moldave. Informațiile culese cu această ocazie despre veniturile militare ale celor două țări române, și referitoare la politica antihabsburgică a principelui Gabriel Bethlen au făcut cuprinse într-un raport, păstrat în Arhiva din Viena. *Transilvania Poate aduna până la 15000 de oșteni și chiar mai mult, când o cer nevoile țării, care e foarte bine întărită de la natură, fiind înconjurată în întregime de munți înalți cu puține trecători prin ei; de aceea este foarte ușor de apărat. Țara are în cuprinsul său multe cetăți de cea mai mare importanță; și acolo se află pe lângă altele, șapte orașe foarte frumoase, locuite de o colonie de sași, care se bucură de multe privilegii și de o jurisdicție a lor proprie, sub ascultarea principelui⁵.*

David Frölich, născut în anul 1595 la Kezmark (astăzi Kežmarok), important centru comercial de la poalele masivului Tatra, căruia împăratul Ferdinand al III-lea i-a acordat titlul de matematician imperial, a călătorit mult în numeroase țări europene, printre care și Transilvania, pe care o vizitează în 1630, la invitația prietenului său J. H. Alstedius, profesor la Colegiul din Alba Iulia, cu scopul de a aduna material pentru o carte geografică. Descrierea fizico-geografică: așezare, statele vecine, climă, este completată cu date despre metalurgia transilvană și centrele cu zăcăminte importante, informații despre creșterea animalelor, a albinelor sau despre agricultură și plantele cultivate: *cereale de tot felul se produc din belșug și nu cred să se găsească în lume un loc unde să crească mai bine grâul ca în această Transilvanie căci aici paiul grâului este aproape tot*

⁴ *Ibidem*, pp. 422-426.

⁵ *Ibidem*, pp. 482-487.

atât de tare și de lung ca trestia. Locuitorii nu mănâncă altă pâine decât de grâu. [...] se mai află aici un soi de cereale, [...] numit alac, al cărui pai și spic aduc cu orzul. Cu acesta și cu fasole obișnuiesc iobagii să-și îngrășe vitele. Orzul nu crește prea bine și cum locuitorii beau vin, ei nu-l folosesc nici la facerea berii. Nu se prea pricep la pregătirea berii, de aceea berea lor, de cele mai multe ori, este lipsită de gust, este turbure, nefiltrată și deci nesănătoasă. Vinul, care se face din belșug, este mai bun decât vinul românesc, francez, „marchez”, austriac, morav, dar mai prejos de cel roman și unguresc. De la albine, stuparii adună din belșug, ceară și miere, și fierb un mied generos de aceeași calitate ca cel lituanian, dres cu ierburi aducătoare de sănătate și cu un fel de aromate și-l vând cu preț mare în țările vecine. Pădurile sunt pline cu tot felul de sălbăticiuni. Are râuri bogate în pești și unele care chiar poartă aur la vale. Are trecători foarte puține și foarte înguste, ceea ce este spre folosul locuitorilor în apărarea lor împotriva năvălirilor dușmane.

Referitor la populație, Transilvania este locuită de germani sau sași, unguri, secui și români. Limba sașilor are savoarea vechei saxone, aceștia urmează religia Luterană și bisericile lor sunt curățate de idoli și chipuri cioplite. Despre vestimentația utilizată de transilvăneni aflăm că *Portul bărbaților este la fel ca al unguirilor și că aceștia nu se sfiesc să poarte toată vara pe arșița cea mai mare haine căptușite cu blănuri de vulpe sau de lup. Femeile au haine strâmte, stingheresc mișcările și numai la spate au ceva crețuri. Lasă descoperite ceafa și gâtul, până la umeri. Își acoperă pieptul cu mari paftale rotunde de argint aurit și împodobite cu pietre scumpe, dar acestea sunt atât de grele, încât dacă femeia sau fata se apleacă ori cât de puțin i se dezgolește pieptul trezind în cei de față sau rușine sau dorințe neîngăduite. [...] Femeile măritate se îmbracă cu o rochie neagră, largă și fără crețuri. Mai folosesc și șube lungi de blană de iepure fără altă față de deasupra. [...] văduvele cât și femeile foarte bătrâne își înfășoară capul și într-o năframă subțire de bumbac. Străinii în trecere, sau călătorii cu recomandarea unui demnitar mai înalt de la curte, primeau ușor de la principele Transilvaniei acel slav-conduct și scrisoarea de liberă trecere prin Transilvania, cu care „pot călători dintr-un oraș în altul, și acolo sunt ținuți în ospătării, din grija primarului, numit popular Hahn, câte două-trei zile, cu mâncare și băutură din belșug, pe cheltuiala obștească și apoi sunt duși mai departe. Această bunăvoință a principelui față de călători și de servitorii acestora, pricinuiesc zilnic neplăceri locuitorilor, și-i costă bani grei.*

Călătorului i se par a fi mai frumoase, dezvoltate și cu cele mai multe privilegii orașele săsești: Sibiu, Brașov, Sighișoara, Mediaș, Bistrița, Sebeș și Cluj. Sibiu se mândrește cu bastioane și șanțuri adânci, edificii acoperite cu țiglă, este locul de adunare a reprezentanților din celoralte orașe și este vestit pentru pâinea și miedul fabricat aici, iar Biserica și unele porți poartă inscripții romane.

Braşovul cu aşezarea pitorească dintre munţi este cunoscut pentru târgurile săptămânale. Întărit cu ziduri înalte şi bastioane are clădiri frumoase, dar *în cea mai mare parte acoperite cu şindrilă*. În acea vreme oraşul era divizat în *trei suburbii mari, dintre care una este locuită de bulgari, a doua de unguri şi a treia de saşi şi secui*. Ioan Honterus, a înfiinţat aici şi a introdus reforma în biserică şi în şcoală. Sighişoara are mulţi meşteşugari, *deoarece are din belşug apă precum şi alte lucruri de trebuinţă*.

La Mediaş pământul este *bogat în vinuri*, la fel ca şi la Bistriţa, ai cărui locuitori vorbesc limba germană *mai curat decât în celelalte oraşe, dar în rândurile plebeilor sunt mulţi guşaţi, surzi, muţi, nebuni, din cauza aerului şi a apei*. Clujul este cunoscut pentru cerealele ieftine, a locuitorilor *fotinieni* (unitarieni) şi maghiari care nu pot obţine un statut de orăşean în celelalte oraşe amintite, loc în care a fost convocată Dieta în câteva rânduri şi locul unde se poate vedea *casa în care s-a născut Matei Corvinul şi aceea* [în care s-a născut] *Ştefan Bocskay*. Alba Iulia este văzut ca un oraş vestit pentru cetatea de reşedinţă a principelui, gimnaziul, ruinele vechilor palate, vestigiile romane adunate în casa Báthory (locuinţă devenită casa profesorilor, după ce înainte a fost tipografie şi monetărie), biserica mare împodobită cu statui de regi, oraş ce altădată a fost capitala regilor Daciei. Menţiuni sumare ne sunt oferite şi despre alte oraşe precum Turda, Aiud, Orăştie, Deva, Biertan, Rupea, Vinţ[u de Jos], Saschiz, Şeica Mică, Agnita, Făgăraş, Abrud, Zlatna etc.⁶

Nicolaus Schmidt, originar din Dresda, ucenic şi apoi calfă de cojocar, s-a înrolat de tânăr în armata imperială ca soldat de infanterie. Regimentul său a fost trimis în Ungaria, în cetatea Komárom, aflată sub asediu turcesc în 1646. Dar, căzut rob la turci, a fost nevoit să muncească vara pe vasele de galeră şi iarna la Constantinopol, alte munci impuse. După cinci ani de robie, în 1651, a reuşit să fugă, împreună cu alţi robi originari din Ungaria. Robii fugiţi au străbătut Tracia şi Bulgaria, Ţara Românească, Transilvania, Ungaria (unde tovarăşii de drum se răspândesc la casele lor) şi Austria, pentru a se întoarce acasă la Dresda. Memoriile au fost scrise abia după 32 ani, în 1684.

În Transilvania grupul de fugari a fost bănuit de a fi spioni, de aceea primarul, pentru a se convinge că sunt creştini, *ne-a dat să mâncăm carne de porc şi a aflat astfel că eram creştini şi nu turci*. *De acolo am fost duşi la Braşov, şi aici Sfatul acestui oraş ne-a îngăduit să cerem de pomană în faţa bisericii, şi [...] ne-a hrănit o jumătate de lună, şi astfel am mai căpătat puţină putere*. La Sibiu grupul a mai petrecut o lună, de la Sfatul acestui oraş primind *ajutor creştinesc şi sprijin, apoi am fost trimişi cu convoiul la Cluj*. La Satu Mare, unde au mai petrecut două

⁶ Maria Holban (coord.), *Călători străini despre Ţările Române*, vol. 5, Bucureşti, 1973, pp. 43-54.

săptămâni, unul dintre prizonieri îngropase cu 15 ani în urmă, de teama tătarilor, 100 de florini, într-o oală sub un păr, lângă oraș; acum, ajungând aici, a căutat în acel loc cu sabia; a găsit banii neatinși, și a cheltuit din ei în oraș, la ospătărie, până i-a terminat⁷.

Călătorul turc **Evliya Celebi**, fiul lui Derviș Mehmet Zilli a ajuns și pe meleagurile transilvane însoțind trupele turcești în timpul expediției de pedepsire a principelui Gheorghe Rákóczi al II-lea din anul 1657. În cartea pe care a scris-o și în care a cuprins însemnările călătoriilor efectuate, *Seyâhatnâme*, el face referire și la Transilvania, Țara Românească sau Dobrogea, descriind târguri, cetăți, sate, pădurile străbătute, oprindu-se asupra aspectelor economice, agrare sau vrednicia localnicilor. Frecvent sunt inserate și relatări ale unor fapte pe care le consideră barbare, unele trăite chiar de el, printre care jaful și urâciunea morții înfăptuite în numele lui Allah care pustiiseră pământul *necăjitelor provincii românești*⁸.

Autorul a consemnat și descrieri amănunțite ale unor cetăți întărite: Deva, Șoimoș, Șiria, Ineu, Orăștie, Vințu de Jos, Alba Iulia. Despre cetatea Deveii afirmă că *În Țara Ardealului nu există o așa cetate înaltă, o astfel de fortăreață întărită, ca și când cetatea ar fi fost făurită de însăși mâna forță*⁹. Probabil că această cetate l-a impresionat în mod deosebit. Alba Iulia are *ulițe mari, pietruite cu pătrățelele de șah...prevăzută cu han, prăvălii, bazar și târg*¹⁰. Clujul este un oraș care l-a impresionat pe călător, fiind descris ca având turnuri, patru porți și șanț, moară de apă dar și *11 mânăstiri frumoase...toate cu clopotnițe înalte în formă de chiparos [...] acoperite cu cositor ca argintul, pe lângă case de negoț, piețe și bazaruri*¹¹.

La Sibiu a rămas impresionat de obiectele de artă arhitecturală: o statuie reprezentând pe Isus, de marmură roșie, adăpostită într-o cupolă din fața unei mici porți a cetății pe care sculptorul a *făcut-o cu mare artă, arătând până și lacrimile curgând picătură cu picătură din ochi. Cine o vede rămâne uimit de asemenea lucru, palate cu balcoane, construite cu măiestrie și la toate meșterii zugrăvi au făcut diferite lucruri de artă, și alte multe altele de o măiestrie rară*¹². Nu este surprinzătoare fascinația pe care acest călător turc o are pentru tot ceea ce ține de artă, îndeosebi pentru statuile realizate conform idealului de frumusețe renescentist sau al

⁷ *Ibidem*, p. 455-458.

⁸ Paul Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călători străini*, București, 1973, pp. 22-24.

⁹ *Ibidem*, pp. 172-173.

¹⁰ *Ibidem*, p. 202.

¹¹ *Ibidem*, p. 203.

¹² *Ibidem*, p. 244.

sculpturilor și decorațiilor din piatră sau marmură care surprind mișcarea și emoțiile specifice epocii baroce. Sosirea lui dintr-o țară în care reprezentările umane sau animale în artă au fost interzise de religia islamică explică acest interes deosebit al lui Evlia Celebi.

Însoțindu-l pe asesorul judiciar al tribunalului suedez din Stettin, Heinrich Celestin Sternbach, în călătoria acestuia în Transilvania din anul 1656, călătorie care avea ca scop împiedicarea efectuării unei alianțe între poloni și Gheorghe Rákóczi al II-lea, iar doi ani mai târziu pe ambasadorul Gotthard Welling până în Ucraina în misiunea acestuia de a câștiga bunăvoința hatmanului cazacilor Bogdan Hmelnițki, pastorul pomeranian **Conrad Jacob Hildebrandt** a consemnat în jurnalul său de călătorie impresii, observații directe dar și informații din sursele vremii¹³. Surse de inspirație pentru completarea jurnalului său au fost cărțile scrise de David Frölich, Johannes Tröster sau Johann Bethlen¹⁴.

Viața de zi cu zi, portul, moravurile, obiceiurile care l-au impresionat sunt consemnate. Străbătând și sate românești, el menționează și pe cei care *alcătuiesc a treia națiune, pe care am întâlnit-o în Transilvania*, denumiți valahi sau cu numele *Bloch* în dialectul săsesc și care *în limba lor ei își spun români deoarece, după originea lor, ei sunt mult renumiții grăniceri ai nobilului popor roman și sunt cei mai vechi locuitori ai țării. Aceștia sunt cârmuiți de proprii lor principii, dar în Transilvania ei nu au nici un privilegiu, ci sunt cu toții păstori sau zilieri*¹⁵. *Acest popor [...] nici nu e socotit printre stările țării, nici nu are nici un oraș [...] fiind răspândiți prin tot locul, prin munții care înconjură țara, tolerați ca supuși pe teritoriul orașelor și târgurilor germane și ungurești.*

Maghiarii sunt descriși ca aparținând în mare parte nobilimii, dar *cei mai mulți dintre ei sunt oameni cruzi, care se poartă barbar și turcește cu iobagii și șerbii lor pe care-i vând împreună cu nevestele și copiii, ba chiar am văzut în Transilvania mai multă lume pusă în fiare decât la turci. Sașii sunt apreciați pentru libertatea și ospitalitatea lor, cu toate că din ordin de sus, ei trebuie să dea ungarilor care călătoresc furaje și hrană, lucru pentru care nu capătă prea multă mulțumire, ci dimpotrivă se întâmplă adeseori ca vigilentul primar al localității să primească drept răsplată pentru hărnicia și serviciile sale o lovitură de harapnic crunt tăăresc, cu care cătana fudulă care pleacă apoi mai departe, îl croiește pe cap și pe spinare. [...] Acești sași care de altfel se bucură de mari privilegii nu lasă totuși pe nici un ungar, fie el nobil sau nenobil, să*

¹³ *Ibidem*, pp. 47-48.

¹⁴ Maria Holban (coord.), *op. cit.*, p. 541.

¹⁵ Paul Cernovodeanu, *op. cit.*, pp. 48-49.

*cumpere case în cuprinsul zidurilor lor sau să ajungă bürgeri*¹⁶. Tot el a lăsat și cele mai complete informații despre forțele militare ale principatului, fiind descrise îndatoririle pe care secuii, sașii și maghiarii le aveau în caz de război și descriind în detalii echipamentele și armamentul avut la dispoziție. Secuii erau înarmați cu măciuci, baltage, securi, săbii, pumnale și spărgătoare de platoșe și aveau o armă mai deosebită numită *Kopja*, o prăjină, sau o sulită lungă de molift cu un fier ascuțit la capăt. Călăreții maghiari, dotați cu pușcă, cartușiere și cutie cu praf de pușcă, sabie lungă cu un cârlig scurt, pistol, carabină, spadă pentru a străpunge zalele, baltag și bici, protejați de coif, mănuși de fier și platoșe mai este împodobit cu niște pene de vultur sus pe tichia sa răsfrântă înapoi, pe care pene el le prinde într-o cataramă mică de argint, atâtea la număr câți turci a doborât. Pe deasupra hainei are pe umeri o piele de lup, din care răsar înaintea niște colți mari, crunți și înfiorători. [...] Este deci bine echipat și înzorzonat¹⁷.

Reședința princiară, Alba Iulia, nu îl impresionează în mod deosebit pe călător, notând că în oraș existau diverse dughene cu mărunțișuri, unde negustori greci aveau de vânzare tot felul de mărfuri turcești, pânzeturi fine de toate culorile și altele. În schimb este mai încântat de Brașov și Sibiu. Brașovul întărit, cu înfățișare veselă, cu case frumoase, este beneficiarul unui negoț dezvoltat, pe care îl făceau tot felul de națiuni ca români, turci, greci și germani[...] Totul în oraș e foarte ieftin [...] Locuitorii fierb mied și pregătesc bere din grâu și orz. [...] Orașenii trăiesc din meserii, comerț și cârciumărit. Sibiul are casele acoperite cu olane și din depărtare arată roșii peste tot. Pe toate ulițele curg pâraiașe frumoase, care-și prăvălesc undele din partea de sus a orașului înspre partea de jos și spală astfel necurățiile. [...] Locuitorii sunt în cea mai mare parte meseriași, îndeosebi postăvari.

Târgu Mureș este „locuit în cea mai mare parte de meseriași și ostași, localitatea în care principele adeseori convoacă Dieta, un loc în care Traiul este ieftin, dar orașul e plin de noroi. Clujul este „cel mai populat, având suburbii foarte mari și este locul unui comerț intens cu mărfuri din Viena și Lipsca (Leipzig)¹⁸. La Cluj este consemnată o activitate educativă dezvoltată a comunității sub îngrijirea diferitelor culte: arienii își au tipografia, biserica și gimnaziile lor și au atras aproape jumătate din orașeni [...] Calvinii au cealaltă parte a orașului, cu o biserică frumoasă și un gimnaziu. Altminteri catolicii au o singură suburbie [...] unde au o mănăstire și un gimnaziu. Dar studenții în teologie maghiari se duc în Anglia sau în alte locuri, unde calvinismul este în floare, după cum fiii sașilor germani din Transilvania se duc la

¹⁶ *Ibidem*, pp.138-140.

¹⁷ *Ibidem*, pp. 169-172.

¹⁸ *Ibidem*, pp. 201-203.

Wittenberg și în alte universități germane, căutând să-și însușească acolo doctrina cea adevărată a lui Luther. Părerea sa este că la Brașov înflorește adevărata învățătură lutherană în Transilvania, localitate care deține și un liceu frumos cu o tipografie și o bibliotecă.¹⁹ Preferința călătorului pentru sașii ardeleni și disprețul manifestat față de maghiari dă o notă de subiectivitate însemnărilor sale, atât în ceea ce privește locuitorii, cât și în aspectele care privesc descrierea unor localități.

Ducele italian **Raimondo Montecuccoli**, mareșal aflat în serviciul Monarhiei Habsburgice, a participat la numeroase bătălii, printre care și în cadrul războiului austro-turc din 1661-1664. În 1661 a ajuns cu trupele pe teritoriul Transilvaniei într-un marș în care s-a alăturat forțelor lui Kemény János până la Cluj, unde înaintau turcii sub comanda lui Ali Pașa²⁰. Bătălia dintre armata imperială alături de trupele din Kemény și contingentul otoman s-a finalizat cu victoria trupelor creștine aliate austriece și maghiare, care raportează uciderea a șase mii de tătari²¹.

În octombrie armatele imperiale erau în proces de retragere din Transilvania, dar Montecuccoli a lăsat în cele mai importante fortărețe garnizoane peste iarnă. Retragerea trupelor a fost motivată prin „marea penurie de hrană, care este îndurată în Transilvania, și din acest motiv Montecuccoli nu a vrut să se expună unui pericol vădit de a înfometa numeroasa sa armată”²². Ulterior acestor experiențe, Raimondo Montecuccoli a compus un *Discorso della Guerra contro il Turco* (*Discurs al războiului împotriva turcului*) datat la 1 martie 1664 și apărut la Viena. Între 1665 și 1670 a redactat lucrarea *Della Guerra col Turco în Ungaria* (*Despre războiul cu turcul din Ungaria*), împărțită în trei părți: în prima parte *Aforismi dell'arte bellica* (*Aforisme ale artei războiului*) a expus concluziile rezultate din experiența sa îndelungată de pe câmpul de luptă; în al doilea a analizat recenta ciocnire cu Poarta în lumina principiilor expuse în prima parte; în al treilea, a propus cele mai eficiente măsuri pe care le considera a fi de aplicat în

¹⁹ *Ibidem*, pp. 243-244.

²⁰ „Montecuccoli, Raimondo”, 2012, [https://www.treccani.it/enciclopedia/raimondo-montecuccoli_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/raimondo-montecuccoli_(Dizionario-Biografico)), accesat la 22 noiembrie 2022

²¹ Gianluca Masi, „La Transilvania nella seconda metà del XVII secolo (febbraio-ottobre 1661), fra Impero Asburgico e Impero Ottomano, secondo la testimonianza inedita del Codice Magliabechiano XXV, 740, della Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze”, în Cristian Luca; Gianluca Masi; Andrea Piccardi (ed.), *L'Italia e l'Europa Centro-Orientale attraverso i secoli: Miscellanea di studi di storia politico-diplomatica, economica e dei rapporti culturali*, Museo di Brăila - Istros Editrice, Brăila, Venezia 2004, pp. 246-247.

²² *Ibidem*, p. 275.

confruntarea cu turcii. Ulterior a scris și alte lucrări de teorie și logistică militară, lucrări în versuri, un roman autobiografic, și a ținut jurnale de călătorie²³.

Naturalistul medic englez **Edward Brown**, membru al Societății Regale engleze, a străbătut în 1699 teritoriul transilvan, fiind impresionat de faptul că un umăr foarte mare al locuitorilor *vorbesc limba latină*, putându-se face înțeles astfel inclusiv în contactul cu vizitii, barcagii sau alte persoane de condiție umilă²⁴.

Capelanul englez **Edmund Chishull**, un cercetător epigrafist pasionat, l-a însoțit pe lordul William Paget în călătoria prin Țara Românească și Transilvania în anul 1702. Din însemnările lui aflăm că *Băștinașii își zic îndeobște români (...) fiind încredințați că originea lor este romană. În dovedirea acestei păreri ei pot să invoce limba lor care este un amestec corupt de latină și italiană, în care au fost introduse din întâmplare și ceva cuvinte turcești și slavone*²⁵. Dar după 1699, când Transilvania a devenit un principat tributar atât Imperiului Otoman cât și celui Habsburgic, noua stăpânire era percepută ca apăsătoare pentru locuitori, căci *împăratul percepe în fiecare an taxe grele, de care locuitorii se plâng ca fiind de patru ori mai mari ca cele percepute de turci*, sume impuse pentru acoperirea cheltuielilor militare, întreținerea fortificațiilor, cheltuieli de cancelarie sau ivite în situații deosebite²⁶.

Brașovul cu cele trei suburbii deosebite întrepătrunse de grădini posedă o frumoasă biserică românească, cea din Șchei. Frumoasa catedrală de aici, Biserica Neagră, ca și o parte a orașului, purtau urmele incendiului care a avut loc cu 14 ani înainte. Aceasta era doar cu *zidurile dinafară* și avea acoperișul *învelit în scânduri*. Și Clujul mai păstra urmele unui incendiu care a avut loc cu cinci ani înainte de călătoria sa căci consemnează *păstrarea pe case și pe biserici urmele unui foc grozav care a mistuit aproape în întregime orașul*²⁷. Călătorul descrie și unele monumente istorice, laice sau ecleziastice care i-au atras atenția, dar și instituții de cultură, colegii sau biblioteci din Transilvania deținute de comunitățile evanghelice, unitariene sau calvine. La Aiud a vizitat colegiul bisericii calvine, loc în care consemnează predarea filozofiei, teologiei, limbii greacă, logica și

²³ „Montecuccoli, Raimondo”, 2012, [https://www.treccani.it/enciclopedia/raimondo-montecuccoli_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/raimondo-montecuccoli_(Dizionario-Biografico)), 22.11.2022.

²⁴ Paul Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 51.

²⁵ *Ibidem*, p. 52.

²⁶ *Ibidem*, p. 113.

²⁷ *Ibidem*, p. 218.

istoria, iar la Cluj a avut ocazia de a se întâlni și vorbi cu o parte a profesorilor de la colegiile reformat și unitarian²⁸.

Eruditul arheolog, naturalist și numismat italian, abatele **Domenico Sestini**, a efectuat o călătorie trecând prin mai multe orașe din Transilvania în 1779-1780. Sibiuul, oraș așezat în partea cea mai înaltă a unei câmpii mănoase și foarte întinse, la o mică depărtare de [...] un râu mic numit Cibin, cu ulițe frumoase și largi dar nepietruite, poseda o piață ceva mai mare și edificii religioase în stil gotic cu ornamente sculpturale reprezentând diferiți sfinți. Alba Iulia era o cetate frumoasă, oraș locuit de români și de germani, ca și de greci, armeni și evrei din Polonia. La Aiud consemnează un mare negoț de vite, Turda i se pare un oraș cu multe case și biserici, dar așezat într-un loc cam murdar, iar Clujul cel înconjurat de ziduri cu ulițe largi, dar nepietruite și noroioase²⁹.

La Sibiu călătorul a avut bucuria de a fi primit pentru câteva ore de guvernatorul principatului, baronul Samuel Brukenthal pentru a vizita diferitele sale colecții și rarități și în primul rând colecția de tablouri de școli și artiști și care are o mare valoare din cauza multor pânze rare ale celor mai renumiți pictori. A cunoscut și pe viitorul bibliotecar al bibliotecii orășenești, bibliotecă ce încă nu fusese deschisă pentru public dar care urma să fie curând pusă la dispoziția publicului datorită dărniceiei domnului guvernator care [...] După întoarcerea sa recentă de la Viena a înzestrat-o cu multe cărți pentru a o mări și după ce va fi terminat noul său palat pe care îl clădește în piața cea mare, această bibliotecă va fi așezată acolo și pusă cu totul la dispoziția publicului³⁰.

Nobilul italian **Giuseppe Ariosti**, aflat în serviciul militar al Casei de Austria, atingând gradul de general, a avut o frecventă corespondență cu Alberto Corradino Ariosti, rudă a sa și senator în Bologna. A participat la numeroase campanii militare și bătălii, inclusiv în timpul războiului austro-turc din 1716-1718. Scrisorile sale relevă aspecte din viața de familie, dar majoritatea descriu viața militară, bătălii, interesul pentru prăzile de război, și îndeosebi evenimentele la care a luat parte ca militar în anii 1716-1718³¹. Parte din prăzile de război erau trimise în Italia, inclusiv sub formă de cadou pentru senatorul Corradino Ariosti, protectorul său. Într-o astfel de scrisoare din 20 martie 1717

²⁸ *Ibidem*, p. 247.

²⁹ *Ibidem*, p. 219.

³⁰ *Ibidem*, p. 252.

³¹ Simona Cappelari, Cristina Cappelletti, „Un ufficiale italiano in Ungheria: Giuseppe Ariosti”, în Marchi, Gian Paolo; Pál József (ed.), *Epigrafi romane di Transilvania raccolte da Giuseppe Ariosti e postillate da Scipione Maffei*, Zevio (Verona), 2010, pp. 66-67.

îl asigura pe acesta că mutarea sa în Transilvania îi va oferi oportunități de a găsi și apoi trimite animale de valoare în Italia: *Vă informez în grabă de marșul nostru spre Transilvania, de unde vă voi putea servi, cu cea mai bună ocazie, cu căutatul cal tatar pe care cu siguranță îl veți primi (negreșit la venirea mea în Italia care sper că va urma după campanie)*. Legat de aceste prăzi de război se leagă însă și alte interese financiare. Dintr-o scrisoare datată 9 ianuarie 1717, în legătură cu un lot de cămile, aflăm că *anul acesta cu un florin am cumpărat patru și apoi le-am vândut turcilor din Timișoara fiecare cu 30 de ducați de aur*³².

Campania din Transilvania i-a oferit contelui să se dedice unei alte activități: transcrierea inscripțiilor din epoca romană întâlnite pe traseu, cu scopul de a le trimite marchizului Francesco Scipione Maffei, scriitor și arheolog veronez, pe atunci aflat la Florența, plângându-se în scrisorile lui că unele s-au pierdut sau au folosite în lucrările arhitecturale care se făceau. Codexul inscripțiilor a fost compilat ulterior la Turin. Scipione Maffei a intrat în posesia acestui manuscris, care astăzi se păstrează la Biblioteca Capitolare din Verona³³. Ariosti a fost un transcriitor precis, cu o abordare obiectivă, încercând să reproducă ceea ce vedea, fără completări imaginative și fără a oferi interpretări nefondate³⁴. O parte a pietrelor funerare sau cu inscripții le-a trimis la Viena, altora făcându-le doar reproduceri ilustrate sau menționându-le existența în cazul în care afla doar informații despre ele dar nu a avut cum să le vadă fizic.

La domiciliul său din Viena Ariosti avea o colecție remarcabilă de monede, adunate din *Ungaria, Transilvania și Țara Românească*, cu exemplare valoroase și rare³⁵. Un alt subiect frecvent al scrisorilor este războiul austro-turc din 1716-1718 la care a luat parte. În 1717 se afla la Alba Iulia, de unde trimitea știri relevante despre evoluția conflictului și era preocupat cu continuarea lucrărilor de fortificare a locurilor deja ocupate, precum Cluj-Napoca. Într-o scrisoare trimisă din Cluj la data de 7 august 1717, aflăm că *Fortificațiile cetății Clausembourgh [Cluj] sunt într-o stare bună de progres la fel ca și cele ale Tevei [Deva?]. Aici muncesc zilnic până la 3.000 de oameni*³⁶. O scrisoare trimisă după semnarea păcii, la 19 noiembrie 1718, anunță reluarea traficului comercial în zonă dar cu încălcări ilegale ale frontierei: *negustorii turci, însă, vin și pleacă fără*

³² *Ibidem*, p. 75.

³³ *Ibidem*, p. 77-78.

³⁴ Alfredo Buonopane; Valeria La Monacam „Le iscrizioni della Transilvania nel codice veronese di Giuseppe Ariosti”, în Marchi, Gian Paolo; Pál József (ed.), *op. cit.*, p. 251.

³⁵ *Ibidem*, p. 247.

³⁶ Simona Cappelari, Cristina Cappelletti, *op. cit.*, p. 83-84.

*alte rețineri, aducând aici multe mărfuri. Cu toate acestea sărăcia și răspândirea tot mai mare a ciumei, a afectat populația care a supraviețuit războiului: în toată Transilvania nu se găsește un car cu fân, nici de paie, iar grâul este nespus de scump, astfel încât oamenii care nu sunt atinși de ciumă mor de foame*³⁷.

Împăratul **Iosif al II-lea** a efectuat trei călătorii în Transilvania, în anii 1773, 1783 și 1786³⁸. Adesea călătorea călare sau cu trăsura, dormea în casele oamenilor simpli, cumpăra produse de la localnici, luând cu el un număr minim de însoțitori și consilieri, scopul călătoriilor fiind tocmai acela de a cunoaște direct situația reală a populației din Marele Principat al Transilvaniei și a culege informații despre resursele naturale ale acestor locuri³⁹. Suita „de campanie” a lui Iosif al II-lea, în 1773, era alcătuită din generalul adjutant Nostritz, generalul Siskowicz, feldmareșalul Pelegrinii, medicul personal Giovanni Alessandro Brambilla, canceliști, furieri, bucătari, suita ajungând la 12 trăsuri pentru care, la fiecare stație de poștă, se solicitau 72 cai⁴⁰. Împăratul își dicta impresiile în fiecare seară, jurnalul său însumând 364 de pagini, structurat pe 7 capitole, scrise mărunț de mână, cu grafie gotică, în care sintetizează principalele probleme ale provinciei așa cum le-a perceput la fața locului, constituind o cronică amănunțită a celor 82 de zile petrecute în Ungaria, Banat, Transilvania și Maramureș în 1773. Jurnalul este completat de 38 de anexe semnate de înalți funcționari din Transilvania, privind aspecte legate de această vizită. La finalul călătoriei Iosif II s-a întors la Sibiu unde, timp de zece zile, a întocmit raportul final către împărăteasa-mamă și Consiliul de Stat, raport în care arata că *țara aceasta, Transilvania, este, desigur, bună și frumoasă însă are nevoie de un ajutor imediat, de o reformă radicală, căci nici îmbunătățiri, nici jumătăți de măsură nu ajung, mentalitățile fiind deja stricate [...]. Stările conducătoare sunt stăpânite de un spirit de neîncredere, suspiciuni și intrigă. Toți caută numai să-și păstreze privilegiile, să nu fie stânjeniți în încasarea veniturilor, și să poată face ce vor cu supușii lor [...], nobilimea maghiară nu*

³⁷ Simona Cappellari, Cristina Cappelletti, *op. cit.*, p. 85.

³⁸ „Legende despre călătoriile Împăratului Iosif al II-lea în zona Bistriței și a Năsăudului”, 3 martie 2013, <https://timponline.ro/legende-despre-calatoriile-impăratului-iosif-al-ii-lea-in-zona-bistritei-si-nasaudului/>, 23.12.2022.

³⁹ „Jurnalul călătoriei Împăratului Iosif al II-lea în Transilvania”, 25 august 2012, <https://romanalibera.ro/sport/atletism/jurnalul-calatoriei-impăratului-iosif-al-ii-lea-in-transilvania-104431/>, 23.12. 2022.

⁴⁰ Din Petre, „Călătoriile împăratului Iosif al II-lea în Transilvania: discurs și reprezentare”, în Sargetia. *Acta Musei Devensis*, nr. XXXV-XXXVI, Cluj, 2007-2008, p. 354; „Călătoriile împăratului Iosif al II-lea în Transilvania. Discurs și reprezentare”, <http://www.anuarulsargetia.ro/calatoriile-impăratului-iosif-al-ii-lea-in-transilvania-discurs-si-reprezentare>, 23.12. 2022.

se ferește de nimica mai mult în lume decât de ceea ce i-ar putea micșora veniturile, sau restrânge dreptul, pe care să-l extindă, justificat ori nu, atât de departe pe cât poate, numai ca să-i poată exploata cât mai mult pe țărani supuși [...] Iobagul este un sclav al domnului său, n-are nici un mijloc de susținere; trebuie să-l slujească mult sau puțin, după bunul plac al stăpânului, sau cum și unde acesta vrea. [...] acești săraci supuși români, care sunt, fără îndoială, cei mai vechi și mai numeroși locuitori ai Transilvaniei, sunt chinuiți și împovărați cu nedreptăți de toată lumea, fie unguri, fie sași, așa de mult, că într-adevăr soarta lor, când o cunoști, este foarte de compătimit și nu este decât de mirat că se mai găsesc atâția din acești oameni și că n-au fugit cu toții⁴¹.

Directorul unei trupe de teatru din Pressburg (Bratislava), **Christophor Seipp**, a străbătut Transilvania, împreună cu trupa sa, de șase ori până în anul 1782. Notele sale de călătorie au fost publicate în 1785, la Leipzig, sub pseudonimul Johann Lehmann. Primele aspecte descrise sunt trăsăturile de caracter ale țăranilor români, care are o fire bărbătească, e tare, are un cap capabil, putere în mădulare și lasă să faci din el ce vrei dacă vede că e într-un scop bun [...]. Ca soldat în front este un element de elită. Româncele sunt descrise ca fiind supuse, prietenoase, îndatoritoare și foarte harnice. Femeia muncește la câmp, vede de copii și de casă, toarce și țese pentru nevoile casei și pentru vânzare, își întocmește și-și curăță ea însăși îmbrăcămintea, crește păsări, duce sau mână păsările la târg la vânzare, toarce din furcă în timp ce merge cu căruța sau umblă pe jos.

O a doua carte de călătorii publicată anonim de același călător în 1793 subliniază, într-o notă de revoltă, situația nedreaptă în care se află țăranii români din Transilvania, unde nobilii maghiari sunt stăpâni, ceilalți sunt slugi. Națiunea română le este cu totul supusă și este ținută în jugul dependenței și uneori chiar al robiei [...] Iobagii alcătuiesc toate lucrurile bune care se văd de jur împrejur, căci ei produc hrana⁴². O mențiune interesantă o face asupra mijloacelor de transport în comun din Transilvania, din epoca de început a sistemului de legătură dintre orașe cu diligențe. El atestă existența, în 1872, a unei curse care mergea o dată pe lună direct de la Bratislava la Sibiu, iar de două ori la Timișoara. Totuși puțini călători se folosesc de acest fel de călătorie rapid și comod, din cauză că merge și ziua și noaptea și este destul de costisitor. Pe de altă parte diligențele locale sunt atât de multe și pe acest drum încât poți în orice anotimp să le ai la îndemână aproape în fiecare zi până la Timișoara [...] În această diligență încap 7 persoane [...] Vizitii din Timișoara cunosc bine munții, caii lor

⁴¹„Jurnalul călătoriei Împăratului Iosif al II-lea în Transilvania”, 25 august 2012, <https://romanalibera.ro/sport/atletism/jurnalul-calatoriei-imparatului-iosif-al-ii-lea-in-transilvania-104431/>, 23.12.2022.

⁴² Paul Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 147-149.

*puternici suie mai bine și mai sigur. Altă variantă existentă și consemnată este de la Poștă la Sibiu și Brașov cu căruțași români*⁴³.

Balthasar Hacquet, medic și mineralog german de origine franceză, a călătorit în Moldova, Bucovina și Transilvania în anii 1788-1789. Însemnările lui sunt predominant observații științifice privind relieful, clima, flora și fauna, geologia, informații despre metodele de exploatare minieră și indicații sugestive despre nesiguranța și exploatarea populației locale determinate de războaiele și alternarea ocupațiilor străine pe teritoriile românești străbătute⁴⁴. Poporului român din Transilvania, care *numai cerul știe cu ce drept, spre deosebire de ceilalți locuitori ai principatului, a fost izgonit în locuri pustii și deșarte, dar i s-au răpit mereu și pământurile deștelenite de el cu multă sudoare pentru cultura porumbului, de îndată ce i-a trecut prin minte vreunui sas sau ungur să pună mâna pe ele, deși le stăpâneau de sute de ani, iar familia gonită spre munți, unde nu se găsește nimic decât stânci. Regulile spuneau că românii trebuiau să stea cam la o jumătate de bătaie de pușcă, adică în afara îngrăditurilor din jurul satelor ungurești și săsești. Niciodată nu se leagă nici o prietenie cu el și așa românul e sortit numai muncilor celor mai grele, mai slugarnice, și mai josnice. Nedreptatea este cu atât mai mare cu cât domnul românului sau, și mai bine, tiranul său e în același timp și judecătorul său. Cine a ponegriț deci pe românul din Transilvania sau din țările austriece? Nimeni altul decât nobilul sau domnul sub a cărui apăsare stă, care intenționat nu s-a gândit la luminarea sa, ci totdeauna l-a tratat ca pe o vită de jug!*⁴⁵.

Aplecarea călătorilor străini spre situația precară a românilor din Transilvania este o urmare a răscoalei condusă de Horia, Cloșca și Crișan din 1784-1785. O broșură în limba germană, tipărită la Alba Iulia și Sibiu în 1785, care cuprindea discursul lui Horia rostit în fața comandantului austriac Schultz prin care justifica ridicarea maselor oropsite și oferea date despre reprimarea răscoalei și procesul făcut și executat în grabă, se bucura de o circulație internațională. O altă carte imprimată la Viena în 1784 cuprindea o descriere a revoltei din Transilvania⁴⁶. Călătorii care au traversat Transilvania ulterior acestei perioade au încercat să înțeleagă și să se scrie situația românilor pe care ei au întâlnit-o în călătoria lor, prin publicarea însemnărilor și a jurnalelor lor contribuind la răspândirea acestor informații în toată Europa. Călătorul Sir John Petty, care a călătorit în Transilvania cu familia sa în 1784 dar anterior răscoalei,

⁴³ *Ibidem*, p. 220.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 12.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 149-150.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 150-151.

îi scria în ianuarie 1785 guvernatorului imperial Samuel von Brukenthal o scrisoare plină de îngrijorare, care confirmă rapiditatea cu care evenimentele recent petrecute au ajuns să fie cunoscute peste hotare: *Povestirile pe care le-am auzit din tot locul cu privire la aceste nenorociri, m-au înfiorat...dar sperăm că nu vi sa întâmplat nimic rău. Mi se spune că șefii răscoalei au fost prinși...deși mă tem mult că dacă totul nu este bine potolit să nu înceapă poate iar din nou la primăvară cu încă și mai mare furie*⁴⁷.

Naturalistul italian **Spallanzani**, profesor la Universitatea din Padova, în drumul de întoarcere de la Constantinopol în Italia din 1786 a străbătut și alte țări europene.⁴⁸ În jurnalul de călătorie este menționat și Brașovul, oraș care era populat de germani, unguri, români și greci, cu case frumoase cu acoperișuri de șindrilă sau *din teracotă în formă de romburi drepte, unite împreună, care înlocuiesc țigla*⁴⁹.

Concluzii

Mărturiile rămase sub formă de scrisori, însemnări, jurnale personale sau de călătorie, rapoarte, cărți manuscrise sau editate etc., relevă unele aspecte despre cei care au efectuat călătoria, dar și asupra locurilor pe care le-au străbătut, văzute prin ochii unui străin, venit dintr-o altă cultură, cu alte obiceiuri, fel de a se îmbrăca, de a relaționa etc., având diverse interese. Dacă pentru secolul XVII predomină călători din categoria diplomaților, ambasadurilor, militarilor, personajelor ecleziastice, artiști și negustori, pentru secolul XVIII se observă noi categorii care străbat Transilvania din ce în ce mai des: erudiți, oameni de știință, medici etc.

Dacă primele mărturii sunt descrieri de tabere militare, descrieri sumare a unor localități parcurse, descrieri ale locuitorilor îndeosebi ai claselor nobiliare cu care călătorii secolului XVII luau cel mai adesea contact, descrierile se îmbogățesc ulterior și cu alte aspecte legate de starea economică, agricultura, meșteșuguri, școli, iar la finalul secolului XVIII inclusiv aplecarea spre păturile inferioare ale societății și a nedreptăților la care românii sunt supuși în țara în care sunt majoritari numeric. Trecerea de la umanism la iluminism se face simțită în modul de redactare a însemnărilor, la temele abordate în acestea sau în modul de a descrie fapte.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 152.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 153.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 220.

Evoluția localităților și a societății transilvane răzbate din însemnările păstrate, la fel cum reies intrigile politice, perioadele dificile datorate molimelor sau războaielor, dar și înglobarea noilor descoperiri tehnologice în viața cotidiană sau profesională. Rapoartele trimise în timpul campaniilor militare pot completa alte surse existente, aducând informații din ambele tabere de luptă și putând explica unele aspecte lacunare, ajutând la înțelegerea tacticilor aplicate, putând justifica o înfrângere neînțeleasă sau o victorie reputată de trupele cu cele mai mici șanse de a câștiga bătălia, sau aspecte legate de viața de pe front, relațiile diplomatice din spatele operațiunilor militare etc. Scrisorile trimise celor dragi aduc la suprafață aspecte legate de viața de familie și socială a timpului, preocupările lor sau a dificultăților întâmpinate. Unele descrieri relatează și evenimente importante: incendii, calamități și molime, nu doar aspecte ce țin de aspectul fizic al localităților, aspect care poate fi influențat de locul și cultura de proveniență a călătorului respectiv, de scopul călătoriei, sponsorului acelei călătorii sau, ulterior, de faptul că unele descrieri ale localităților și informații despre acestea sunt preluate din scrieri anterioare sau ghiduri existente.

O altă sursă care ne ajută la formarea unei imagini asupra diferitelor aspecte ale epocii sunt ilustrațiile, fie că este vorba de picturi, gravuri sau desene. Atât peisajul. Cât și portul popular, vestimentația nobililor, clericilor sau a militarilor, dar și aspecte legate de flora și fauna locală sau de tehnica vremii reies din acestea, completând alte informații avute la dispoziție.

Mult mai multe mărturii au rămas și mulți alți călători sunt menționați în diverse surse, viețile lor și imaginea pe care au lăsat-o cu privire la locuitorii și cetățile Transilvaniei meritând a fi studiate.

CAUCAZUL SUB STĂPÂNIREA RUSIEI ȚARISTE 1801-1917

BOGDAN MORAR*

Abstract: *The ties of Tsarist Russia with the Caucasus began especially after the beginning of the eighteenth century when Tsar Peter I advanced on the Tsar of the Caspian Sea with the intention of reaching India. In 1801 Russia incorporated the old Georgian kingdom into its empire. The successive victories of Saint Petersburg in the wars with Persia (1804-1813, 1826-1828) and the Ottoman Empire (1806-1812, 1828-1829) led to the signing of the peaces of Iași (1812), Gulistan (1813), Turkmenceai (1828) and Adrianople (1829) and handed over the entire Caucasus to Russia. But immediately after 1830 in the northern part of the Caucasian isthmus began a resistance movement against the new rulers. This turned into a cruel and ruthless war that lasted over 3 decades. It was not until 1859-1864 that the Tsarist Empire managed to defeat the last pockets of resistance located in the North-East and North-West Caucasus. The defeated tribes from these perimeters, who were mainly of Muslim religion, emigrated to the Ottoman Empire in a significant proportion, refusing to recognize themselves defeated or to accept the conditions imposed by the Russians. It was only from 1865 that we can say that Russia civilly administered its provinces that appeared in the Caucasus. The development of this part of the Russian Empire continued spectacularly especially after the appearance of the oil boom at Baku (after 1870) and the construction of the railways that connected Central Russia with the ports of the Caspian and Black Seas. In 1914, World War I broke out, and the Caucasus had been involved since November of that year when the Ottoman Empire attacked Russia. The exit of the two empires from the war ended with their disappearance. At the end of 1917 the Russian army in the Caucasus was dissolved. This meant the end of the tsarist rule over the Caucasus. This article will draw some conclusions about what the Russian rule, spread over a period of more than a hundred years, meant over the Caucasus. The main answers are aimed at the motivation of the Russian presence in the Caucasus and its beneficial or not role in the development of the region. In order to carry out the research, I used mostly documents from the archive GARF - Государственный архив Российской Федерации (State Archive of the Russian*

* Bogdan Morar, doctorand al Școlii Doctorale de Relații Internaționale și Studii de Securitate, Facultatea de Istorie, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, e-mail: bmorar2012@gmail.com. Lucrarea de doctorat cu titlul „Caucazul sub stăpânirea Rusiei țariste 1801-1917” este coordonată de conf. univ.dr. Cristian Găzdac.

Federation) but also from the monumental work - Военная энциклопедия (Military Encyclopedia) published between 1911 and 1915. The article deals in a few pages with a rather long historical period. As such, in its content are listed only the facts that had a special role in the history of the Caucasus under the rule of Tsarist Russia.

Keywords: *Caucasus, Czarist Russia, Persia, Ottoman Empire*

1. Introducere

Conform lui V.G. Schneider *Caucazul de Nord ca spațiu socio-cultural este o zonă tampon între civilizația creștină europeană, pe de o parte, și civilizația islamică, pe de altă parte*¹. Totodată, această zonă a constituit timp de secole una dintre cele mai importante rute pentru invaziile agresive din Asia în Europa². Interesul Rusiei pentru acest teritoriu a apărut în special după mijlocul secolului al XVI-lea, după cucerirea hanatelor din Kazan și Astrahan. Cucerirea acestor hanate a pus la dispoziția rușilor întinderi largi din estul Ciscaucaziei*. Poziția avantajoasă din punct de vedere strategic [...] a devenit o condiție necesară și suficientă pentru apariția în 1567 a primului avanpost al rușilor din Caucaz - orașul Terek (Terki, Tyumen)³. Până spre sfârșitul secolului al XVII-lea, Rusia a rămas în expectativă, formând o barieră de-a lungul râurilor Terek și Kuban (cunoscută ca linia caucaziană). Această barieră a fost, de fapt, granița de sud a Imperiului Rus. O dezvoltare rapidă a statului rus și victoriile succesive în războaiele cu Imperiul Otoman au favorizat extinderea influenței acestuia în zonele învecinate cu granițele sale. În 1783, regele georgian Irakli al II-lea (1762-1798) a cerut ajutorul Rusiei pentru a se apăra de vecinii dornici de cuceriri, în special de Persia. Acesta a fost de acord să semneze la Georgievsk (la 24 iulie 1783, stil vechi) un tratat prin care o recunoștea pe împărăteasa Ecaterina a II-a a Rusiei (1762-1796) ca singura ocrotitoare a statului georgian. În 1801, în timpul țarului Alexandru I (1801-1825), Georgia a fost alipită definitiv la Imperiul Rus la 12 septembrie (stil vechi). Teritoriul georgian a însemnat pentru Alexandru I trambulina necesară care a facilitat supunerea întregului Caucaz. În urma a două războaie lungi cu Imperiul

¹ V.G. Schneider, *Россия и Северный Кавказ в дореволюционный период: особенности интеграционных процессов (Rusia și Caucazul de Nord în perioada prerevoluționară: caracteristicile proceselor de integrare)*, Editura „Soyuz”, Moscova, 2005, p. 134.

² V.L. Velichko, *Caucasus russian affairs and intertribal problems*, Editura Vatan, Baku, 2007, p. 8.

* Ciscaucazia – teritoriul Caucazului de Nord până la lanțul muntos Marele Caucaz. În schimb denumirea de Transcaucazia desemnează teritoriul de la sud de lanțul muntos Marele Caucaz până la granițele cu Persia și Imperiul Otoman.

³ V.G. Schneider, *op.cit.*, p. 101.

Otoman (1806-1812) și Persia (1804-1813), încheiate prin Păcile de la Iași (1812) și Gulistan (1813), Rusia a acaparat hanatele Gandja, Șirvan, Karabag, Derbent, Kuba, Baku și Taliș. La terminarea altor două războaie, ruso-persan din 1826-1828 și ruso-turc din 1828-1829, Rusia a ocupat hanatele Nahicevan, Erivan și o parte a pašalâcului Ahaltik. În acest fel, Imperiul Rus a reușit să elimine din Caucaz atât Persia cât și Imperiul Otoman. Dominația acestora asupra popoarelor caucaziene, care durase câteva veacuri, lua astfel sfârșit. Însă cucerirea Caucazului a adus noilor stăpânitori o mulțime de alte probleme. Istmul caucazian era locuit de o multitudine de popoare. O parte a acestora (ceceni, lazi, darghini, tabasarani, avari, tătari, ubâhi, adâghei etc.) *nu fuseseră subordonate nimănui până atunci și nici nu cunoscuseră vreă invazie*⁴. În afara georgienilor și armenilor, aliați ai Rusiei Imperiale datorită religiei creștine comune, toate celelalte popoare din Caucaz, în majoritate de religie musulmană, au respins orice relație de subordonare față de guvernul de la Sankt Petersburg. Aceste popoare se considerau libere și nu au vrut să fie supuse Imperiului Țarist. Pentru a-și apăra libertatea, musulmanii caucazieni au declanșat un adevărat război cu trupele ruse cuceritoare care a durat peste 30 de ani. Acest război a purtat denumirea de *războiul caucazian*. Abia spre sfârșitul deceniului șase al veacului al XIX-lea, Rusia a reușit să își impună controlul asupra întregului Caucaz. În perioada următoare, grație unor investiții în infrastructura de transport, a unei migrații susținute (mai ales din Rusia Centrală) și a unei relative stabilități, regiunea caucaziană s-a dezvoltat accelerat. Această dezvoltare a fost încetinită la începutul secolului al XX-lea, odată cu intensificarea luptei politice dintre societatea rusă și curtea autocratică de la Sankt Petersburg. Primul Război Mondial a exacerbă diferențele dintre țar și supușii săi, iar Revoluția din primăvara anului 1917 a dus la prăbușirea Imperiului Rus și la sfârșitul stăpânirii Caucazului.

2. Materiale și metode folosite

Pentru realizarea prezentului studiu am folosit, în primul rând, materiale inedite. Datorită acestora am putut ajunge la concluzii destul de interesante. Totodată, din punct de vedere istoric, am considerat că obiectivitatea este cea mai importantă. Din acest motiv am ales să redau câteva pasaje din materialele de arhivă identificate, care sper că vor ajuta la înțelegerea demersului meu.

⁴ Jean Sellier, André Sellier, *Atlasul popoarelor din Orient*, Editura Niculescu, București, 2006, p. 93.

3. Dezbateră problema în lucrările de până acum

Actuala temă a fost dezbătută mai ales în lucrări ale istoricilor ruși de dinaintea de revoluția din 1917, dar și din perioada sovietică și post-sovietică. În istoriografia pre-revoluționară, dorința Rusiei de a cucerii și stăpâni Caucazul a fost subordonată unor nevoi de ordin strategic. În fapt, puterea de la Sankt Petersburg dorea să își securizeze granița sa sudică și să oprească posibilele incursiuni ale unor potențiali inamici (Turcia și Persia). Din acest motiv, acestei cuceriri i „s-a dat o justificare ideologică imperială pentru a justifica în conștiința publică rusă numeroasele pierderi materiale și umane suportate de stat în timpul celui mai lung conflict din istoria Rusiei”⁵. Ulterior, în timpul perioadei sovietice, lucrurile s-au schimbat. Stăpânirea Caucazului a fost asociată unei stăpâniri cu tentă colonială. „Istoricii sovietici au definit regimul imperial țarist ca reacționar, anti-popular și, în consecință, lupta împotriva acestuia ca pe un fenomen progresist”⁶. După moartea lui I.V. Stalin, istoriografia sovietică a beneficiat de un dezgheț. În anii 1960-1980, istoricii sovietici au încercat să sugereze că popoarele caucaziene ar fi aderat voluntar la Imperiul Rus. Aceștia încercau să argumenteze că acest lucru a fost benefic în ciuda politicilor de oprimare care existau în întreaga Rusie. Se dădea, în continuare, o prea mare importanță luptei de clasă prin punerea în antiteză a administrației țariste, considerată colonială și asupritoare, cu totalitatea populațiilor caucaziene asuprite.

Pentru a realiza un articol corect, a trebuit să analizez atent toate punctele de vedere prezentate. Am fost ajutat în acest demers de lucrările apărute după 1990, unele bine documentate, care mi-au prezentat, într-un mod cât se poate de corect, întreaga istorie a stăpânirii Caucazului de către Rusia Imperială. În acest sens amintesc următoarele cărți: V.G. Schneider - *Россия и Северный Кавказ в дореволюционный период: особенности интеграционных процессов (Rusia și Caucazul de Nord în perioada prerevoluționară: caracteristicile proceselor de integrare)*, Editura „Soyuz”, Moscova, 2005, I.V. Bocharnikov, *Кавказская политика России в X-XX веках (Politica Rusiei în Caucaz în secolele X-XX)*, Editura Ekon-Inform, Moscova, 2013 sau Iakov Gordin, *Кавказ: Земля и Кровь Россия в Кавказской*

⁵ A.S. Mirzoev, *Кавказская война – название, научное определение, хронология и периодизация (Războiul caucazian - nume, definiție științifică, cronologie și periodizare) în Кавказская война: актуальные проблемы исторического дискурса к 150-летию окончания (Războiul caucazian: probleme actuale ale discursului istoric - la 150 de ani de la încheierea lui)*, KBIGI-RAN, Nalcik, 2014, p. 137.

⁶ *Ibidem*.

войне XIX века (Caucaz: Pământ și sânge - Rusia în războiul caucazian din secolul al XIX-lea), carte editată de ziarul „Звезда” (Steaua), Sankt Petersburg, 2000. Istoriografia în alte limbi, care tratează subiectul de față, este mai săracă din punct de vedere cantitativ. Pot aminti aici: Geoffrey Hosking, *Rusia-popor și imperiu 1552-1917*, Editura Polirom, Iași, 2001 sau Austin Jersild, *Orientalism and empire: North Caucasus mountain peoples and the Georgian frontier, 1845-1917*, McGill-Queen’s University Press, Montreal, 2002. Din păcate nu am reușit să găsesc lucrări scrise de istorici români care să trateze această temă.

4. Cuprins

Caucazul a stat sub stăpânirea Rusiei Țariste timp de 116 ani – din 1801 până în 1917. Putem împărți această stăpânire în două perioade distincte:

A. prima perioadă, cuprinsă între anii 1801 (alipirea Georgiei la Rusia Țaristă) și 1864 (terminarea războiului caucazian). Această perioadă poate primi denumirea de *perioada conflictuală*, întrucât Rusia, pentru a-și impune supremația asupra Caucazului, s-a războit aproape neîntrerupt cu Imperiul Otoman, Persia, dar și cu unele triburi (popoare) caucaziene. În 1864, Imperiul Rus a reușit să se impună definitiv iar Caucazul a ajuns în totalitate sub controlul său.

B. a doua perioadă, cuprinsă între anii 1864 și 1917. În această perioadă, administrația rusă cu sediul la Tiflis (azi Tbilisi în Georgia) a administrat întregul Caucaz ca pe un teritoriu care a intrat definitiv în componența Imperiului Rus. Aceasta a fost marcată de plecarea unei părți a musulmanilor caucazieni în Imperiul Otoman, dar și de venirea unui număr important de ruși (mai ales în provinciile Ciscaucaziei: oblastele Terek și Kuban), de investițiile pornite de guvernul de la Sankt Petersburg (construirea de căi ferate care să lege Caucazul de restul Imperiului Rus, dezvoltarea explozivă a extracției de petrol de la Baku după 1870, devenită a doua cea mai importantă din lume în acel moment) și de creșterea nivelului de trai al populației.

A. Prima perioadă

Conform majorității istoricilor ruși, (aici includem și pe cei din perioada imperial, dar și pe cei din perioada sovietică) cucerirea Caucazului a fost determinată de nevoi de ordin militar, strategic și economic. Aceste considerente au fost reluate și de către istoricii actuali și au fost confirmate în cea mai mare parte de documente de arhivă.

Începută în 1801, odată cu încorporarea Georgiei, prezența rusă în Transcaucazia a crescut constant. „Rusia, pornind de la considerente geopolitice – identificând în prima jumătate a secolului al XIX-lea ca opozanți principali pe Turcia și Persia – a încercat să asigure securitatea Georgiei, care a devenit parte a statului, și fiabilitatea comunicațiilor cu noua regiune, considerând cucerirea necondiționată a Caucazului un imperativ, precum și integrarea sa deplină în sistemul imperial rusesc”⁷. Acțiunile ulterioare ale Rusiei Imperiale au vizat astfel doar întărirea prezenței sale în aceste ținuturi și securizarea noilor granițe dobândite.

După semnarea păcilor de la Iași (1812) și Turkmanceai (1813), care au pus punct unor războaie de lungă durată amintite deja în Introducere, „granițele sudice ale Imperiului Rus s-au modificat pe măsură ce otomanii și perșii se retrăgeau”⁸. După încă un război cu turcii (cel din 1828 – 1829), Rusia a ajuns să stăpânească întreaga Transcaucazie. Rămâneau doar două *enclave*, una în Caucazul de Nord-Est și alta în Caucazul de Nord-Vest, locuite de populații de religie musulmană, care au refuzat să recunoască noua stăpânire rusească. Musulmanii din aceste enclave „nu și-au dat seama imediat (iar unii dintre ei niciodată) că, odată cu sfârșitul războiului ruso-otoman din 1828-1829, au avut loc schimbări cardinale în statutul lor”⁹. Rezistența armată a acestora a forțat Imperiul Rus să se concentreze, în deceniile trei, patru și cinci ai veacului al XIX-lea, pe eliminarea acestor enclave.

Un pasaj dintr-o carte apărută în 1913 ne explică suficient de bine de ce putem da acestei prime perioade de stăpânire a Caucazului denumirea de „perioada conflictuală”: (În 1828, *n.a.*) a izbucnit un război între Rusia și Turcia, care s-a purtat atât în Europa, cât și în Caucaz. Acest război a fost marcat de o serie de succese strălucite ale forțelor rusești: Anapa, inabordabilul Kars, Ahalkalaki, Ahalțik, Erzurum [...] În timpul domniei Marelui Țar Nicolae I (1825-1855), după ce a unit întregul istm caucazian și a securizat granițele împotriva atacurilor vecinilor săi, Rusia și-a propus să-i aducă la ascultare pe locuitorii de la munte. Aceștia, în principal cei din Cecenia și Dağhestan, au simpatizat cu rudele lor, turcii și perșii, și nu s-au putut obișnui imediat cu noua ordine instaurată de Rusia în Caucaz. Prin urmare, câțiva imami au

7 Iakov Gordin, «Поговорим о бурных днях Кавказа...» («Să vorbim despre zilele tulburi ale Caucazului ...») în *Осада Кавказа. Воспоминания участников Кавказской войны XIX века (Asediul Caucazului. Amintiri ale participanților la războiul caucazian din secolul al XIX-lea.)*, Editura revistei „Звезда” (Steaua), Sankt Petersburg, 2000, p. 11.

8 François Thual, *Le Caucase*, Flammarion, 2001, p. 25.

⁹ V.G. Schneider, *op.cit.*, p. 157.

propovăduit printre ei chemându-i la un război sfânt împotriva creștinilor. (Popoarele din Cecenia și Daghestan, n.a.) erau oameni needucați, care puteau fi ușor induși în eroare [...] Eroul acestor munteni a fost Șamil, care dorea să unească sub autoritatea sa toate popoarele musulmane din întregul Caucaz. Principalul avantaj al muntenilor era faptul că cunoșteau fiecare defileu și fiecare potecă din munți, în timp ce pentru ruși cucerirea acestora s-a făcut cu prețul unor pierderi grele. Războiul din Caucaz a durat mult timp [...] până când, în cele din urmă, Șamil, fiind copleșit de forțele rusești, și-a găsit ultimul loc de refugiu în aulul Gunib. Acest aul a fost cucerit rapid iar Șamil a depus jurământul de credință față de împăratul Alexandru al II-lea (1855-1881).¹⁰

Practic, între 1801 și 1864 au existat multe războaie, răzmerițe sau revolte în cea mai mare parte a Caucazului iar acest lucru a pus Rusia în imposibilitatea de a administra pașnic aceste noi teritorii cucerite. Până în 1856, rolul Corpului Caucazian Separat (acest corp era format din totalitatea trupelor ruse aflate în Caucaz) a fost deosebit de important. Comandanții acestuia erau împuterniciți de țar să ia orice hotărâre, atât de natură civilă, cât și militară, în problemele care vizau Caucazul. Printre cei mai importanți comandanți-șefi din intervalul 1801-1864, amintesc pe: A.P. Ermolov (1816-1827)¹¹, I.F. Paskevici (1827-1831)¹², M.S. Voronțov (1844-1854) și A.I. Bariatinski (1856-1862)¹³.

¹⁰ *Что сделала для Кавказа Россия под скипетром Дома Романовых: к 300-летию юбилею Дома Романовых (Ce a făcut Rusia pentru Caucaz sub sceptrul Casei Romanov: la aniversarea a 300 de ani de la încoronarea Casei Romanov)*, Tipografia Cancelariei viceregelui Caucazului, Tiflis, 1913, p. 7. Înfrângerea și capturarea lui Șamil au avut loc la 25 august/ 6 septembrie 1859.

¹¹ „Supranumit *proconsulul Caucazului*, Ermolov l-a condus aproape cu o putere absolută, ducându-și până la capăt planul sistematic, persistent și energic de pacificare a regiunii. Regimul impus de el în Caucaz a justificat pe deplin porecla dată lui Ermolov: *l'homme aux grands moyens*”. (EM, vol. X, 1912, p. 346).

¹² A înfrânt pe perși la Elisavetpol în septembrie 1826. Această victorie a pecetluit soarta războiului ruso-persan din 1826-1828. Ulterior, a participat și la războiul ruso-turc din 1828-1829 din Caucaz. La 23 iunie 1828 (stil vechi) Paskevici a asediat și a cucerit fortăreața Kars. „Luând apoi Ahalkalaki și Ahalțik, Paskevici a traversat înălțimile Saganlug [...] iar pe 27 iunie 1829 (stil vechi, n.a.) a ocupat cetatea turcă Erzurum.” (EM, vol. XVII, 1914, p. 314).

¹³ A.I. Bariatinski a pus capăt lungului război caucazian prin cucerirea și pacificarea enclavelor care mai rezistaseră în Caucazul de Nord. În acest sens, în august 1859, aulul imamului Șamil, Gunib, a fost cucerit. „Acest lucru a fost anunțat de Bariatinski prin următorul ordin laconic: *Gunib a fost luat. Șamil este în captivitate. Felicitări Armatei Caucaziene*.” (EM, vol. IV, 1911, p. 405).

B. A doua perioadă

În anul 1864, Rusia a putut în sfârșit să își afirme stăpânirea asupra întregului Caucaz. Toate enclavele care mai rezistaseră cuceririi rusești au fost lichidate. Majoritatea populațiilor caucaziene care se împotriviseră acestei cuceriri au ales să plece în Imperiul Otoman. Locul lor a fost repede ocupat de ruși, armeni, greci sau germani. Noii imigranți au sporit destul de mult populația totală a Caucazului. Conform datelor publicate de V.G. Schneider: *Din 1863 până în 1897, întreaga populație a Caucazului de Nord a crescut cu 53,3%. Rural - cu 48,5%, iar urban - cu 97%. După cum mărturisesc contemporanii evenimentelor, relațiile burgheze pătrund în cele mai îndepărtate colțuri ale regiunii.*¹⁴

La intrarea în secolul al XX-lea populația Caucazului ajungea la cifra de 10.000.000 de locuitori. Dezvoltarea Caucazului în această perioadă a fost destul de rapidă. Investițiile în infrastructura de transport, în noile servicii telefonice, în industria extractivă, dar și apariția unor școli, a Societății Imperiale de Geografice la Tiflis, a unor teatre și centre culturale, au schimbat vizibil fața Caucazului¹⁵. Intenția administrației ruse a fost de a uniformiza vechile cutume ale popoarelor caucaziene cu cele existente în Imperiul Rus. Cu toate acestea, Manifestul țarului Alexandru al II-lea din 19 februarie 1861 (stil vechi) care eradica iobăgia în Rusia nu a putut produce efectele dorite de administrația de la Tiflis peste tot în Caucaz. Abia în 1913, ultimele comunități musulmane care mai obligau pe unii țărani să slujească la bei sau hani au fost obligate să aplice reglementările valabile în restul imperiului.

Trebuie amintit că regiunea caucaziană a fost organizată din 1844 sub forma unui viceregal. A fost singura regiune deținută de Rusia Țaristă care a beneficiat de această „onoare”. Viceregele, care își avea palatul tot la Tiflis, era confidentul țarului și avea puteri nelimitate peste întregul Caucaz. Acesta putea lua hotărâri fără să mai ceară avizul guvernului de la Sankt Petersburg. Unul dintre cei mai longevivi viceregi a fost Mihail Nicolaevici (1862-1881), un fiu al țarului Nicolae I. Un document emis de acesta ne prezintă evoluția Ciscaucaziei și Transcaucaziei în intervalul 1855-1880. Iată un mic fragment din acest raport:

¹⁴ V.G. Schneider, *op.cit.*, pp. 268-269.

¹⁵ 6 februarie 1868: Deschiderea comunicațiilor telegrafice între Tiflis și provinciile Elisavetpol și Baku; 13 august 1871: Se deschide circulația de-a lungul căii ferate Rostov-Vladikavkaz; 22 aprilie 1883: Traficul feroviar a fost deschis pe întreg tronsonul Tiflis-Baku (din luna mai au existat curse regulate); 25 iunie 1888: Deschiderea căii ferate spre Novorossiisk (informații preluate din lucrarea de doctorat a autorului).

«În 1855, erau 35 de orașe în limitele Viceregatului caucazian, în care la acea vreme se aflau în total 350.000 de suflete; rezultatul total al veniturilor lor, foarte puține, nu depășea 500 de mii de ruble. De atunci, [...] în limitele Viceregatului caucazian, au mai apărut 10 orașe noi; populația totală din toate cele 45 de orașe ajunge la 550.000 de suflete, adică populația urbană a crescut cu 60%. Suma veniturilor acestor orașe este acum de 1.642.000 de ruble, adică veniturile orașelor au crescut de peste trei ori. Deși aceste orașe, fără a include Tiflis, nu pot fi considerate nici acum a fi atins un grad suficient de dezvoltare - care depinde mult de motive istorice - totuși, față de perioada anului 1855, ele, fără îndoială, au avansat foarte mult, atât în ceea ce privește dezvoltarea internă, acumularea de capital și educația publică [...] În 1855, mijloacele de comunicare între Caucaz și Imperiu erau extrem de limitate și nesatisfăcătoare. Pe uscat, Transcaucazia era legată de Rusia, la fel ca și acum, prin Drumul Militar Georgian, dar acest drum nu putea rivaliza cu frumoasa șosea care a devenit mai târziu, sub administrația mea [...] la vremea aceea, dinspre malul Mării Negre, pentru a comunica cu centrul Transcaucaziei, nu exista nici o legătură de cale ferată, nici drumuri, iar comunicarea se făcea de-a lungul Drumului militar imeretian, foarte prost [...] Atât în Caucazul de Nord, cât și în Transcaucazia nu a existat nici un drum principal. În prezent, deși numărul și starea drumurilor sunt încă departe de a satisface nevoile de dezvoltare a regiunii, totuși, timp de douăzeci și cinci de ani, s-au înregistrat succese importante în această privință. Pentru a lega Transcaucazia de Rusia, au fost deja construite două linii de cale ferată: Rostov-Vladikavkaz și Poti-Tiflis.»¹⁶

Însă, toate aceste investiții benefice pentru Caucaz au fost sabotate de o serie de măsuri greșite luate de administrația de la Tiflis. Aceste măsuri, intrate în vigoare între anii 1890-1903, au radicalizat toate populațiile Caucazului. Georgienii și armenii, care până atunci au fost susținători ai stăpânirii ruse din Caucaz, s-au opus cel mai vehement. Aceștia au început să sprijine mișcarea socialistă care cerea eliminarea monarhiei și autocrației de la Sankt Petersburg. În același timp, o parte însemnată a populației Caucazului, formată din musulmani, era privată de orice drepturi și exclusă din viața publică.

Populațiile caucaziene au participat la Revoluția din 1905¹⁷. Însă în această parte a Imperiului Rus cererile pentru o viață democratică au fost însoțite, ca

¹⁶ Trimis țarului Alexandru al II-lea la 19 februarie 1880 și stocat în GARF fond 678, opis 1, delo 687, reproduș de M.V. Sidorova în *Несколько документов о проблеме Кавказа (Câteva documente despre problemele Caucazului)*, apărut în *Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII—XX вв.: Альманах (Arhivele rusești: Istoria patriei în dovezi și documente din secolele XVIII-XX)*, vol. XII, Studio TRITE, Moscova, 2003, pp. 394-395 (traducerea autorului).

¹⁷ „Începută în mod pașnic, pentru obținerea unor drepturi ce vizau îmbunătățirea condițiilor de muncă și salarizare, marea demonstrație din 9/ 22 ianuarie 1905 (*Duminica sângeroasă*) s-a

rezultat al politicilor ruse care doreau „să dividă și să stăpânească” popoarele caucaziene, de ample răzmerițe interetnice. Doar în 1907 autoritățile ruse au reușit să calmeze toate districtele și guberniile caucaziene.

Primul Război Mondial a agravat și mai mult problemele care existau în Caucaz. Astfel că, în 1917, odată cu izbucnirea revoluției din Imperiul Rus, tendințele de secesiune a populațiilor caucaziene au devenit foarte pronunțate. După o scurtă perioadă, timp în care au conlucrat într-un *Comitet special Transcaucazian* (OZAKOM), georgienii, armenii și azerii* au ales să se despartă și să își fondeze propriile lor state. În acel moment, stăpânirea țaristă asupra Caucazului a încetat.

Concluzii

Din punct de vedere economic, cei 116 ani de stăpânire a Caucazului nu au adus nici un beneficiu Rusiei Țariste. Timp de peste șaiszeci de ani, trupele ruse au trebuit să lupte pentru a se impune acolo. Costurile pentru a câștiga definitiv Caucazul au fost imense, pe lângă cele financiare au existat peste 90.000 de soldați ruși morți, răniți sau căzuți prizonieri. Imperiul Rus a trebuit să cheltuiască foarte mult cu întreținerea trupelor sale care au staționat neîntrerupt în Caucaz între 1801 și 1917 și adesea cu aprovizionarea populației autohtone care nu producea cât consuma. A existat doar un singur câștig care a explicat încăpățânarea curții de la Sankt Petersburg de a cheltui resurse fără număr care să îi asigure stăpânirea Caucazului. Acest câștig a fost amintit de către istoricul R.A. Fadeev: *Posesia Istmului Caucazian a asigurat securitatea întregii frontiere sudice a Imperiului Rus, de la Odessa la frontierele chineze [...]*¹⁸ În fapt, prin stăpânirea Caucazului, Rusia Țaristă a urmărit controlul total al Mării Negre și a strâmtorilor turcești.

terminat într-o baie de sânge. Participanții, majoritatea cetățeni simpli ai Sankt Petersburgului, nu au putut câștiga încrederea armatei care a tras în ei, numărul victimelor ajungând la câteva sute de persoane ucise.” (Geoffrey Hosking, *Rusia-popor și imperiu 1552-1917*, Editura Polirom, Iași, 2001, p. 280).

* O parte a musulmanilor din Caucaz, cunoscuți ca tătari, au format la începutul veacului al XX-lea națiunea azeră. Aceștia erau foarte numeroși în gubernia Baku. Existau comunități numeroase de azeri și în gubernia Elisavetpol. Ulterior cele două gubernii s-au unit și au format actualul stat Azerbaidjan.

¹⁸R.A. Fadeev, *Scrisori din Caucaz* către redactorul ziarului „*Moskovskie Vedomosti*” în *Военный Сборникъ* (*Revista militară*), nr. 1, partea a III-a, 1866, p. 4.

Anexe

Figura 1. Caucazul la începutul secolului al XX-lea, parte a Imperiului Țarist, după Frederik Coene, *The Caucasus*, Editura Routledge (Taylor & Francis Group), 2010, p. 129.

Guberniile Baku și Elisavetpol au format statul Azerbaidjan. Gubernia Erivan se suprapune peste teritoriul actual al Armeniei. Oblastul Kars a fost cucerit de Rusia în 1877 de la Imperiul Otoman, dar a fost restituit în 1921. Guberniile Tiflis și Kutaisi precum și oblastele Batumi și Sukhumi au format statul georgian. Celelalte oblaste care apar pe hartă fac parte, în prezent, din Federația Rusă.

Abrevieri

EM – *Военная энциклопедия (Enciclopedia Militară)*

GARF – *Государственный архив Российской Федерации (Arhiva de Stat a Federației Ruse)*

AGRICULTURĂ ȘI COMERȚ ÎN DOBROGEA 1850-1878

VASILE ALEXANDRU-MARIAN*

Abstract: *In this paper I followed aspects related to the beginnings of the modernization of agriculture and trade in Dobrogea, during 1850-1878. During this period, the infrastructure began to develop, and through the reforms that were implemented in the region, these two areas of Dobrogea's economy underwent a process of transformation. Trade links were made easier, connecting the Dobrogea area to the regional economy. In addition to exposing the main commercial activities, consumer and export products, I also wanted to show how some urban centers have benefited from this development in recent years of Ottoman administration. The road of modernization and development of agriculture and trade was followed and after the war of 1877-1878 it was continued with the annexation of Dobrogea within the Romanian state.*

Keywords: *trade, agriculture, Dobrudja, merchant connections.*

Am ales această temă, deoarece mi-am dorit să prezint dintr-o perspectivă diferită două problematici economice: agricultura și comerțul, în contextul ultimelor decenii de administrație exercitate de Imperiul Otoman, în Dobrogea.

Din punct de vedere cronologic am optat pentru perioada 1850-1878 pe baza surselor utilizate (relatările de călătorie ale lui Ion Ionescu de la Brad, urmate de scrieri asemănătoare ale altor peregrini), dar și considerând momentul anexării Dobrogei la statul român ca un punct fix, din care pornește o nouă etapă în istoria regiunii. Spațial, am considerat că este bine să restâng cercetarea la Dobrogea așa cum o găsim în cadrul limitelor teritoriale ale județelor Tulcea și Constanța.

Dintre sursele disponibile am consultat: Arhiva Dobrogei, Analele Dobrogei (toate volumele publicate ale ambelor publicații), lucrarea Baronului D'Hogguer *Informațiuni asupra Dobrogei- starea ei de astăzi, resursele și viitorul ei* din 1879, relatările de călătorie ale agronomului Ion Ionescu de la Brad

* Masterand, anul I, Master Istoria Ideilor, Mentalităților și Culturii de Masă, Facultatea de Istorie din cadrul Universității din București, Profesor coordonator: conf. dr. univ. Silvana Rachieru, Facultatea de Istorie – Universitatea din București.

(*Excursion agricole dans la plaine de Dobroudja*) publicate în Constantinople în 1850. De asemenea, tot de la Ion Ionescu de la Brad, am analizat articolul „Românii din Dobrogea” din revista *România literară*, numărul 2, Iași din anul 1855 și *Monografia orașului Tulcea. Trecutul, prezentul și viitorul său*, publicată de Institutul de Arte Grafice, în Constanța, în 1928. În cartea *Notițe istorice și geografice asupra provinciei Dobrogea*, I.A. Nazarettean, oferă pe lângă informații geografice și multe date, chiar statistice privind comerțul în ultimii ani de administrație otomană în Dobrogea.

În privința metodelor de lucru am folosit analiza izvoarelor pe care le-am putut consulta. De asemenea, am comparat lucrările publicate despre unele aspecte pe care le-am atins în lucrare, analizând modul de relatare al unor evenimente, și nu numai, în funcție de regimul politic sau dorința de a demonstra un anumit fapt a autorului la momentul publicării acestora. De asemenea, am sintetizat informații statistice sau economice din lucrări sau surse mai vechi pentru ca lectura lucrării să fie mai ușoară.

După integrarea Dobrogei în cadrul Imperiului Otoman, aceasta a intrat în componența sangeacului de Silistra, care la rândul său era parte a vilayetului Rumeliei. Din anul 1599 a fost creat vilayetul Silistrei, care a continuat să se extindă și în spațiul geografic analizat. După reforma administrativă din secolul XIX a fost concepută provincia Dunării, cunoscută ca vilayetul Tuna, iar o mare parte a Dobrogei se găsea în sangeacul Tulcea. De asemenea, războaiele ruso-otomane și-au pus adânc amprenta asupra populațiilor și oamenilor din acest spațiu, fiind una dintre principalele cauze ale migrațiilor din zonă. În 1856 în Imperiul Otoman s-a realizat o reformă agrară, urmată de reorganizarea administrativă a teritoriului său.

Din 1864, se înființează vilayetul Tuna (Dunărea în limba turcă), avea capitala administrativă la Rusciuc/Rusciuk, astăzi Ruse, Dobrogea făcând parte din aceasta fiind inclusă în sangeacul Tulcea cu kazalele (districte): Kili (Chilia), Sünne (Sulina), Mahmudiye (Mahmudia), Tulça (Tulcea), Macin (Măcin), Babadag, İsakçı (Isaccea), Mecidiye (Medgidia, fosta Karasu), Kóstence (Constanța), Mankalya (Mangalia).

Încă de la începutul călătoriei în regiune, Ion Ionescu de la Brad remarcă problema apei, care se folosește rar pentru agricultură și mai des pentru adăparea animalelor. În privința piețelor de desfacere pentru cultivatori, ne confirmă existența acestora la Carasu și Bazargic sau în orașele de pe malul mării. O atenție deosebită se acordă liniei de comunicare dintre Chiustenge (Constanța) și Cernavodă. De-a lungul acestui drum, satele sunt părăsite sau

depopulate din pricina nesiguranței locuitorilor, găsind cimitire ale acestora, dar și vestigii antice precum valul lui Traian. Relatarea continuă cu expunerea geografică a zonei Cernavodă, Carasu și trece la locurile de desfacere pentru comerțul agricol de pe linia Dunării, ce corespund porturilor existente la acea vreme, de exemplu Măcin sau care în prezent și-au pierdut din importanță, precum Ghecet. Prezintă traseul mărfurilor, în special agricole, spre export, pe rute ce se vor schimba constant. În cele ce urmează, cărturarul face un amplu studiu asupra drumurilor și căilor de comunicații din regiune, analizând aspecte ca distanța și timpul parcurs între orașe.¹

În studiul lui Ion Ionescu de la Brad găsim mărturii culese pe cale orală și reproduse de la mocani români din Transilvania, stăpânită de Imperiul Habsburgic, ce ne atestă în mod direct fluxul continuu de mocani, păstori spre și dinspre Dobrogea. Ba mai mult, cazul românului cetățean austriac, Nicolae Țărcă, ne confirmă faptul că unii dintre aceștia se stabileau în zonă. O dată cu stabilirea în spațiul dintre Dunăre și Marea Neagră, aceștia renunțau să mai fie cetățeni ai Imperiului Habsburgic și deveneau supuși otomani. Totodată, în studiul său, Ion Ionescu consideră că numele provinciei Dobrogea își are originea în limba turcă, însemnând țară fără păduri.² Lucrarea lui Ion Ionescu de la Brad este deosebit de importantă pentru cunoașterea populației românești din Dobrogea supusă Porții, analizând aspecte ce nu țin doar de domeniul agricol, ci și de ordin social, economic, administrativ, demografic.

Așezarea satului determina rapiditatea cu care acesta adopta noile trenduri ale modernității. Un astfel de exemplu este trecerea de la folosirea bucătăriilor de vară, construite în afara casei pentru colaci sau alte preparate tradiționale, la solicitarea către mici întreprinderi locale (brutării, hanuri), ce primeau astfel de comenzi.

În Dobrogea, cele mai răspândite culturi agricole erau grâul, secara, orzul, meiul, porumbul, fasolea, linteaa, mazărea, tutunul, cânepa, cartofii, inul și rapița. Produse precum mierea și ceara erau de o calitate superioară, în zona de nord a Dobrogei fiind păduri de tei ce oferă caracteristici speciale acestora. De asemenea, vița de vie era foarte răspândită, iar dintre pomii fructiferi des întâlniți erau: cireșul, zarzărul, prunul, mărul, părul, piersicul, dudul, gutuiul, alunul și cornul, găsindu-se și în păduri multe dintre acestea. Dintre animalele domestice menționez pe cele de povară sau jug (cai, boi, asini, măgari) fiind

¹ Ion Ionescu de la Brad, „Excursiune agricolă în Dobrogea”, traducerea de F. Mihăilescu, în *Analele Dobrogei*, anul III, nr.1 din anul 1922, Constanța, 1922, p. 100-102.

² Ion Ionescu, *Excursion agricole dans la plaine de la Dobrudjea*, Constantinople, 1851, p. 13.

prezente mai ales turme de oi, capre, porci, dar și vaci. Totodată, păsările de curte erau nelipsite, la fel și ogarii. În ceea ce privește materialul forestier, acesta se găsea din abundență, dar de la jumătatea secolului XIX ritmul defrișărilor este mult mai alert, fiind folosite pentru încălzirea locuitorilor dar și pentru export, îndeosebi cel de esență tare. Stuful avea un rol în acoperirea caselor și hambarelor, fiind întâlnit în Deltă, lunca Dunării și spre malul Mării de la Mahmudia spre Constanța.³

Caii s-au bucurat de un interes crescut în Dobrogea, fiind folositori atât pentru muncile agricole, cât și pentru interese militare sau ca mijloc de transport. În plus, au reprezentat și un produs de export, fiind recunoscuți pentru calitățile lor, fiind de talie mică, agili și robuști, rezistenți la efort. Conform călătorului Ion Ionescu de la Brad, românii erau printre grupurile etnice ce se ocupau cu creșterea lor, fiind așezări unde existau herghelii importante, de exemplu în Ostrov, Măcin sau Jijila. De asemenea, și turcii erau crescători de cabaline experimentați, fiind cunoscute herghelii ale demnitarilor otomani sau ale negustorilor. Tătarii foloseau caii atât pentru transport cât și pentru cărăușie, fiind astfel o componentă importantă în bunul mers al economiei locale. Comercianții care se ocupau de vânzarea cailor puteau fi întâlniți mai ales în târgurile periodice, precum cel de la Medgidia, iar în 1850, prețul unui cal putea fi de 6 galbeni. Caii au ocupat un loc important și în folclorul local, fiind prezenți în urături și balade.⁴

Ciflicurile, terenuri date de autoritatea sultanului către persoane sau obști pentru folosirea lor dar și pentru plata prin produse sau bani ca taxă a folosirii, conform codului funciar otoman din 1858, erau întâlnite și în Dobrogea. Cei mai mulți dintre proprietari erau turci sau tătari, demnitari locali, dar întâlnim și români, vlahi balcani, armeni sau chiar cetățeni francezi. Aceste pământuri puteau fi lucrate și semănate, folosite ca pășuni dar și ca loc pentru adăpostul turmelor și hergheliilor. Inclusiv mănăstirile creștine sau așezământile musulmane beneficiau de acestea. Cele mai multe ciflicuri aveau puțuri de apă, mori de vânt și unde era posibil, mori de apă, iar altele aveau chiar și mici cariere de piatră, numite camarale. Administrarea acestor terenuri era încredințată unor persoane de încredere pentru comunitate sau proprietar, ocupându-se de

³ I.A. Nazarettean, *Notițe istorice și geografice asupra provinciei Dobrogea*, Tulcea, Tipografia română B. Silbermann, 1882, p. 6-8.

⁴ Tudor Mateescu, „Creșterea cailor în Dobrogea în timpul stăpânirii otomane”, în *Peuce*, VI, an 1977, p. 287- 296.

exploatarea domeniului.⁵ Ciflicurile au reprezentat o primă formă de organizare modernă a exploatării terenurilor în Dobrogea, fiind preluate sau introduse noi elemente de transformare și de începerea profitabilității acestora, semn al capitalismului incipient.

În ceea ce privește exportul de produse agricole, din portul Constanța plecau peste 360.000 de tone de cereale în 1876 și în același an aproximativ 18.000 de miei, 30.000 de berbeci, peste 200.000 de ocale de brânză și mii de piei spre Viena. Portul constănean începe în perioada 1850-1878 să devină un port de mare importanță la Marea Neagră, compania engleză ce construisese calea ferată fiind și cea responsabilă de port. Pe lângă cereale, din acest port se mai exportau și piei, vite, lână.⁶

Panairul (din limba greacă, însemnând sărbătoare sau iarmaroc), bazarul (pazar în limba turcă) sau târgul de la Medgidia se desfășura periodic, fiind un punct în care comercianții își puteau desface mărfurile pentru cei interesați. Orașul, aflat la intersecția drumurilor comerciale, a beneficiat de această poziție favorabilă, iar prin aceste bâlciuri reușea să atragă mai mult capital. Aici a funcționat cel mai vestit târg din perioada ultimilor ani ai administrației otomane, putând întâlni produse de import destul de rare în această zonă, precum: vinuri fine din Franța, rom și petrol din America.⁷ Pentru organizarea târgurilor sau a bâlciurilor era necesar să fie respectat regulamentul- nizam și să existe un acord al locuitorilor din zonă pentru desfășurarea acestuia. De asemenea, pe percepseau taxe ce ajungeau în vistieria sultanului.⁸

Locuitorii regiunii dintre Dunăre și Marea Neagră se ocupau și cu întreținerea și exploatarea sărăriilor, hanurilor, cafenelelor și crâșmelor, existând și prototipuri de mici magazine unde erau vândute produse de artizanat din ateliere locale meșteșugărești.

Tutunul produs pe scară largă în Dobrogea era la mare căutare, fiind comercializat în târgurile dobrogene, de unde mai ales negustori din Vidin îl cumpărau și îl distribuiau în Imperiul Otoman. Un tip de negoț mai obișnuit, cu lipitori și vânzarea acestora, era practicat în toată provincia Dunării, inclusiv în Dobrogea. Din Tulcea, Măcin și Isaccea plecau spre Constantinopol scânduri din

⁵ *Idem*, „Ciflicurile din Dobrogea în secolele XVIII-XIX”, în *Peuce*, IV, 1973-1975, p. 249- 271.

⁶ Marin D. Ionescu, *Cercetări asupra orașului Constanța*, București, Tipografia și fonderia de litere Thoma Basilescu, 1897, p. 78-80.

⁷ Adrian Ilie, „Panairul de la Medgidia”, în *Analele Dobrogei*, serie nouă, IX, Constanța, 2006-2008, p. 77-85.

⁸ Tudor Mateescu, „Bâlciurile din Dobrogea înainte de 1877”, în *R.d.I.*, t.38, 7, 1985, p. 259.

lemn de tei, tăiat din pădurile din jurul acestor orașe. De asemenea, cele mai multe localități aveau mori de vânt, lucru din care putem observa preponderanța activităților agricole pentru locuitorii din zonă.

Agricultura se făcea cu ajutorul unor instrumente rudimentare și se folosea un sistem agricol extensiv cu asolament bienal sau trienal. În ceea ce privește întreprinderile industriale, existau ateliere pentru distilarea spiritului, o fabrică de săpun, tăbăcării. Țăranii din Balcani aveau o oarecare libertate de mișcare în plus, față de cei din Principatele dunărene. În 1864, un raport al consulului italian oferă informații conform cărora, după construcția căii ferate Cernavodă-Constanța, cantitățile de grâne din principatele dunărene și Dobrogea comercializate prin portul constănțean a crescut exponențial, în detrimentul porturilor Brăila și Galați.⁹

Printre principalele produse dobrogene destinate exportului, din perioada 1850-1878 menționez: lână, brânzeturi, piei de animale, grâu, porumb, orz, ovăz, fasole, miere, ceară, pește sărat sau proaspăt, icrei, clei, unt de pește, oase de animale, lemn, vite. Dintre importuri, cele mai multe se compun din: unelte din fier, țesături, care erau aduse de negustori din Austria sau Constantinopol. Dintre carierele ce au continuat să fie exploatare și după 1878, semn al folosinței lor anterioare, menționez: Iacobdeal, Măcin, Greci, Pricopan, Canara pentru piatră și calcar. La Altântepe se exploata cupru, iar în privința minereurilor din albiile ale unor cursuri de apă sunt date conform cărora în bazinul Taiței se găsea fier, cupru și aur.¹⁰

În ceea ce privește fabricile din Dobrogea ce funcționau în perioada 1850-1878 sunt menționate fabricile de la Letea și Ceatal de către călătorul francez G. Lejean. De asemenea, în Tulcea exista o bancă agricolă din 1868, iar în Isaccea un atelier pentru prelucrarea tutunului. Pescuitul, una dintre îndeletnicirile de bază ale locuitorilor Dobrogei, mai cu seamă din delta și lunca Dunării, a continuat să fie practicat și sub forma arendășiei bălților sau zonelor unde se găsea pește din abundență.

În jurul centrelor urbane dobrogene au existat fortificații cu rol defensiv, cel mai des întâlnită fiind tabia sau palanca, cetățile de pe linia Dunării fiind distruse în 1828, ca urmare a tratatului de la Adrianopol din același an. Aceste fortificații adăposteau garnizoane, utile pentru apărarea granițelor sau pentru

⁹ Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare: Dobrogea*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1979, p. 310.

¹⁰ Romulus Seișanu, *Dobrogea, gurile Dunării și Insula Cerpilor*, București, Tipografia ziarului "Universul", 1928, p. 244.

păstrarea ordinii publice. De asemenea, caravanseraiurile erau o prezență obișnuită în reședințele de kazale sau districte. Un caravanserai putea fi compus dintr-un complex ce cuprindea: han, cafenea, ateliere, grajduri, magazii. În jurul acestora se puteau organiza târguri periodice în care comercianții și producătorii de materii prime din zonă găseau o piață de desfacere. Aceste centre fie erau reședințe ale unor kazale (Tulcea, Măcin, Constanța, Mangalia, Sulina, Hârșova, Medgidia, Babada) fie ale unor mudirlicuri (Chilia, Isaccea, Mahmudia, Cernavodă).

Tulcea ca și centru urban, odată cu secolul al XIX-lea, începe să se dezvolte din ce în ce mai mult, aici așezându-se bulgari, germani, evrei sau tătari. În 1853, Boucher de Partes afirmă faptul că era un oraș animat, cu populații diverse, cu o activitate destul de intensă în port, pe dealurile din jur aflându-se mori, iar casele acoperite cu scânduri, spre deosebire de împletiturile de nuiele ce puteau fi întâlnite în sate.¹¹

Dezvoltarea comerțului în oraș a dus la construirea unui bazar după model oriental între 1861-1866, ansamblu ce facilita schimburile de mărfuri și anima viața economică din zonă fiind în 1860 cel mai mare oraș din spațiul dobrogean devenind și reședința sangeacului ce a purtat același nume al așezării. Fiind reședință de sangeac aici exista un palat al pașei, construit între 1863-1865, alături de geamie și de sediul Jandarmeriei. În acest palat rezidau guvernatorii de sangeac, numiți mutesarifi, în Tulcea fiind numiți Suleiman Bei, Resid Pașa, Rezim Pașa, Suleiman Bei a doua oară, Ismail Pașa, Fahri Bei, Ali Bei, Said Bei și Fahri Bei a doua oară.

Centru urban important datorită poziției strategice, la vărsarea brațului dunărean ce îi poartă numele în Marea Neagră, Sulina a cunoscut o evoluție economică și socială în perioada 1850-1878. Acest lucru se datorează și amplasării în oraș a sediului Comisiei Europene a Dunării și a regimului de port liber, european. Cu sprijinul financiar al Comisiei, aici s-au ridicat mai multe clădiri administrative, magazii pentru depozitarea materiilor prime și a mărfurilor, magazine, au fost reabilitate cheiurile, portul și s-a modernizat farul, apoi construit unul nou. Sulina a rămas și un important punct de reper în comerțul cerealelor, mai ales pentru încărcarea spre export a acestora.

De asemenea, pe lângă atribuțiile administrative, Măcinul era și unul dintre porturile dunărene, unde în 1876 s-au încărcat pentru export 4 tone de grâu și 2 de orz. Hârșova a fost reședință de kaza de la începuturile stăpânirii

¹¹ Răzvan Limona, *Populația Dobrogei în perioada interbelică*, Ed. online Semănătorul, 2009, p. 130.

otomane în regiune până în 1878. Orașul avea în componența sa o fortificație ce în a doua jumătate a secolului începea să dispară, un port la Dunăre, garnizoana militară, dar și terenurile agricole din jurul său. Portul și târgul de aici erau renumite pentru comerțul cu cai, dar puteau fi întâlniți și negustori de mirodenii, vite, miere, seu, piei dar și cu produse exotice ca citricile sau veșmintile de mătase.¹²

Cernavodă a devenit din ce în ce mai important odată cu construcția căii ferate ce lega orașul de portul constănțean, prin așezarea muncitorilor în zonă, dar și prin construirea unor magazii de depozitare pentru cereale și alte materiale. Din izvoarele istorice al secolului al XIX-lea despre Constanța aflăm că era o așezare destul de mică, locuită mai ales de pescari, având un port încă puțin dezvoltat. După 1850 va începe să se dezvolte constant, mai ales după finalizarea căii ferate ce lega orașul de Dunăre și Cernavodă. După 1860 se va construi și un far pentru ghidarea navelor în port.

Medgidia, așezare întemeiată de sultanul Abdul Medgid, ce cu timpul s-a transformat în centru urban important pentru spațiul dobrogean și pentru multe dintre grupurile etnice ce locuiau aici, este așezat pe valea Karasu/Carasu. În perioada 1850-1878 atmosfera era una specific orientală, cu străzi înguste, înghesuite, iar casele erau construite din lut și lemn, piatra fiind întâlnită pentru clădirile administrative. Era locuit îndeosebi de tătari, fiind întâlniți și turci, dar și comunități mici ale altor etnii.¹³

Întemeierea oficială a orașului a avut loc în 1856 prin decret imperial, dar zona a fost locuită aproape neîncetat și în trecut, pe locul orașului fiind fosta așezare Carasu de pe valea cu același nume. Guvernatorul din acel timp Sayd Mârza Pașa a construit un pod de piatră pentru legătura dintre nordul orașului și locul de târg peste bălțile văii. Acest oraș a beneficiat de un plan urbanistic ce prevedea și desfășurarea activităților economice, fiind prima așezare care a fost concepută cu străzi largi principale, paralele și prevedea și dimensiunile pieței centrale. Orașul era conectat la calea ferată Cernavodă-Constanța, gara fiind construită în 1860.

Portul orașului Mangalia se ocupa mai ales cu exportul unor produse ca mierea, legume, struguri și vin, dar mai ales cereale. De asemenea, existau

¹² Constantin Nicolae, *Noi date despre fortificația otomană de la Hârșova*, p. 53- 65.

¹³ Baronul D'Hogguer, *Informațiuni asupra Dobrogei- starea ei de astăzi, resursele și viitorul ei*, Ed. Librăriei Socec & Comp., București, 1879.

magazii pentru depozitarea produselor și o piață publică sau bazar. Spre marginea orașului era hanul, vama și cimitirul comunității musulmane.¹⁴

Printre prevederile reformelor din perioada Tanzimatului se regăsește și apariția pământurilor particulare, ce nu mai aparțineau sultanului și puteau fi lăsate moștenire urmașilor. În urma experimentului reușit din 1864, prin care s-a creat o cooperativă agricolă în care se puteau da și credite fermierilor eligibili în provincia Niș, Midhat Pașa a extins acest model și în provincia Dunării. Printre cele mai remarcabile instituții noi din provincia Dunării s-au numărat cooperative agricole de credit (memleket sandıkları sau menafi sandıkları), din care au fost înființate în fiecare centru kaza din vilayet în termen de un an de la debutul acestei inițiative.

Perioada Tanzimatului a adus reformele necesare pentru Dobrogea, ce au reușit să o aducă mai aproape de potențialul său economic, dar și prin crearea unei zone în care membrii comunităților musulmane sau nemusulmane puteau colabora și erau egali în fața legii. Reformele începute în regiune de Midhat Pașa au ajutat la ridicarea nivelului economic și de bunăstare ale locuitorilor. Au apărut centre administrative noi, precum Mahmudia, în timp ce orașele și-au dezvoltat comerțul, mai ales în urma introducerii unor noi căi de comunicații sau modernizarea celor deja existente.

În concluzie, secolul al XIX-lea a reprezentat o perioadă de schimbare pentru societatea din întreg Imperiul Otoman. Perioada 1850-1878, în Dobrogea, a fost marcată de aplicarea reformelor Tanzimatului și a începutului modernizării din această regiune, dar și de contextul internațional. Ultimii ani de administrație otomană aici se suprapun unor noi începuturi și transformări în foarte multe domenii: social, economic, religios, educațional.

Dobrogea va rămâne predominant rurală și agrară, populația sa trăind în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în sate, deși avem și centre urbane destul de importante precum: Constanța, Mangalia, Tulcea, Hârșova, Babadag, Sulina, Isaccea, Măcin, Medgidia. După 1878 toate acestea trec printr-o etapă de evoluție atrăgând un număr mare de locuitori ai satelor din jur, mai ales tineri.

Începuturile modernizării înseamnă și grija față de populație, lucru ce se reflectă prin construcția unor spitale sau cămine pentru cei care aparțineau unor grupuri de risc, mai ales cei proaspăt așezați în Dobrogea. De asemenea, calitatea

¹⁴ Laurențiu Radu, „Note cu privire la istoria Mangaliei în epoca otomană”, Aurel-Daniel Stănică, Gabriel Custurea, Daniela Stănică, Emanuel Plopeanu (Coord.), *Dobrogea: coordonate istorice și arheologice*, Ed. StudIs, Iași, 2016, p. 85-93.

căilor de comunicații începe să crească simțitor, lucru ce a adus un beneficiu deosebit de important activităților comerciale.

De asemenea, calitatea căilor de comunicații începe să crească simțitor, lucru ce a adus un beneficiu deosebit de important activităților comerciale. Deși nu am reușit să găesc o cifră exactă pentru schimburile comerciale din toate centrele urbane, în această perioadă, toate vor înregistra creșteri, apărând chiar noi centre precum Chilia sau Mahmudia, în timp ce altele vor crește ca importanță din punct de vedere economic, de exemplu Constanța.

Odată cu modernizarea căilor de comunicații și cu introducerea telegrafului, Dobrogea a devenit un punct important pentru drumurile comerciale, devenind un punct de referință pentru regiunea Mării Negre, Dunării și a Sud-Estului Europei. Bazele modernizării în Dobrogea au fost puse în perioada administrației otomane, iar în perioada 1850-1878, reformele începute au început să își demonstreze efectele benefice. Comerțul în zona s-a diversificat și a început să fie din ce în ce mai profitabil, multe centre urbane importante fiind beneficiare ale acestui fapt.

Perioada în care Midhat Pașa a fost guvernatorul provinciei Dunării a corespuns și unei perioade de creștere economică și a unei prosperități pentru Dobrogea, iar reformele începute de acesta au fost continuate până în 1878 de conducătorii sangeacului Tulcea. Comerțul a început în această perioadă să fie cuprins de efectele benefice ale modernizării căilor de comunicații, devenind una dintre ocupațiile de bază pentru dobrogeni, deși agricultura revendica în continuare o importantă parte a forței de muncă disponibile. Lucrările de infrastructură au contribuit la acest lucru prin facilitarea accesului la noi piețe de desfacere. În plus, centrele urbane au preluat diverse funcții administrative. Totodată aici s-au dezvoltat centre administrative și economice importante, lucru ce a impulsionat comerțul, pe lângă dezvoltarea căilor de comunicații (pe fir, terestru, feroviar sau pe apă).

Independența României, precum și intrarea Dobrogei sub administrația statului român au fost recunoscute, după armistițiul de la Kazanlâk din ianuarie 1878, în Tratatul preliminar de pace ruso-turc de la San Stefano, din 19 februarie/3 martie 1878. În urma insistenței marilor puteri, s-a ținut Congresul de Pace de la Berlin (iunie - iulie 1878), în cadrul căruia s-a recunoscut și menținut statutul pe care și-l proclamase România cu un an înainte. S-a restabilit, de asemenea, dreptul asupra Dobrogei și a Deltei Dunării, care au intrat în componența României. Concomitent, cele trei județe din sudul Basarabiei (Cahul, Bolgrad și Ismail) erau din nou încorporate Rusiei țariste. La 14

noiembrie 1878, domnitorul României, Carol I, trecea Dunărea de la Brăila la Ghecet, în fața Dobrogei, care se unea cu celelalte teritorii românești după circa 460 de ani de stăpânire otomană.

Astfel, pentru Dobrogea începea o nouă perioadă, în care populația împreună cu credințele ce definesc diversele comunități care o alcătuiesc intrau sub o altă administrație, după un episod de stăpânire rusească. Reformele și măsurile de modernizare începute de Imperiul Otoman în această zonă își pot vedea și astăzi efectele fiind preluate de statul român spre finalul anului 1878.

CORESPONDENȚI DE RĂZBOI ÎN ZONA MĂCINULUI ÎN 1877

VASILE ALEXANDRU-MARIAN*

Abstract: Consulting the accounts of the war correspondents are always a current source for the history of Dobrudja, especially during the 1877-1878 War, from which we can extract new ideas that help us reconstruct this period, characterized by instability. Their writings represent a very important source for building an image of how the Măcin area was presented during the conflict, however, not many pages were dedicated to it in Romanian historiography. Following the research approach of the writings of correspondents such as Archibald Forbes or Dick de Lonlay, who through descriptions, drawings and engravings have left us a source of indisputable importance to try to reconstruct this episode during a war that marked the future of all the countries involved but also of Dobrudja.

Keywords: foreigners, correspondants, Dobrudja, russo-ottoman war, Măcin

Dobrogea apare pe harta de astăzi a României ca o regiune mărginașă, de frontieră, înconjurată din 2 părți de alte două țări: Bulgaria la sud și Ucraina la nord. În estul regiunii se află Marea Neagră și este separată de restul țării prin intermediul Dunării. Cu toate acestea, în ciuda accesului dificil în regiune datorită barierelor naturale sau politice, reprezentate de granițe, indiferent de epocă, Dobrogea s-a aflat nu de puține ori în centrul atenției călătorilor străini, a corespondenților de război în cazul studiului de față, iar astăzi, a istoricilor.

După pierderea Dobrogei de către domnul Țării Românești, Mircea cel Bătrân, în favoarea Imperiului Otoman, aceasta a făcut parte din sangeacul Silistra, vilayetul Rumeliei. Cu timpul, Dobrogea s-a transformat într-o unitate administrativă de sine stătătoare, dovadă fiind reședințele guvernatorilor de sangeac de la Babadag, iar spre finalul stăpânirii otomane, de la Tulcea.

Măcin, reședință a kazalei (unitate administrativă a sangeacului Tulcea) omonime, s-a aflat în calea trupelor rusești în Războiul din 1877-1878, fiind ocupat de acestea în iunie 1877. Aici s-au desfășurat mai multe lupte, atât pe

* Masterand, anul I, Master Istoria Ideilor, Mentalităților și Culturii de Masă, Facultatea de Istorie din cadrul Universității din București, Profesor coordonator: conf. dr. univ. Silvana Rachieru, Facultatea de Istorie – Universitatea din București.

Dunăre, pe porțiunea brațului omonim, până în fața Brăilei și a Ghecetului, astăzi comuna Smârdan. În timpul stăpânirii otomane, această așezare a avut rolul de punct vamal, apoi de carantină în perioada modernă și avea o populație formată din turci și tătari musulmani, respectiv români, bulgari, ruși lipoveni, germani, toți creștini de diferite confesiuni.

Literatura de călătorie s-a bucurat de o bogată istoriografie atât românească, cât și internațională. Subiectul călătoriilor care au traversat diferite spații geografice este unul adus frecvent în discuție și reprezintă în continuare un punct important în demersul cercetării istoriei unui loc sau a unei comunități. Consultarea impresiilor de călătorie ale peregrinilor sunt o sursă mereu actuală pentru istoria Dobrogei otomane, din care putem extrage noi idei care ne ajută să reconstituim pe diverse tematici realitatea perioadei de administrației a Înaltei Porți. Scrierile lor reprezintă o sursă foarte importantă pentru construirea unei imagini a modului în care se prezenta regiunea în timpul Războiului din 1877-1878. Cu toate acestea, nu i s-au dedicat foarte multe pagini în istoriografia românească. Pentru perioada studiată, niște prezențe interesante în regiune sunt corespondenții de război. Aceștia sunt trimiși de principalele publicații ale vremii, furnizând informații prețioase despre mișcările de trupe, lupte, organizarea armatelor, viața cotidiană din spate frontului sau chiar din mijlocul său.

În ceea ce privește perioada pe care am ales-o, anul 1877, reprezintă ultimul de stăpânire otomană directă, marcând încheierea unei etape a Crizei Orientale, după războiul ruso-otoman din 1877-1878, la care a participat și Armata Română.

În privința surselor istorice folosite, menționez lucrările scriitorului francez Georges Hourdouin (Dick de Lonlay), publicate sub numele Dick de Lonlay, *En Bulgarie 1877-1878* și *Souvenirs de guerre et de voyage*, ambele publicate la Paris în 1873, dar și corespondența de război publicată în ziarul *Daily News*, din 1877. Dintre sursele disponibile, am consultat: *Arhiva Dobrogei*, *Analele Dobrogei*, precum și o parte dintre lucrările unora dintre călători. Am reușit să consult și alte lucrări ale călătoriilor, precum și traduceri ale acestora în limba română. De mare ajutor mi-a fost colecția *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, seria nouă, editată și îngrijită de cercetătorii *Institutului de Istorie Nicolae Iorga* al Academiei Române. Din această colecție, am consultat volumul XI, iar traducerea calitativă m-a ajutat acolo unde am întâmpinat dificultăți. În plus, istoricul Adrian-Silvan Ionescu a publicat în 2002 o interesantă lucrare despre corespondenții de război care au participat fie la

luptele din Dobrogea, fie alături de trupele române, numită *Penel și sabie. Artiști documentariști și corespondenți de război în Războiul de independență 1877-1878*.

În privința metodelor de lucru, am folosit analiza izvoarelor pe care le-am putut consulta. De asemenea, am comparat lucrări publicate despre unele aspecte pe care le-am atins în lucrare, analizând modul de relatare al unor evenimente și nu numai, în funcție de regimul politic sau dorința autorului de a demonstra un anumit fapt, la momentul publicării acestora. În ceea ce privește dificultățile și limitele cu care m-am confruntat în redactarea acestei lucrări, menționez imposibilitatea de a avea acces fizic integral la mai multe scrieri ale corespondenților de război care m-ar fi putut ajuta în documentare.

Cu sprijinul metodelor de cercetare specifice istoriei, dintre care menționez analiza de text, comparația ori contextualizarea, am încercat să relievez modul de abordare al occidentalului la un spațiu oriental, care aparținea Imperiului Otoman, fiind atent și la menționarea vreunui stereotip. Stereotipurile erau foarte răspândite în secolul al XIX-lea printre călătorii europeni care ajungeau în spațiul oriental. Acest lucru a fost scos în evidență și de Edward W. Said, în lucrarea sa, *Orientalismul*, oamenii având nevoie să clasifice lumea în regiuni cunoscute, apropiate cultural sau religios și altele necunoscute, populate de neamuri puțin cercetate și misterioase, cazul de față fiind un exemplu potrivit pentru dorința occidentalului de a se compara cu ceilalți, care nu urmau codul lui de maniere, comportament sau obiceiuri.¹

Călătorii occidentali oferă o perspectivă orientalizată asupra locurilor și oamenilor din spațiul dobrogean. În relatările lor, consideră că tot ceea ce văd și simt aparține exoticului Imperiu Otoman. Acest fapt este ușor de remarcat la mai mulți dintre călătorii perioadei studiate.²

Pentru teritoriile aflate la granița Imperiului Otoman, mai ales la cele care erau comune cu state ca Rusia Imperială, infrastructura avea și un rol defensiv din punct de vedere militar. Acest lucru este valabil și în cazul Dobrogei, lucru remarcat și de călătorii străini. Îmbunătățirea acesteia, mai ales în cazul zonelor aflate în imediata apropiere a granițelor, putea constitui o acțiune cu caracter ofensiv. De aceea, erau evitate de călători, care nu de puține ori se plâneau de

¹ Edward W. Said, *Orientalism. Concepțiile occidentale despre Orient*, trad. Doina Lică și Ana Andreescu, București, Ed. Art, 2018, p. 75.

² Reinhold Schiffer, *Oriental Panorama: British Travelers in 19th Century Turkey*, Amsterdam, 1999.

lipsa confortului și a siguranței.³ În ceea ce privește drumurile terestre, acestea s-au bucurat și ele de atenția călătorilor. În Dobrogea, acesteau erau mai degrabă potrivite mersului pe jos și nu de puține ori erau doar simple urme ale trecerii repetate ale căruțelor localnicilor către diferite puncte de interes sau între așezări. De asemenea, drumurile au servit și ca indicator al civilizației sau lipsei acesteia pentru călătorii care se aventurau pe ele.

Timpul petrecut în Dobrogea diferă mult de la un corespondent la altul, unii stând pentru perioade îndelungate, de câteva săptămâni. În cazul celor care au petrecut mai mult timp se poate observa profunzimea detaliilor cu care aceștia descriu locurile și oamenii pe care le vizitau. Un timp scurt de observație asupra Dobrogei nu oferă posibilitatea de a își face o imagine completă asupra regiunii, a celor care locuiau acolo și a impactului pe care conflictul îl avea pentru comunitățile locale. Deseori, corespondenții de război se informau despre locurile prin care urmau să treacă. Aceste informații le puteau găsi la tovarășii de drum, localnici pe care îi cunoșteau sau întâlneau. Nu de puține ori citeau din lucrările înaintașilor care și-au publicat experiențele trăite în jurnale de călătorie, în Dobrogea, în cazul de față.

Printre zonele observate de corespondenți sunt orașele prin care aceștia treceau. S-au bucurat de o atenție specială localități ca Tulcea, reședința sangeacului cu același nume, Sulina, Babadag, Isaccea, Măcin sau Constanța. Nu de puține ori, călătorii indică și rolul așezărilor întâlnite sau vizitate, multe dintre ele mai ales în nordul regiunii, având rolul de vămi ori depozite pentru produse destinate aprovizionării Constantinopolului, ca în cazul orașului asupra căruia m-am concentrat în acest studiu. Cu siguranță numărul călătorilor străini care au traversat Dobrogea și Măcinul este mai mare decât cel al însemnărilor pe care le putem citi, mai ales în perioada desfășurării luptelor în zonă, din 1877.

Cei care urmau trupele militare în războaie și lăsuau cronici sau desene cu privire la acestea au existat din cele mai vechi timpuri. Avem astfel de relatări ale conflictelor încă din Antichitate, ca mai apoi să cunoaștem operele rapsozilor și cronicarilor Evului Mediu. În perioada modernă, putem afirma că avem deja o categorie de corespondenți de război, precursori ai jurnalismului care se practică astăzi în teatrele de operațiuni militare. Înainte de Războiul din 1877-1878, cunoaștem documentariști și corespondenți de război și pentru conflictul ruso-turc din 1828-1829 ori Războiul Crimeei, dintre anii 1853 și 1856.

³ Ardeleanu, Constantin, *O croazieră de la Viena la Constantinopol: călători, spații, imagini (1830-1860)*, Humanitas, București, 2021, pp. 43-44.

Mulți dintre călătorii străini care au trecut prin Dobrogea, mai cu seamă corespondenții din timpul războiului din 1877-1878 au publicat și ilustrații, pe lângă articole despre desfășurarea războiului, în care au surprins mișcări de trupe, lupte dar și scene de viață cotidiană. Aceste ilustrații au apărut, în mare parte în cele mai cunoscute publicații ilustrate europene ale vremii, ambele franceze, *L'Illustration* și *Le Monde Illustré*.

De asemenea, au fost publicații care ofereau publicului imagini din timpul conflictului și din Spania, Italia, spațiul german sau Marea Britanie, spre exemplu, în *The Illustrated London News*, dar și în Statele Unite ale Americii. În publicația londoneză mai sus amintită apare în numărul din 11 august 1877 o gravură ce înfățișa trupele rusești spre Măcin.⁴ Acestea au avut un rol important în informarea rapidă a publicului privind evoluția războiului.

În 1877, un număr însemnat de călători străini ajung în Dobrogea, dintre aceștia cei mai mulți fiind ori parte a armatei țariste fie corespondenți de război. Din categoria celor care au oferit contemporanilor lor informații despre desfășurarea războiului și mișcărilor de trupe din această regiune menționez pe: Georges Hardouin (care a publicat sub numele Dick de Lonlay), Frederic Kohn-Abrest, Archibald Forbes, Jose Luis Pellicer Y Fener. Jurnaliștii care urmează trupele sunt surse de cercetare foarte importante, oferindu-ne informații despre trupele angajate în lupte, dimensiunile acestora, precum și despre desfășurarea războiului. În plus, aceștia observă distrugerile cauzate de conflict, precum și impactul acestuia asupra așezărilor și a locuitorilor lor. În timpul Războiului Ruso – Turc din 1877-1878 s-au aflat în zona operațiilor militare corespondenți ai unor importante publicații. Jurnaliștii au fost trimiși în ambele tabere, însă majoritatea au fost atașați pe lângă armata rusă, care opera pe frontul european.

Spre deosebire de alte războaie, corespondenții trebuiau să fie autorizați de autoritățile rusești pentru a le urma trupele. Inițial, ei au primit insigne de acreditare, care au fost ulterior înlocuite cu simple brasarde în culorile negru-oranj-alb, ale familiei imperiale Romanov, pe care figura denumirea „CORESPONDENT”. În plus, toți corespondenții trebuiau să depună un jurământ că nu vor afecta securitatea trupelor ruse și că vor supune controlului cenzurii rusești toate reportajele lor. Fiecare corespondent era dotat cu o căruță înzestrată cu tot felul de accesorii, cai și servitori sau curieri pentru ajutor, deși avem și cazuri de trimiși ai publicațiilor care preferau o mișcare mult mai mare, preferând deplasarea călare, precum Dick de Lonlay. În general, ei dispuneau

⁴ Adrian-Silvian Ionescu, *Penel și sabie. Artiști documentariști și corespondenți de front în Războiul de Independență 1877-1878*, București, Ed. Biblioteca Bucureștilor, 2002, p. 56.

de bani în aur pentru a plăti taxele de trimitere a corespondenței. Totuși, nu toți cei care erau trimiși de publicațiile cu care se aflau sub contract erau la fel de norocoși ca cei trimiși din partea marilor publicații, pentru că de multe ori, au fost și cazuri în care tot ce aveau era un sac de dormit și un cal pentru deplasare. Acești corespondenți ai publicațiilor cu un tiraj sau o popularitate mai mică erau adesea primiți de colegii de breaslă care beneficiau de o trăsură, ori de ordonanțele și ofițerii armatelor pe lângă care erau atașați. Facilitățile de telegraf prin cablu, cele mai apropiate de teatrul de operațiuni din Balcani, se aflau la București, în România. Aici, corespondența era cenzurată în mod moderat de către autoritățile rusești. Uneori, pentru a ocoli cenzura rusească, corespondenții de război își trimiteau reportajele prin curieri în Transilvania, de unde erau expediate apoi fără probleme, prin telegraf, la redacțiile respective. Jurnaliștii au avut, în general, o atitudine corectă, favorabilă cauzei aliaților, unii dintre aceștia fiind chiar decorați de către autoritățile rusești pentru activitatea pe care au depus-o.⁵

Deși nu intră în categoria corespondenților de război, I.I. Eleț a fost unul dintre soldații din armata țaristă care au participat la luptele din Dobrogea din cadrul războiului din 1877-1878 și ne-au lăsat informații interesante despre bătălia pentru Măcin. Relatările sale privind luptele din regiune completează un episod mai bine cunoscut al acestei manifestări a Crizei Orientale. Însemnările sale au fost pentru prima dată traduse și publicate în limba română în volumul XI al seriei noi a colecției Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea, coordonat de Daniela Bușă. Relatările sale cuprind scene ale bombardării orașelor Galați și Brăila de artileria otomană dar și exploziile vaselor monitoare turcești. Începând cu luna iunie, încep pregătirile trecerii pe la Brăila a armatei ruse în Dobrogea, Eleț oferind multe informații logistice ale acestui episod al războiului. Generalul Zimmerman îi transmite lui și comandantului regimentului Borodinski că vor efectua traversarea fluviului și ocuparea orașului Măcin, aflat pe malul stâng al Dunării, în fața Brăilei. Pe 6 iunie 1877, din cauza inundațiilor din zonă, traversarea fluviului este anevoioasă, fiind amânată. În zona Măcinului, Eleț se aștepta la o rezistență înverșunată, chiar dacă turcii erau mai puțini, consemnând numărul de 3000 de soldați și baterii puternice. În noapte de 10 spre 11 iunie (calendarul iulian), la orele 3, conform colonelului rus, trupele otomane se văd nevoite să facă față unui atac al trupelor imperiale dinspre Galați, pe ruta Garvăn – Jijila. Soldații otomani s-au retras spre Măcin, iar mai apoi au evacuat orașul, conform unor informații

⁵ Adrian-Silvian Ionescu, *op. cit.*, p. 22-24.

de la niște bulgari din localitate. Astfel, Eleț începe cu regimentul său transferul pe celălalt mal al Dunării cu ajutorul unor barje, dar care se tot prelungește din cauza revărsării apelor fluviului. Regimentul condus de acesta a primit și ordinul, pe care l-a dus la îndeplinire, de a construi un drum spre Măcin, pentru un transfer mai ușor de trupe și provizii. Menționează, de asemenea, și misiunea de cercetare a altor corpuri de armată rusești în Măcin și Babadag. Pe 23 iunie, la 9 dimineața, Eleț împreună cu soldații săi intră în Măcin. Ulterior, Eleț pornește alături de generalul Zimmerman în marș spre Medgidia, relatând problemele pe care le avea populația civilă. Interesantă este și observația sa, în care explică faptul că în Basarabia nu se găsesc biserici la fel de frumoase și țărani creștini, la fel de înstăriți, considerând că nu în Dobrogea se produceau abuzurile de care auzise el din partea autorităților otomane și descrie mai departe participarea la luptele din Bulgaria.

Catalanul Jose Luis Pellicer Y Fener este unul dintre corespondenții de război care a ajuns în zona Măcinului cu prilejul luptelor din 1877. Acesta era corespondent al publicației *La ilustracion Espanola y Americana* din Spania. Deși acest ilustrator nu oferă detalii despre desfășurarea cuceririi orașului dobrogean, observă aspectul acestuia ca fiind unul cu aparență orientală și aspect pitoresc.⁶ Acesta a publicat imagini atât cu mediul natural în care se desfășurau luptele, precum canalul Măcin dar și elemente de logistică, precum navele care transportau trupe din Brăila spre Măcin.

Correspondent de război și desenator talentat, neamțul Mathes Koenen, este trimis al publicației germane *Illustrierte Zeitung*. Acesta a surprins luptele de pe Dunăre din fața Brăilei și a Ghecetului, inclusiv scufundarea canonierei otomane Lutfi Djelil. Desenele sale sunt însoțite și de texte în care se rezumă acțiunile militare petrecute pe canalul fluviului care trecea pe lângă Măcin și oferă detalii privind luptele din zona Ghecetului, astăzi comuna Smârdan, din fața Brăilei. În privința zonei avute în vedere în studiul de față, mă rezum să menționez și alte două peisaje urbane din care reies cele două minarete ale geamiilor din oraș, celelalte desene reprezentând alte localități vizitate de corespondentul german precum și traversarea Dunării de trupele rusești.⁷

Publicistul Frederic Kohn-Abrest, născut la Praga, cetățean francez a vizitat mai multe locuri unde s-au desfășurat bătălii în cursul războiului. Acesta menționează trecerea armatelor imperiale din Brăila spre Măcin, pe un pod de vase conduse de generalul Zimmerman, cel care a și ocupat Dobrogea în acest

⁶ Adrian-Silvian Ionescu, *op.cit.*, p. 85.

⁷ *Ibidem*, pp. 103-104.

conflict, luptele dintre ruși și otomani, dar și ocuparea malului dobrogean de trupele țariste. Observă cum frontul s-a mutat rapid spre sud, iar față de zona studiată nu oferă mai multe detalii.

Un alt corespondent de război stabilit și naturalizat în Franța, de origine poloneză, este Apollo Mlochowski de Belina. În timpul conflictului, a fost trimisul ziarului *L'Estafette* și a trecut prin Brăila, observând pregătirile generalului Zimmerman de traversare a Dunării și luptele pentru ocuparea orașului dobrogean. Acest călător a oferit informații despre ocuparea zonei de nord-vest a Dobrogei, unde era situat Măcinul, tangențial doar, fără prea multe detalii. În relatarea sa, numește batalioanele implicate în luptă contra trupelor otomane, replierea apărătorilor orașului și mai apoi retragerea din oraș, fără a acorda o mare atenție asupra stării acestuia. Acolo își găsește tovarășii de breaslă, dintre care menționez: Archibald Forbes, Pellicer, Dick de Loaly și Ivan Woestyne. Aflăm și de existența unui corespondent de război italian, cavalerul Lazzaro, unul american, Eduard King și suedezul Bjorlin, trimis al unui jurnal din Stockholm. În continuarea relatării sale aflăm despre cucerirea altor orașe dobrogene de către ruși, precum Isaccea și Hârșova.⁸

Avem și cazuri de atașați militari pe trupele țariste, cum ar fi colonelul britanic Frederick Arthur Wesley, care a surprins în câteva imagini scene din luptele navale date pe Dunăre, în fața Măcinului sau privind marșul cazacilor spre orașul dobrogean pentru a îl prelua după luptele terestre de la sfârșitul lunii iunie a anului 1877. Aceste imagini au fost preluate și de publicația americană *The Harper's Weekly*, de la binecunoscuta redacție britanică *The Illustrated London News*.⁹

Georges Hardouin, cunoscut sub pseudonimul Dick de Lonlay, publicist francez, a fost corespondent de război trimis al revistei *Le monde Illustré*. Acesta a observat îndeaproape trecerea trupelor rusești în Dobrogea, luptele din preajma Măcinului și construirea podului de vase de la Brăila spre Ghecet, astăzi comuna Smârdan. În luna mai 1877, a sosit în România ca reprezentant al revistei *Le Monde Illustré*, dar și ca observator al conflictului pentru *La Moniteur Universel*, gazetar cu o bogată activitate jurnalistică și talentat desenator, participant și la evenimentele din Serbia, din anul precedent. Dick de Lonlay, al cărui nume adevărat era Georges Hardouin, fost militar în Regimentul de

⁸ *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, coord. Daniela Bușă, seria nouă, serie nouă, volumul XI, București, ed. Academiei Române, 2022, pp. 251-252.

⁹ Adrian-Silvian Ionescu, *op cit.*, p. 56.

cercetași, se specializase în istoria militară a epocii sale în legătură cu care publicase mai multe volume de studii și amintiri.

Fiind un bun cunoscător al vieții militare, Dick de Lonlay a fost atent la detaliile privind organizarea armatelor rusă și română, uniforme, armamentul și echipamentul, relatările sale fiind apreciate de redacția revistei pentru care activa. Ca urmare a faptului că a făcut parte dintr-un corp de cavalerie, corespondentul francez a fost atașat pe lângă un regiment de cazaci, alături de care a participat la campania din Dobrogea, urmată apoi de cea din Bulgaria, fapt menționat în subtitlul lucrării sale de relatări din război, apărută în 1888 la Paris.¹⁰ Deși nu este un observator obiectiv al desfășurării războiului, declarându-se un admirator al armatei imperiale țariste, Dick de Lonlay, prin paginile dedicate luptelor din războiul 1877-1878, reprezintă o importantă sursă de informare, mai ales în cazul temei de față, privind cucerirea Măcinului din iunie 1877.

Acesta era un adept al mobilității, folosindu-se de un cal de stepă rezistent la efort, iar în bagaj, pe lângă obiecte de uz personal, mai avea doar strictul necesar pentru îndeplinirea misiunii sale de corespondent, precum instrumentele de scris și desenat.¹¹ Conștient fiind de importanța misiunii sale și pentru a crea imagini cât mai veridice, Dick de Lonlay a încercat deseori să obțină informații cât mai sigure al acțiunilor la care nu a fost martor direct. Un astfel de exemplu este desenul său dedicat scufundării navei otomane Hifzi Rahmani pe brațul Dunării din fața Măcinului, de la finalul lunii mai, în 1877.¹² Explicațiile erau cerute ofițerilor participanți la momentul respectiv, în cazul exemplului mai sus amintit fiind vorba chiar de un maior român, Ioan Murgescu, când șalupa „Rândunica”, comandată de maiorul roman Murgescu, a scufundat pe canalul Măcin canoniera cuirasată „Hivzi-Rahman”. În memoria acestor lupte a fost construit și un monument, pe malul fluviului, pe canalul Măcin la kilometrul șase, în deceniul V al secolului trecut.¹³

Dick de Lonlay oferă o descriere detaliată asupra organizării apărării otomane pe malul dobrogean al Dunării, observând pozițiile acestora de la Jijila, Ghecet și Măcin, oraș din care observă cele două minarete ale geamiilor, conacul

¹⁰ Dick de Lonlay, *A travers la Bulgarie. Souvenirs de Guerre et de Voyage par un volontaire du 26e Régiment de Cosaques du Don*, Garnier Frères, Paris, 1888.

¹¹ Adrian-Silvian Ionescu, *op.cit.*, p. 20.

¹² *Ibidem*, p. 79.

¹³ Scarlat Constantin, „*Considerații asupra scufundării navelor otomane în 1877 pe brațul Măcin*”, în Muzeul Național, Nr. IV, 1978, p. 233.

ce servea ca reședință a beiuului, aproximând chiar și populația acestei așezări la 10.000, o cifră pe care o consider exagerată, mai ales în contextul conflictului. După ocuparea Ghecetului, fără prea multă luptă de către cazacii armatei țariste s-au început lucrările de construcție pentru un pod de legătură cu Brăila. Această relatare este urmată de una dintre cele mai complete descrieri ale luptelor din această zonă a războiului. Dick de Lonlay participă la trecerea Dunării, în noapte de 22 spre 23 iunie dinspre Galați, alături de detașamente ale cazacilor din Riazan. În cursul nopții încep și luptele, pe fondul înaintării trupelor țariste spre satele Grădina, Garvăn și Jijila, apărate de cerchezi. Această ofensivă este zugerăvită în cuvinte pline de laudă la eroismul luptătorilor. Înălțimile din jurul Jijilei și Măcinului cad greu în mâinile atacatorilor, care trebuiau să facă față atât bateriilor de artilerie cât și forțelor combinate de cerchezi și nizami, membrii armatei regulate otomane. Deși cu mari pierderi reușesc să determine trupele otomane să se retragă, Dick de Lonlay menționează în continuare și actele de vitejie ale unor ofițeri ruși care încercau să își impulsioneze soldații. Pe 23 iunie, Măcinul este în cele din urmă ocupat de cazacii armatei țariste, prilej cu care corespondentul nostru îi urmează în oraș într-o misiune de recunoaștere. Drumul nu este ușor, fiind inundat și mlăștinos, iar orașul era părăsit de o mare parte a populației. Comunitatea bulgară este prima care întâmpină pe soldații ruși, iar după evacuarea caimacamului și a celei mai mari părți a populației turcești, orașul abandonat a fost prădat de trupele neregulate de cerchezi, înainte de retragerea definitivă. În cursul zilei, primele trupe și echipamente rusești au plecat din Brăila spre Măcin, după ce cazacii s-au asigurat că nu mai sunt trupe ale armatei otomane în zonă. Corespondentul de război își exprimă tristețea față de distrugerile cauzate orașului menționând și devastarea arhivei care se găsea în conacul caimacamului. Ultimele însemnări despre ocuparea Măcinului de la Dick de Lonlay sunt referitoare la decorarea soldaților și ofițerilor care s-au remarcat în aceste lupte, de către generalul Zimmerman.¹⁴

În vara anului 1877, Alfred de Caston, jurnalist francez, pe numele său real Antoin Aurifeuille, a surprins Dobrogea în ultimele zile de administrație otomană a regiunii. Deși nu este unul dintre corespondenții de război, acesta a lăsat câteva pagini ce constituie o sursă prețioasă pentru înțelegerea contextului în care armata rusă trece în Dobrogea și pe care a administrat-o până spre finalul anului 1878. Lucrarea sa, *Voiyage dans la Dobroudcha. La verite sur les homes et les choses*, surprinde faptele din zona orașului Tulcea, în acele zile, de la jafurile bașibuzucilor și cerchezilor dar și momentul cuceririi orașului Măcin, spre

¹⁴ Dick de Lonlay, *op.cit.*, pp. 121-133.

exemplu. În cadrul acestui studiu mă voi referi doar la informațiile pe care acesta le relatează despre zona de interes, Măcinul și împrejurimile sale. Alfred de Caston expune pe scurt momentul construcției podului de traversare a Dunării de la Brăila spre Ghecet, apoi lupta de cucerire a orașului Măcin, pe care o consideră foarte importantă pentru desfășurarea războiului în ansamblul său.¹⁵

Un alt corespondent de război care a scris despre luptele din zona studiată a fost scoțianul Archibald Forbes, care avea experiență în acest sens, fiind trimis oficial al ziarului *Daily News*. Relatează mișcările de trupe din Dobrogea și se concentrează îndeosebi pe luptele navale din zona Galați – Brăila – Măcin. În plus, consemnează și el atent episodul cuceririi Măcinului și a retragerii apărării turcești dar și a încheștării de forțe dintre trupele otomane și rusești pe direcția Garvăn – Jijila pentru încercuirea orașului.

În prima parte a relatărilor sale, Forbes își pune problema privind traversare Dunării în Dobrogea de trupele rusești, având mai multe ipoteze, ori în dreptul Isacei, ori spre Măcin, din direcția Galați ori Brăila. În cele din urmă, observă planurile de lucru ale ofițerilor ruși, care începeau deja pregătire pentru un pod din direcția ambelor porturi de pe malul românesc al Dunării.¹⁶

În privința Măcinului, Forbes considera că era un oraș foarte bine apărat, dar urma să fie pus mult în dificultate datorită avansului tehnologic al armamentului ofensiv. Avea o tabie fortificată dotată cu tunuri mari Krupp, dar vechi. În mai, în zone adiacente orașului Măcin, pe Dunăre, sunt scufundate două nave importante de război din flota otomană. Prima navă este Lutfi Djelil, care după ce a fost distrusă de bombardamentul bateriilor rusești a provocat alte două vase otomane să tragă asupra Brăilei. Acest episod este descris cu lux de amănunte, urmat de al doilea vas otoman, care a fost scufundat în Dunăre, monitorul Hivzi-Rahman. Urmează o relatare privind mediul în care urmau să se desfășoare luptele, privind brațul Măcin, numit și Dunărea Veche, Ghecetul ocupat de cazaci, mlaștinile și ostroavele care înconjurau orașul dobrogean, dar și bateriile care apărau Măcinul. Ajungând pe 22 iunie la Brăila, Forbes observă deja cele două poduri improvizate de ruși, de la Galați și Brăila, care treceau

¹⁵ V. Alfred de Caston, *Voyage dans la Dobroudcha. La verite sur les homes et les choses*, București, Imprimerie Thiel&Weiss, 1878, p. 33-35.

¹⁶ The war correspondence of the *Daily News* 1877 with a connecting narrative forming a continuous history of the war between Russia and Turkey including the letters of Mr. Archibald Forbes, Mr. J. A. MacGahan and many other special correspondents in Europe and Asia, 3rd edition, containing a full description of taking of Kars, London, MacMillan & Co, 1878, pp. 43-49.

Dunărea. Astfel, trecera soldaților s-a făcut dinspre Galați, de unde, în urma luptelor au fost ocupate satele Garvăn, Văcăreni, Jijila și apoi destinația trupelor conduse de generalul Zimmerman este preluată de un grup de cazaci. Îi este greu să urmărească liniile de front, chiar și cu ochelarii speciali. Se informează și de la refugiați de pe malul dobrogean, care spun că rușii au pierderi mari și că turcii încă mai rezistă. Pe 24 iunie, trupele staționate în Brăila intră în Dobrogea și se dau ultimele lupte între Jijila și Măcin, pe înălțimile stâncoase ale lanțului hercinic. Luptele au fost grele cu pierderi mari pentru ambele tabere, artileria rusă fiind inefficientă, dar au profitat de numărul mai mare de soldați, mai ales după debarcarea următoarelor regimente. Momentul debarcării, cel mai greu pentru ruși, cu multe pierderi, au câștigat dealurile Jijilei și turcii s-au repliat spre Măcin. Trupele rusești erau mai numeroase, pe când turcii mai puțini, depășiți numeric și înțeleg că este cazul să se retragă. În timpul nopții, cavaleria turcească părăsește orașul, ocupat de cazaci, care pleacă într-o misiune de recunoaștere. A doua zi, după victorie, Forbes îl urmează pe Zimmerman în Măcinul ocupat, unde au parte de o întâmpinare destul de veselă din partea celor rămași, mai ales de creștini. Populația rămasă era formată din creștină ortodocși de rit vechi, români și bulgari, turcii în majoritate plecaseră, ruși lipoveni. Orașul părea abandonat, mai ales casele turcești, Forbes fiind melancolic pentru că știe că foștii localnici nu se vor mai întoarce. Moscheea nu a fost pângărită de soldații victorioși, totuși remarcă o santinelă în minaret și compară imaginea această cu luptele seculare dintre creștini și islamici. Apoi vizitează conacul caimacamului din Măcin, o reședință frumoasă, unde găsește arhivele și titlurile de proprietate rupte și dezordonate. Menționează și locuitorii care le-au dat cafea turcească și bineînțeles tutunul turcesc, descoperit de ruși într-o cameră a conacului. În cele din urmă se îndreaptă spre ruinele Ghecetului, distrus de bateriile de artilerie rusești și traversează Dunărea pentru a se retrage în Brăila¹⁷.

Un fotograf din București, Franz Duschek, de origine cehă și înrudit prin alianță cu renumitul Carol Szathmari, mai exact a fost unul dintre care au fost martori la evenimentele din zona Măcinului. Fotografiiile sale au fost foarte apreciate de contemporani, fiind rapid popularizate și preluate de publicațiile europene. Pe lângă imortalizarea mișcărilor de pe front, acesta a urmărit și fotografierea îndeaproape a celor care luptau sau au luptat, un exemplu în acest sens fiind imaginea cu singurul supraviețuitor al scufundării navei otomane

¹⁷ *Călători străini despre țările române în secolul al XIX-lea*, vol. XI, pp. 578-590.

Lutfi-Djelil. De asemenea o altă fotografie popularizată a fost cu doi ofițeri ruși care au participat la bombardarea navei Hifzi Rahman, în fața Măcinului.

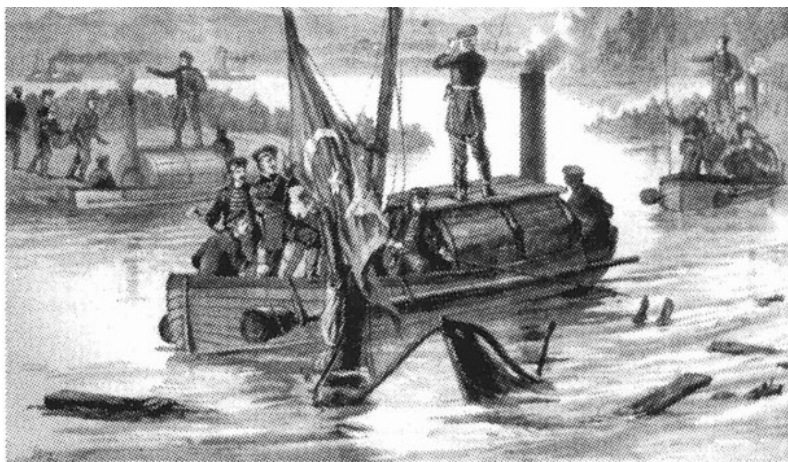
În concluzie, scrierile corespondenților de război sunt o sursă mereu actuală pentru istoria Dobrogei în ultimele săptămâni de stăpânire otomană și începutul unei noi administrații, din care putem extrage noi idei care facilitează reconstituirea, pe diverse tematici, a realității perioadei studiate în regiune. Relatările lor reprezintă o sursă foarte importantă pentru construirea unei imagini a modului în care se prezenta regiunea în timpul Războiului ruso-turc din 1877-1878. Cu toate acestea, nu i s-au dedicat foarte multe pagini în istoriografia românească, mai ales luptelor din zona Măcinului, indiferent de modul în care se purtau, naval sau terestru, folosindu-se artilerie modernă sau de baionetă.

În urma demersului de cercetare a relatărilor corespondenților de război, am reușit să observ felul în care occidentali sau chiar oameni mai apropiați de Orient s-au raportat la un spațiu exotic, exemplu de diversitate multiculturală care a suferit distrugeri din cauza conflictului pentru a cărui desfășurare se aflau, prin descrieri, gravuri care ne-au lăsat o sursă de o importanță incontestabilă pentru cercetarea trecutului regiunii dintre Dunăre și Marea Neagră. Astfel, trimișii publicațiilor europene și-au adus aportul nu doar la informarea publicului larg cu privire la desfășurarea războiului, dar și la întregirea imaginii de ansamblu în ceea ce privește episodul luptelor din zona Măcinului din 1877.

Anexe

Trecerea podului peste Dunăre, de la Brăila la Ghecet, în prezența țarului pe 23 iunie 1877, desen de Dick de Lonlay, „Le Monde Illustré” nr. 1056/7 iulie 1877.

22. William Heysman Overend – Ofițeri ruși dând jos steagul otoman de pe „Lufti Djelil”, canoniera turcească scufundată lângă Brăila, „The Illustrated London News” no. 1977/ June 2, 1877

ISTORIE CONTEMPORANĂ ȘI
RELAȚII INTERNAȚIONALE

ASPECTE CU PRIVIRE LA SITUAȚIA ÎNVĂȚĂMÂNTULUI ȘI ACTIVITATEA CULTURALĂ DIN JUDEȚUL SOMEȘ DUPĂ MAREA UNIRE DE LA 1 DECEMBRIE 1918

AURORA-MARIA BUDA (CĂS. CIOTLĂUȘ)*

Abstract: *The present study focuses on elements related to the situation of education, but also of the cultural activity in Someș County, after the Great Union. In the first part of the article, we will focus on the new organization of education in Transylvania, implicitly in Someș County. Thus, we will observe how education worked in the county, the situation of school buildings, the number and classification of schools, the main subjects studied, but also the field problems faced by the authorities, especially in villages in the county where there were no schools, which accentuated illiteracy in the area. In the second part of the study we focus on the cultural activity in the county. In Someș County, the cultural activity was closely related to the activity of the Transylvanian Association for Romanian Literature and the Culture of the Romanian People. In the county seat, in Dej there was a department of the famous ASTRA Association. Thus, we focus on several aspects related to this association and the cultural activity undertaken in the county.*

Keywords: *education, school, culture, Transylvania, Someș, ASTRA.*

Județul Someș a reprezentat o unitate administrativ-teritorială din Regatul României Mari, care a funcționat între anii 1920 – 1950. Acest județ cu reședința la Dej se afla în partea de nord-vest a României Mari, în nordul regiunii Transilvania, învecinându-se la nord cu județele Satu-Mare și Maramureș, la vest cu județul Sălaj, la sud cu județul Cluj, iar la est cu județul Năsăud. În prezent teritoriul județului Someș este încadrat în nordul județului Cluj, nord-estul județului Sălaj (până la comuna Letca, inclusiv), sudul județului Maramureș (zona orașului Târgu-Lăpuș) și vestul județului Bistrița-Năsăud (zona orașului Beclean). Întinderea administrativă a județului Someș a fost cea a comitatului Solnoc-Dăbâca care a funcționat în perioada 1876-1920. Primul document cunoscut care face referire la comitatul Solnoc datează din anul 1166, când este amintit *Fulc – comite de Solnoc*¹.

* Doctorand, Școala Doctorală „Studii de Populație și Istoria Minorităților”, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca, Coordonator: Conf. Univ. Dr. Ion Cârja.

¹ Dan Mârza, Maria Săplăcan, *File de monografie culturală dejeană*, Casa municipală de cultură „George Coșbuc”, Dej, 1999, p. 5.

În cele ce urmează ne vom concentra atenția asupra câtorva aspecte ce țin de reorganizarea învățământului din Transilvania, implicit Județul Someș, în perioadă de după Marea Unire de la 1 decembrie 1918 și până în jurul anului 1930. Totodată, ne oprim și asupra activității culturale din județ, mai ales că la Dej, în reședința județului, a funcționat un despărțământ al renumitei Asociații ASTRA.

Organizarea învățământului din Transilvania după Marea Unire de la 1 Decembrie 1918 a început sub conducerea Consiliului Dirigent, care a înființat Resortul Cultelor și Instrucțiunii. La conducerea resortului a fost numit Vasile Goldiș, ajutat de către Onisifor Ghibu din postul de secretar general, dar și de Gavril Precup numit director general și Ioan Bunea – șef de secție. Imediat după constituirea resortului s-au început lucrările pentru asigurarea funcționării școlilor din teritoriile alipite, pentru ca elevii să nu piardă anul școlar aflat în curs. De asemenea, atenția era îndreptată și spre organizarea noului an școlar 1919-1920, primul an în care școala era cu adevărat românească. În lucrările sale, Resortul Cultelor și Instrucțiunii trebuia să țină cont de hotărârile adoptate la conferința profesorilor români de la Alba-Iulia din 2 decembrie 1918. Hotărârile adoptate au avut legătură cu limba de predare, geografia și istoria României. Astfel, limba de predare în gimnazii și școli civile să fie limba română, limba maghiară putând fi propusă spre predare în mod facultativ, iar limba franceză din programa școlară trebuia să înlocuiască limba germană. În ceea ce privește geografia, vor fi studiate numai teritoriile locuite de către români în cadrul Geografiei României, iar geografia Ungariei va fi studiată în cadrul geografiei universale. Referitor la istorie, Istoria Românilor trebuia să înlocuiască istoria Ungariei. Aceste măsuri au fost adoptate imediat, având un caracter provizoriu până la unificarea învățământului de pe întreg teritoriul României².

Organizarea noului sistem de învățământ în Transilvania după Marea Unire a fost încă de la început o încercare pentru autorități, punându-se problema recrutării personalului didactic. Statul român a menținut în sistem profesorii minoritari care au depus jurământul de credință și care și-au însușit limba română ca limbă națională. Cu toate acestea, era nevoie și de profesori noi, mai ales pentru materiile care nu existau până atunci în programa școlară a Transilvaniei. Astfel, necesarul de profesori a fost completat cu o parte dintre profesorii din Vechiul Regat, dar și cu studenți, preoți și învățători, care în perioada 1919-1921 au participat la cursuri de vară pentru formare, obținând o diplomă de absolvire ca profesori „cursanți”. Acești profesori cursanți au predat

² Ion Bratu, „Învățământul secundar din Ardeal”, în *Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul 1918-1928*, Vol. II, Editura Cultura Națională, București, 1929, p. 1002-1003, 1031.

cel mai adesea la școlile medii, al căror număr de elevi creștea simțitor de la an la an. Cu privire la programa analitică a învățământului secundar, în cea mai mare parte aceasta era întocmită în Vechiul Regat. Liceul avea o secțiune reală și una modernă, iar pentru un timp a funcționat și o secțiune clasică, însă a fost desființată, deoarece nu era considerată necesară³.

Administrația școlară a fost împărțită în patru regiuni școlare cu sediul la Sibiu, Timișoara, Cluj și Oradea Mare. Aproape toate liceele au fost naționalizate, fiind înființate și licee noi românești de Stat pentru băieți și fete. Astfel, în Județul Someș a fost înființat un liceu pentru băieți la Dej și unul la Gherla⁴.

În liceele din Transilvania după Unire se studiau materii precum: religia, limba română, latină, elină, franceză, germană, italiană sau engleză, maghiară, instrucția civică, drept constituțional și administrativ, economia politică, filozofie, istorie, geografie, matematică, științe naturale, chimie, fizică, igienă, geometrie sau desen geometric, muzică vocală, desen artistic sau liniar, caligrafie, gimnastică. Pe lângă acestea existau și ore facultative precum: limba maghiară, stenografia, contabilitatea, muzica instrumentală, lucrul manual, experimente chimice sau fizice⁵.

Începând cu anul 1923 au fost adoptate ultimele măsuri necesare unificării și normalizării învățământului din întreaga țară. Odată cu 1 mai 1923 învățământul a fost organizat în 15 regiuni școlare, conducerea și administrația fiind puse în sarcina unor inspectorate regionale. Ministerul Învățământului a decis care erau atribuțiile inspectoratelor, dar și organizarea acestora. Astfel, au fost înființate cinci inspectorate regionale cu sedii la Timișoara, Oradea, Cluj, Sibiu și Brașov. Conducerea inspectoratului era formată dintr-un inspector-șef, doi inspectori secundari și doi inspectori ai învățământului primar. Atribuțiile inspectoratelor erau diverse, acestea controlau mersul învățământului, ocupându-se de repartiția orelor, realizarea listelor cu suplinitori, dar și de corespondența și emiterea plăților profesorilor și angajaților din învățământ⁶.

După Marea Unire, unificarea și normalizarea învățământului din întreaga țară era o necesitate. În acest sens până în septembrie 1919 s-a lucrat intens la organizarea conducerii școlilor de Stat și comunale trecute în administrația Statului Român. Primii revizori școlari au fost numiți începând cu

³ Olimpiu Boitoș, *Progresul cultural al Transilvaniei după Unire*, Tipografia „Cartea Românească din Cluj”, Sibiu, 1942, p. 36-37.

⁴ Ion Bratu, *op. cit.*, p. 1005-1007.

⁵ *Ibidem*, p. 1005.

⁶ *Ibidem*, p. 1015.

luna februarie a anului 1919, iar din aprilie 1919 reprezentanții învățământului din toate regiunile s-au întrunit pentru a discuta principiile unei legi prin care să se realizeze unificarea și reformarea învățământului din România. Ministerul Instrucțiunii a fost preocupat de acest proiect de reformă ani de zile, până când la 1924 a fost votată Legea Învățământului, fiind pusă în aplicare începând cu 1 septembrie 1924. Legea prevedea pentru școala primară obligativitatea învățământului de la șapte până la 16 ani împliniți, adăugându-se și cursul pentru adulți, în ideea combaterii analfabetismului. De asemenea, legea prevedea și înființarea de clase sau școli primare pentru copiii cu nevoi speciale, de exemplu orbi, surdo-muți sau cu alte probleme psihice sau fizice⁷.

Majoritatea elevilor din zona Bihorului, Oașului, Maramureșului și Someșului erau fii și fiice de țărani, care trăiau destul de greu. Pentru acești copii și școlile în care învățau, Statul se implica destul de puțin. În decursul anilor însă, pentru dezvoltarea acestei categorii de elevi, de la sate și nu numai, s-a început înființarea școlilor de agricultură. Înființarea acestor școli avea și scopul dezvoltării agriculturii, exemplu preluat de la Statul Maghiar care avea cinci academii de agricultură, 24 de școli inferioare de agricultură, 12 școli de viticultură, cinci școli de lăptărie, șase școli de horticultură și o școală de apicultură. De la Statul Maghiar au rămas puține școli de agricultură care trebuiau însă reorganizate și găsiți profesori care să predea la acestea. În vederea admiterii la școlile de agricultură, candidații trebuiau să fie absolvenți de cel puțin patru clase primare sau ai unei școli elementare de agricultură. Elevii trebuiau să aibă vârsta minimă de 14 ani, majoritatea fiind recrutați de la sate dintre fii de țărani. Fetele aveau posibilitatea de a urma școlile de economie casnică, acestea fiind singura posibilitate pentru ele, din domeniul agriculturii. În aceste școli educația era completă, de la deprinderile dobândite în bucătărie, până la țesut, croit, cusături, dar și îngrijirea animalelor mici, cultura legumelor, creșterea albinelor și a viermilor de mătase, precum și importanța igienei⁸.

În Județul Someș în anul 1924 a fost înființată Școala de economie casnică din comuna Sic. Clădirea în care a funcționat școala a fost construită în anul 1914 de către maghiari, cu scopul deschiderii unei școli de economie, ceea ce nu s-a întâmplat din diverse motive. La 1921 Direcția Generală a Agriculturii din Cluj a deschis în această locație Școala elementară de agricultură cu predare în limba

⁷ Paul Roșca, „Învățământul primar ardelean”, în *Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul 1918-1928*, Vol. II, p. 1031.

⁸ Valeriu Popa, „Învățământul agricol de toate gradele din Ardeal, Banat și Părțile Ungurene”, în *Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul 1918-1928*, Vol. II, p. 1057-1059.

română, care însă nu a funcționat din cauză că în zonă populația era exclusiv maghiară. După trei ani în care școala a stat închisă, Ministerul a transformat-o în școală de economie casnică. Astfel, la Sic școala a început să se organizeze din toamna anului 1923, primii elevi au început să studieze în anul școlar 1924-1925. Timp de patru ani la școala de la Sic au studiat 81 de elevi, dintre care 72 au promovat⁹.

Învățământul din Județul Someș se afla sub conducerea Revizorului Școlar și al subrevizorilor. O statistică din anul 1921 ne aduce la cunoștință faptul că în județ a existat o școală elementară de agricultură în comuna Sic (care însă nu a funcționat, după cum aminteam mai sus, fiind transformată în școală de economie casnică), cinci școli civile, două licee de stat de băieți, o școală confesională de băieți, o școală normală pentru învățători și una pentru învățătoare. Școlile primare de Stat din județ includeau și grădinițele care la 1921 erau în număr patru. Alte școli primare de stat erau clasificate astfel: școli de stat cu limba de predare în română – 78, școli de stat cu limba de predare în maghiară – două, școli primare confesionale române greco-ortodoxe – 41, școli primare confesionale greco-catolice române – 121, școli primare confesionale romano-catolice maghiare – trei, școli primare confesionale reformatate maghiare – patru, școli primare confesionale germane evaghelice-luterane – cinci¹⁰.

Din documentele Fondului arhivistic de la Prefectura Someș aflăm mai multe detalii despre situația învățământului din județ, care era îngrijorătoare, marea majoritate a populației fiind analfabetă. O statistică din anul 1927 specifică faptul că pe cuprinsul întregului județ au funcționat doar opt grădinițe pentru copii, cu opt educatoare. Dacă mai sus spunem că la 1921 erau patru grădinițe pentru copii în tot județul, la 1927 numărul lor a crescut la opt, număr insuficient pentru nevoile reale pe care le avea județul din acest punct de vedere. Documentele vremii specifică faptul că multe comune au solicitat înființarea de noi grădinițe, însă din lipsă de fonduri construcția acestora nu era posibilă. La 1927 în județ funcționau 242 de școli primare de stat și 26 de școli particulare, cu 348 de învățători de stat și 51 particulari, două școli normale, trei licee, un gimnaziu cu patru clase, o școală secundară de fete cu patru clase, o școală comercială inferioară, iar pe lângă fiecare școală primară urbană, funcționa și câte o școală de ucenici. Însă, în 82 de comune nu existau nici școli primare și nici școli de arte și meserii. În încercarea schimbării acestei situații școlare

⁹ *Ibidem*, p. 1093-1094.

¹⁰ Constantin Martinovici, Nicolae Istrati, *Dicționarul Transilvaniei și celorlalte ținuturi alipite*, Institutul de arte grafice „Ardealul”, Cluj, 1921, p. 91-96.

Delegația Permanentă a Județului Someș repartiza anual sume de bani din bugetele comunale pentru construcția și întreținerea școlilor¹¹.

Prin Legea învățământului primar cetățenii erau obligați să construiască, să repare și să întrețină școlile, însă aceste obligații au fost executate numai în unele comune. O statistică cu privire la situația în care se aflau școlile din județ ne aduce la cunoștință faptul că în anul 1926 zece școli se aflau în construcție, care până în martie 1927 nu au fost terminate. În finalizarea lucrărilor la aceste școli era necesară suma de 1.200.000 lei. De asemenea, până la 1927 în județ nu existau școli speciale, de arte și meserii, iar școlile de ucenici erau puține, singurele școli se găseau la Dej și Gherla. La Dej era o singură școală comercială inferioară, iar la Gherla două școli normale confesionale. Liceul de băieți și de fete din Dej nu avea internat, astfel încât clădirile destinate pentru locuințele prefectului și ale subprefectului, au fost funcționat drept internat pentru elevi. Situația era similară și la Gherla pentru Liceul de băieți, dar și la Târgu-Lăpuș pentru elevii de gimnaziu. Toate aceste probleme și nu numai a situat Județului Someș pe locul al doilea la numărul de analfabeți, pe primul fiind județul Maramureș¹².

Situația în care se găsea învățământul din județ era cunoscută de către autoritățile locale, fiind prezentată Consiliului Județean, de către raportorul Comisiei Cultelor și Învățământului. Raportorul promova interesele școlare la Ministerul Instrucțiunii Publice prin cereri și memorii pe care le înainta periodic, solicitând ajutor pentru dezvoltarea școlilor prezentând situația disperată în care se aflau multe dintre acestea. În cererile înaintate erau propuse soluții pentru îmbunătățirea situației școlare, cereri la care Ministerul nu transmitea nici un răspuns. Alte cereri și memorii erau îndreptate și spre asociații care ar putea oferi donații pentru școlile care se aflau în situații grele. Spre exemplu, cu ajutorul prefectului Județului Someș și al revizorului școlar, administrația județului a obținut de la Asociația „Casa școalelor” o subvenție de 300.000 de lei, care a fost repartizată la comunele sărace¹³.

Situația cu privire la construcțiile școlare funcționale în anul 1928, se prezenta astfel: 11 grădinițe, 10 de stat și una particulară; 309 școli primare, dintre care 267 de stat și 42 particulare; o Academie Teologică greco-catolică românească, două licee de băieți și unul de fete, ambele de stat; două școli normale confesionale românești, dintre care una de fete și una de băieți; un

¹¹ Arhivele Naționale ale Serviciului Județean Cluj, Fond Prefectura Județului Someș, nr. 683/1927, f. 29.

¹² *Ibidem*, f. 4.

¹³ *Ibidem*, f. 28 (v.).

gimnaziu cu trei clase de băieți și unul de fete, ambele de stat; o școală comercială inferioară, o școală de pictură, o școală industrială textilă de stat, iar pe lângă școlile urbane, a funcționat și câte o școală inferioară de ucenici și un Institut de Stat corecțional. La școlile primare și grădinițe predau un număr de 420 de învățători, dintre care 343 erau români, 71 maghiari și 6 izraeliți¹⁴.

Treptat, în județ s-a început eradicarea analfabetismul prin angajarea de personal didactic mai bine pregătit, dar și prin ridicarea de noi școli. În anul 1928 din 83 de comune care nu aveau școli primare de stat, au mai rămas 54 de comune fără școli. Comunele se confruntau cu această situație din cauza economiei precare, dar și din cauza lipsei de terenuri corespunzătoare pentru construcția de școli. Perfecționarea cunoștințelor profesionale și răspândirea culturii la sate era datorată în special învățătorilor. În acest sens, învățătorii susțineau conferințe pe teme diverse, reușind să înființeze o bibliotecă județeană cu peste 300 de volume, de asemenea au luat naștere și cercurile culturale, precum și 16 biblioteci populare. Totodată, învățătorii au înființat și revista pedagogică „Școala Someșană”¹⁵.

Școlile din Județul Someș urmau programa analitică pusă la dispoziție de către Ministerul Învățământului. În privința metodei de învățare, cei mai mulți învățători adoptau și lucrau după „școala activă”, scrisul și cititul fiind realizat după metoda „cuvintelor normale”. Sursele vremii ne pun la dispoziție o statistică a prezenței elevilor la cursuri. Astfel, elevii din ciclul primar, clasele I – IV frecventau cursurile în număr destul de mare, însă au fost aplicate și amenzi pentru cei care nu participau. Elevii din clasele V – VII frecventau mai puțin cursurile, deoarece aceștia fiind mai mari, îi ajutau pe părinți la munca de la câmp. Totuși, în timpul iernii și ei frecventau școala regulat. În ciclul primar și gimnazial, cu vârsta cuprinsă între 7 și 16 ani erau 29.881 de elevi obligați să participe la cursuri, dintre care erau înscriși doar 21.953. Dintre aceștia, frecventau regulat cursurile numai un număr de 17.054. Existau și cursuri pentru adulți, la 1930 au fost înscriși 828 de adulți la cursurile care se organizau special pentru aceștia. La aceste cursuri participarea a fost regulată doar în timpul iernii, mai puțin primăvara și toamna, atunci când marea majoritate erau la munca câmpului. Numărul grădinițelor pentru copii au ajuns la 16 în anul 1930, având 1.081 de copii înscriși, dintre care 618 români, restul fiind minorități. În Județul Someș, până în noiembrie 1930 funcționau și 36 de școli minoritare, și anume: șase școli romano-catolice cu nouă învățători, 28 de școli evanghelice-reformate

¹⁴ ANSJC, Prefectura Județului Someș, nr. 693/ 1928, f. 21.

¹⁵ *Ibidem*, f. 21-22.

cu 33 de învățători și două școli izraelite cu patru învățători. În total erau 2.542 de elevi minoritari¹⁶.

Revizoratul școlar al Județului Someș, adică inspectoratul școlar era compus dintr-un revizor școlar și un subrevizor de birou. Pe lângă aceștia, pentru controlul calității învățământului mai existau și trei subrevizori de control care erau împărțiți pe circumscripții, având fiecare 122 de învățători de controlat. Trebuie menționat și faptul că până la 1930 aproape la toate școlile din județ au fost înființate biblioteci cu câte 100-500 de titluri, având conținut instructiv pentru elevi și nu numai¹⁷.

Întreaga activitate culturală din Județul Someș a gravitat în jurul Asociației Transilvănene pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român, cu atât mai mult cu cât la Dej a funcționat un despărțământ al renumitei Asociației ASTRA. Despărțământul dejean a fost înființat în anul 1869. Pe atunci orașul Dej făcea parte din Comitatul Solnocul Interior. Înainte de formarea asociației, în Județul Someș au existat membrii individuali sau simpatizați ai organizației ASTRA. Ședința de constituire a asociației a avut loc la 4 iulie 1870, luând ființă și primul subcomitet al despărțământului al XII-lea pentru Comitatul Solnocul Interior. Activitatea Astei era variată, având un rol important în comunitatea someșană. Asociația era preocupată de ridicarea culturii în zonele cuprinse în despărțământ, axându-se și pe eradicarea analfabetismului, în acest scop înființând biblioteci comunale. De asemenea, asociația a sprijinit tineretul în continuarea studiilor sau învățarea unei meserii, susținând școli prin cooperativele înființate în satele despărțământului¹⁸.

Asociația ASTRA a fost înființată în anul 1861 la Sibiu, axându-se pe toate felurile de activități culturale. Ea a încercat să ridice nivelul cultural al țăranilor de la sate, dar și al muncitorilor de la orașe, preocupându-se și de dezvoltarea învățământului în limba română. Imediat după Marea Unire a început reorganizarea asociației, fiind reluate toate activitățile întrerupte în timpul războiului. Trebuie menționat faptul că în timpul războiului, ASTRA a distribuit peste 100.000 de broșuri și cărți de rugăciuni soldaților aflați pe front¹⁹.

În perioada 1895-1897 conform unor reglementări asociația a fost organizată în 54 de despărțăminte. Pe teritoriul Comitatului Solnoc-Dăbâca a fost organizat despărțământul Dej al Astei care a cuprins întreg comitatul,

¹⁶ ANSJC, Prefectura Județului Someș, nr. 714/ 1930, f. 118-119.

¹⁷ *Ibidem*, f. 119.

¹⁸ Dan Mârza, *op. cit.*, p. 52-53.

¹⁹ Olimpiu Boitoș, *op. cit.*, pp. 82-83.

organizarea acestuia fiindu-i atribuită lui Teodor Mihali²⁰. În anul 1908 a avut loc o nouă organizare a despărțământului. Directorul Astrei dejene, Teodor Mihali împreună cu membrii asociației, au hotărât numirea unor delegați pentru organizarea de noi despărțăminte pe teritoriul despărțământului Dej, și anume la Beclean, Ileanda Mare, Gherla și Gârbou²¹.

Odată cu înfăptuirea Marii Uniri de la 1 decembrie 1918, arondarea despărțămintelor s-a făcut pe plăși. Astfel, au fost organizate 23 de despărțăminte centrale printre care și Someș cu sediul la Dej. În anul 1922, Comitetul Central a hotărât să împartă despărțământul în două, formând unul nou la Ileanda²². Despărțământul Astra de la Dej avea 52 de comune aparținătoare, dintre care 37 de comune aveau cercuri culturale. Comunele cu cercuri culturale erau: Bața, Benediug, Bogata-Română, Cășeu, Cățcău, Cetan, Ciceu-Corabia, Ciceu-Giurgești, Ciceu-Mihăiești, Codor, Coplean, Cremenea, Curtuiuşul Dejului, Cuzdrioara, Dej, Gârbău, Gichişul de jos, Lelești, Maia, Mănăştur, Mica, Negrileşti, Nireş, Ocna-Dejului, Penticul-Român, Reteag, Rugăşeşti, Sânmărgăhita, Sălişca, Suareş, Suia, Şomcutul-Mic, Unguraş, Urişor, Uriul de Sus, Vad, Zăpârţ. Aceste comune aveau biblioteci populare, cu volume primite de la Comitetul Central. Oraşul Dej nu avea bibliotecă populară, avea însă Biblioteca Liceului „Andrei Mureşanu”, Biblioteca Şcolii medii de fete, Biblioteca Casinei, Biblioteca şcolii primare și bibliotecile celor două biserici româneşti²³.

În comunele cu cercuri culturale aveau loc periodic prelegeri cu subiecte diferite, precum: „Istoricul Asociației ASTRA”, „Viața și faptele lui Mihai Viteazul”, „Originea poporului român”, „Foloasele învățaturii”, „Războiul și credința”, „Creșterea copiilor”, „Despre știința de carte”, „Puterea credinței”, „Trecutul românilor din Dej”, „Vechile cetăți românești” și multe altele. Un prim rezultat al acestor prelegeri și al implicării membrilor asociației în viața țăranilor de la sate, s-a concretizat în formarea mai multor cooperative sătești, dar s-a observat și faptul că tot mai mulți țărani își trimiteau copiii la școală. Totodată,

²⁰ Pentru detalii, vezi: Iosif Bătiu, *Personalități someșene și Marea Unire*, Editura Astra-Dej, Dej, 2018, pp. 9-18.

²¹ Dan Mărza, *op. cit.*, p. 53.

²² *Ibidem*, p. 54.

²³ „Raportul general al comitetului central al Asociațiunii pentru literatura și cultura poporului român asupra lucrărilor sale și a situației acestei instituțiuni în anul de gestiune 1922/3 – Anexa 1: Activitatea despărțămintelor în cursul anului 1922/1923”, în *Transilvania*, Nr. 8-9, Anul 54, Sibiu, 1923, p. 369-370.

meseriile și negoțul au început să se dezvolte și să se extindă treptat, datorită informațiilor pe care oamenii le aflau la aceste întâlniri²⁴.

Activitatea cercurilor culturale a fost axată și pe organizarea de petreceri populare și serbări naționale, dar erau susținute și cursuri pentru analfabeți de către învățători. Propaganda culturală la sate se realiza cu ajutorul „Societății studenților someșeni”. Totodată, mai mulți profesori, dar și elevi din clasele superioare mergeau prin sate oferind sfaturi practice sătenilor, pe alocuri susținând și conferințe pe diferite teme²⁵.

Viața culturală în Județul Someș a fost continuată și păstrată prin prezența permanentă a Asociației ASTRA în viața oamenilor. Această prezență a fost concretizată prin adunări generale ale despărțământului, denumite adunări cercuale. Adunările reprezentau și un moment de analiză a activității întreprinse până în acel moment, dar cu acest prilej se organizau și conferințe, spectacole și serbări. Până la Marea Unire membrii Astrei dejene erau puțini, asemenea numărului intelectualilor din județ. După 1918 membrii asociației au crescut simțitor, aceștia fiind membrii fondatori pe viață, activi sau ajutători. În anul 1922 s-au înscris 134 de noi membrii, numărul lor ajungând la 712. Membrii activi ai despărțământului Astrei erau juriști, funcționari de toate felurile, preoți, profesori și învățători, ofițeri și subofițeri din Dej, intelectuali din satele care aparțineau de despărțământ, dar și țărani din județ. Despărțământul avea la conducere un comitet, iar primul director a fost Ioan Colceriu. În anul 1911 din comitet făceau parte următorii membrii: Teodor Mihali, Simion Rus, Ioan Cherecheș, Iosif Boca, Clemente Barbul, Liviu Mișca, Ioan Moldovan, Augustin Bodea, Leonida Domide, Valer Hango, iar director la acea vreme era Ilariu Boroș.

După Unire, mai exact în anul 1922, a fost ales director Victor Motogna, care a ocupat această funcție până în anul 1929. La nivelul comitetului au apărut mai multe schimbări, noi membrii fiind aleși, precum: Dumitru Țiganetea, Ioan Varna, Ioan Bota, Victor Pop, Eugen Podoabă, Ioan Mezei, Romul Mișca, Petru Viman, Cornel Pop, Alexandru Marcoviciu, Andrei Gâlea, Teodor Herman, Iacob Marga și alții. Majoritatea membrilor erau funcționari ai aparatului administrativ al județului, învățători, preoți sau muncitori, preocupați de bunul

²⁴ *Ibidem*, pp. 370-371.

²⁵ „Raportul general prezentat de comitetul central al Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român — Astra asupra lucrărilor sale și a situațiunii acestei instituțiuni în anul 1925 – Anexa 1: Activitatea despărțămintelor în cursul anului 1925”, în *Transilvania*, Nr. 8-9, Anul 57, Sibiu, 1926, p. 493-494.

mers la județului. Aceste personaje fiind implicate și în viața culturală a județului²⁶.

În afară de despărțământul Astei de la Dej, sursele vremii consemnează date și despre alte despărțăminte din cuprinsul Județului Someș. Spre exemplu din presa anului 1923 aflăm despre existența Despărțământului de la Beclean, Ciachi-Gârbău, Copalnic-Mănăștur, Gherla, Ileanda-Mare și Lăpușul-unguresc²⁷.

Despărțământul de la Beclean cuprindea 62 de comune, în 36 existând cercuri culturale și 13 biblioteci populare. Despărțământul Ciachi-Gârbău cu 42 de comune, doar nouă comune având cercuri culturale: Ciachi-Gârbău, Surduc, Solomon, Panticeu, Sotelec, Brighez, Bezded și Cernuc. Totodată, despărțământul avea și 11 biblioteci populare. De asemenea, aveau loc periodic adunări și serbări, ca și în cazul despărțământului de la Dej. La Ciachi-Gârbou, despărțământul avea numai un teren pentru viitoarele „Case Naționale” din comunele Ciachi-Gârbou, Olpret și Surduc.

Despărțământul de la Copalnic-Mănăștur cuprindea 20 de comune cu 13 cercuri culturale și 13 biblioteci populare. Acest despărțământ a avut o activitate intensă, organizând șapte grupe de intelectuali care luau la pas comunele despărțământului răspândind informații esențiale de ordin cultural. Diferitele activități întreprinse de către membrii despărțământului a dus la înscrierea mai multor membri în asociație. În anul 1923 erau înscriși 595 de membri, dintre aceștia nouă erau membrii fondatori, 12 membri pe viață, 56 membri activi și 518 membri ajutători. Directorul despărțământului era protopopul Nicolae Avram.

Despărțământul de la Gherla cuprindea 62 de comune, însă numai în 17 existau cercuri culturale și biblioteci populare. În această zonă, activitatea culturală a fost întărită și de către Episcopul Iuliu Hossu, care făcea periodic vizite canonice. Despărțământul de la Ileanda-Mare a fost înființat odată cu adunarea Comitetul Central, care a avut loc la Ileanda-Mare în 15 iunie 1923. Tot atunci, a fost ales comitetul despărțământului și directorul acestuia în persoana lui Valer Cosma, preot în Ileanda-Mare. Despărțământul a inclus toate comunele care aparțineau de plasa Ileanda-mare, 52 la număr.

Despărțământul Lăpușul-Unguresc era format din 27 de comune în 16 comune fiind înființate cercuri culturale, 14 comune având și biblioteci. Cercuri

²⁶ Dan Mârza, *op. cit.*, pp. 54-55.

²⁷ „Raportul general al comitetului central al Asociațiunii pentru literatura și cultura poporului român asupra lucrărilor sale și a situației acestei instituțiuni în anul de gestiune 1922/3 – Anexa 1: Activitatea despărțămintelor în cursul anului 1922/1923”, în *Transilvania*, Nr. 8-9, Anul 54, Sibiu, 1923, p. 346-410.

culturale au funcționat în Boereni, Rohia, Poiana-Porcului, Borcut, Suciul de Jos, Suciul de Sus, Groși, Larga, Lăpușul Român, Dobric, Costeni, Libotin, Văleni, Vima Mică, Inău, Mașca (astăzi Răzoare). Unele comune erau abonate la ziare care apăreau periodic. Acest despărțământ de la Lăpușul-Unguresc s-a remarcat prin „Casa națională” de la Rohia, care a fost edificată prin râvna preotului paroh din sat, Nicolae Gherman, care a fost și ctitorul Mănăstirii „Sfânta Ana” Rohia la 1925. De asemenea și la Suciul de Sus a funcționat o „Casă culturală” în interiorul școlii din sat. Despărțământul de la Lăpușul-Unguresc s-a remarcat prin prelegerile organizate în zilele de duminică, atunci când toți sătenii puteau participa, dar și prin reprezentațiile teatrale care aveau mare priză la oameni²⁸.

Dintre despărțământele Astrei din Județul Someș, cea mai dezvoltată și intensă activitate a avut loc la nivelul despărțământului de la Dej. Într-un document semnat de către Vasile Goldiș la 1928 era precizat faptul că despărțământul de la Dej a înflorit și a fost extrem de activ, mai ales în timpul conducerii lui Victor Motogna. De asemenea, Nicolae Iorga a laudat activitatea culturală de jeană într-un articol de propagandă culturală în anul 1922 din publicația *Neamul Românesc*. Astfel, putem concluziona cu ușurință faptul că activitatea despărțământului Dej al Astrei a avut un rol extrem de important în răspândirea și dezvoltarea culturii în Județul Someș²⁹.

Printre activitățile culturale desfășurate în județ se numără cele cu ocazia zilei de 10 mai și cele pentru Ziua Eroilor. În ziua de 10 mai era sărbătorită proclamarea Independenței, Încoronarea din 1881 și 1922 și Unirea Provinciilor Românești. Printr-o circulară erau anunțați toți șefii de servicii din administrație și angajații, legat de obligativitatea prezenței la eveniment³⁰.

Referitor la ziua de 10 mai, programul activităților începea la ora nouă dimineața, când în toate bisericile din județ având loc serviciul divin, numit Te-Deum. Autoritățile locale și județene aveau câte un delegat la bisericile tuturor confesiunilor, iar oficialitățile erau prezente la biserica ortodoxă din reședința județului. După slujba de Te-Deum din biserici, aveau loc cuvântări la școlile din județ, unde se vorbea despre importanța zilei de 10 Mai. De asemenea, în cazarmele militare se oficia serviciul religios de către preoții militari, apoi comandanții prezentau istoricul zilei. De la ora 12 în Sala Festivă a prefecturii erau prevăzute recepții ale Armatei, Bisericilor (ortodoxă română, greco-catolică, romano-catolică, evanghelistă reformată, mozaică), Justiției (Tribunalul,

²⁸ *Ibidem*, pp. 355-382

²⁹ Dan Mârza, *op. cit.*, p. 57.

³⁰ ANSJC, Prefectura Județului Someș, dos. 19027/ 1927, f. 1-2.

Parchetul, Judecătoria de Ocol, Baroul avocaților, Notarul public și avocatul statului), Administrației județene (Consiliul Județean, Prefectura, Compania de Jandarmi Dej, Primăria orașului reședință cu întreg consiliul și toți funcționarii, Poliția Dej și Siguranța), corpului didactic (liceele, revizorul școlar, școlile profesionale și confesionale), Administrației financiare, Serviciului sanitar-veterinar, Serviciului de poduri și șosele județene, Departamentului de comunicații (C.F.R. și P.P.T.), Ministerului Muncii (Casa cercuală și biroul de plasare), Asistenței sociale (Crucea Roșie, Societatea ocrotirilor orfanilor de război, Societatea Invalizilor din război și Societatea Principele Mircea), Instrucțiunilor financiare și economice, reuniunilor comercianților și industriașilor, reuniunilor femeilor (române, maghiare și israelite). Festivitățile continuau cu un spectacol susținut de către elevii școlilor dejene, iar seara avea loc un concert de muzică militară în parcul orașului reședință de județ. La finalul festivităților, militarii se retrăgeau cu torțe³¹.

O altă sărbătoare care primea o importanță deosebită era Ziua Eroilor, comemorată și atunci, ca și acum în ziua sărbătorii „Înălțarea Domnului”, la 40 de zile după Învierea Domnului. În urma primei conflagrații mondiale pierderile omenești au fost extrem de mari, astfel pentru supraviețuitori s-a impus datoria morală de a onora memoria celor care s-au sacrificat pe câmpul de luptă. În aceste condiții, Ministerul de Război al României a emis Decretul Nr. 1913 din 26 Aprilie 1920, publicat în *Monitorul Oficial* nr. 24 din 4 mai 1920. Denumirea oficială a decretului era „Decret privitor la fixarea zilei *Înălțării Domnului* pentru comemorarea eroilor căzuți în război” și conținea două articole: *Art. 1. Comemorarea eroilor căzuți în război se va face în fiecare an în ziua „Înălțării Domnului” nostru Isus Christos, din luna Mai, când floarea este mai bogată; Art. 2. Această zi se decretează ca sărbătoare națională în toate comunele țării printr-un parastas, prin procesiuni și sărbători cu caracter național și patriotic după un program stabilit de societatea „Mormintelor eroilor căzuți în război”, și la care vor lua parte toate instituțiunile de Stat și particulare*³².

Documentele de arhivă prezintă programul după care se desfășurau festivitățile cu ocazia Zilei Eroilor în Județul Someș. Astfel, în anul 1930 Ziua Eroilor a fost sărbătorită la 29 Mai, după un program bine stabilit, care începea de la ora 8 dimineața cu Serviciul Divin în toate bisericile din localitate, cu participarea unor delegați de la fiecare autoritate. După serviciul divin în piața orașului din reședința județului, avea loc adunarea armatei, a autorităților de

³¹ *Ibidem*, f. 1-2.

³² „Circulară” în *Biserica și Școala*, Nr. 17, Anul XLIV, 26 Aprilie (9 Mai) 1920, p. 3.

Stat județene și locale, a școlilor secundare, profesionale și primare, a societăților de asistență socială, a reprezentanților invalizilor, orfanilor și văduvelor de război, a instituțiilor culturale, financiare și economice. Fiind prezenți toți invitații, se intona Imnul Regal, apoi se oficia o slujbă de Te-Deum de către un preot al Bisericii Ortodoxe Române, apoi de către un preot al Bisericii Unite Române, la care asistau pe lângă autorități și preoții și credincioșii celorlalte biserici din județ. După slujbă avea loc procesiunea la cimitir, toți cei prezenți în piața orașului se îndreptau în cântări patriotice și religioase, în sunetul clopotelor și a muzicii militare, spre cimitirul eroilor din cartierul Dealul Florilor din Dej. Totodată, la ceremonie luau parte și evreii, care aveau cimitirul într-un loc separat. Ajunși la cimitir, avea loc parastasul pentru cei decedați, fiecare confesiune celebrând slujba de pomenire a eroilor într-un loc special amenajat. La finalul ceremoniilor erau rostite cuvântări de către reprezentanții armatei, instituțiilor culturale și ai bisericilor, pe urmă goarna militară dădea semnalul pentru un minut de reculegere în onoarea eroii căzuți în luptă. Programul pentru Ziua Eroilor continua și după-masa, când adunarea școlilor din Dej pornea în acordurile muzicii militare spre parcul de lângă Someș, apoi pe arena sportivă aveau loc diferite activități, precum: depunerea „legământului cercetașilor”, cântece și dansuri naționale, gimnastică în acompaniamentul muzicii militare, întreceri sportive și fotbal. Serbările erau încheiate de către militarii care se retrăgeau la garnizoană cu torțele aprinse. De asemenea, cu ocazia acestei zile în tot orașul reședință de județ trebuia arborat drapelul național, magazinele închise toată ziua, orchestrele nu aveau voie să cânte în nici un restaurant, fiind interzis orice eveniment care ar putea umbrii festivitățile organizate cu ocazia Zilei Eroilor³³.

Pe cuprinsul județului, începând cu anul 1935 a luat naștere organizația Străjeria, care era preocupată de educația morală, națională și cetățenească a tineretului până la vârsta de 18 ani. Organizația a funcționat în 11 comune ale județului, având 1185 de elevi-membrii. De asemenea, a fost înființat Căminul de ucenici „Dr. Valeriu Roman”. Căminul a fost construit conform cerințelor moderne aflate în vigoare, având dormitoare mari, baie, sală de mese, muzeu, bibliotecă, sală de lectură, infirmerie, camere pentru personal, bucătărie, spălătorie și alte camere administrative. În clădirea unde funcționa Căminul de ucenici, era și Școala de ucenici. Acestea erau conduse de către un consiliul de administrație format din: Zaharia Manu – protopop ortodox român, George

³³ Arhiva Liceului Teoretic „Alexandru Papiu Ilarian” Dej, Fond Școala de 8 ani Nr. 2 Dej, dos. 1/ 1929-1930, nepaginat.

Mânzat – protopop român unit, Dr. Ioan Fărcașu – primarul orașului Dej, Dr. Ioan Roman – medic primar, Dr. Teodor Hodor – medic, Victor Haneș – farmacist, Emil Marga – directorul Casei de Asigurări Sociale, Toma Oprea – directorul Școlii de Ucenici, Ioan Bogdan – comerciant, Vasile Mureșan – funcționar. Absolvenții Școlii de ucenici, rezidenți ai căminul erau viitorii funcționari din domeniul comerțului și industriei³⁴.

În urma cercetării efectuate am descoperit informații despre noua organizare a învățământului din Transilvania, implicit din Județul Someș. După Marea Unire reorganizarea sistemului de învățământ din Transilvania și din celelalte ținuturi alipite a reprezentat o grea încercare pentru autoritățile române. În primul rând, în Transilvania nu existau suficienți profesori români, profesorii maghiari refuzând să se supună administrației românești. De asemenea, studiul de față ne oferă și informații cu privire la numărul de grădinițe, școli primare și licee din Județul Someș, dar și despre numărul elevilor înscriși la școală și naționalitatea acestora. Totodată, aflăm și despre importanța învățătorilor din județ, aceștia ocupându-se pe lângă predat și de perfecționarea cunoștințelor profesionale și răspândirea culturii la sate, susținând conferințe pe teme diverse, înființând biblioteci populare și cercuri culturale. Nu în ultimul rând, studiul de față ne pune în legătură și cu activitatea culturală din Județul Someș, aceasta gravitând în jurul Asociației ASTRA.

³⁴ *Afirmarea românească în Someș: patru ani de gospodărie liberală 1933-1937*, Tipografia „Cartea românească din Cluj”, 1937, p. 108, 132.

INTELECTUALUL LEGIONAR ADERENT: ÎNCEPUTUL UNEI BIOGRAFII. ARTICOLELE ȘI LUCRĂRILE IDEOLOGICE ALE LUI ERNEST BERNEA

MIHAI-ALEXANDRU CÎȚĂ*

Abstract: *This article wants to introduce the reader to the subject of the matter: the legionary intellectuals (intelligentsia) and the differences between adherent and sympathetic/„fellow traveller” intellectuals. In this present work, we will focus on the case of a young legionary intellectual, Ernest Bernea (1905-1990), analyzing his main doctrinal/propagandistic works and articles. At the same time, we will present Bernea’s conception of the legionary intellectuality. However, this study mainly considers the situation of the 1930s in the urban space. This was the moment of the propagation of this ideology in the cultural space of the cities. Without aiming for exhaustive research, we want to present the main elements that can demonstrate the adherence of young intellectuals to the Legion of the Archangel Michael/Iron Guard, starting from the case of this particularly well-known intellectual.*

Keywords: *Legionnaire Movement, Ernest Bernea (1905-1990), intelligentsia, interwar era*

Mișcarea Legionară și-a făcut simțită prezența în societate, pe lângă activitățile reprobabile sau cu caracter salvaționist¹, prin apartenența unora dintre tinerii intelectuali ai epocii la această organizație, astfel încât legionarismul a putut să intre, prin intermediul acestora, în fluxul intelectual al României anilor '30 din spațiul cultural urban. Astfel, am ales să prezentăm cazul unui aderent al Mișcării Legionare, Ernest Bernea, pentru a scoate în evidență radicalizarea acestor tineri intelectuali care, dintr-un motiv sau altul, au ales varianta extremismului politic, dat fiind faptul că Mișcarea Legionară reprezintă esența radicalismului revoluționar de dreapta din spațiul românesc interbelic.

* Masterand, anul I, Istoria comunismului în România, Facultatea de Istorie, Universitatea din București. Coordonator: Conf. univ. dr. Matei Gheboianu, Universitatea din București.

¹ Avem în vedere atât crimele și atentate la viața unor oameni publici din perioada interbelică realizate de legionari (cazurile Manciu, I.G. Duca, Armand Călinescu, Nicolae Iorga etc.), ori împotriva propriilor adepți (cazurile Vernichescu, Stelescu), cât și propaganda legionară care aducea în prim-plan caracterul ireproșabil al aderenților săi (în aceeași categorie pot fi incluse taberele de muncă legionare, dar și proiectele acestora, precum podul de la Vișani etc).

Pentru început, cazul lui Ernest Bernea, aderent al Legiunii în prima parte a deceniului al patrulea, în jurul anilor 1933-1935, apare ca un prototip al tânărului intelectual care adoptă ideile și cauzele legionare, înregimentându-se în Mișcarea Legionară, mai degrabă din convingere, decât dintr-un spirit oportunist². Bernea, care a făcut parte din noua generație sociologică a epocii interbelice, s-a alăturat legionarismului împreună cu alți colegi ai generației sale, precum Ion I. Ionică și Cristian Amzăr, fondând o nouă revistă cu tematica sociologică, *Rânduiala* (1935)³, publicație profund legionară, după anul 1937⁴, adoptând astfel o altă sursă de inspirație, de la modelului persoanei lui Dimitrie Gusti, întemeietorul și realmente primul practicant al sociologiei profesioniste în spațiul românesc, spre Nae Ionescu⁵, profesorul cu opțiuni legionare mai degrabă oportuniste, decât sincere. Deși primele numere ale revistei fondate de tânăra generație sociologică, în cadrul căreia reprezentanții acesteia lansau critici asupra modului în care Institutul Social Român era condus de Dimitrie Gusti⁶, au dezbătut exclusiv problemele culturii, tradițiilor și obiceiurilor locuitorilor spațiului rural românesc, cercetând mai degrabă tendințele regionale specifice provinciilor istorice românești, metamorfozarea publicației, prin abordarea subiectelor gardiste de către tinerii sociologi, s-a realizat în anul 1937, prin publicarea de articole legionare, însă într-un mod academic, încercând să rămână astfel în paradigma unei reviste culturale, accesibile atât amatorilor și profesioniștilor, cât și legionarilor⁷.

Înainte de a începe analiza scrierilor semnate de Bernea, ar fi important să vedem traiectoria pe care a urmat-o sau care i-a fost impusă intelectualului legionar, în cadrul Statului Național-Legionar și după anul 1948, odată cu adoptarea comunismului de import, ca „politică de viață și de moarte”. În cadrul efemerului stat antonesciano-legionar, Bernea a ocupat o funcție importantă în

² Totuși, este importantă remarcă potrivit căreia Ernest Bernea (1905-1990), de profesie etnograf și sociolog, discipol al renumitului sociolog Dimitrie Gusti, a fondat, împreună cu alți membri ai tinerei generații de sociologi, revistele *Rânduiala* și *Însemnări sociologice*, ca răspuns împotriva generațiilor precedente. Adoptarea cauzei legionare poate fi explicată, dacă dorim să găsim un argument în afara credinței lui Bernea în legionarism, prin încercarea sa în a găsi o alternativă față de *establishment*-ul democrat, din care făceau parte și intelectuali prolifici precum Dimitrie Gusti.

³ Roland Clark, *Op. cit.*, p. 144.

⁴ *Ibidem*, p. 145.

⁵ *Ibidem*, p. 144.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*, pp. 144-145.

aparatul de stat, în cadrul Ministerului Propagandei, numit de istoricul Constantin C. Giurescu, profesor la Facultatea de Litere și Filosofie din cadrul Universității din București, simpatizant al Mișcării Legionare și aderent al facțiunii PNL-Gh. Brătianu⁸, după abandonarea tronului de către regele Carol al II-lea. Bernea, în calitate sa de component al elitei intelectuale legionare, va face „turneul” închisorilor comuniste, după anul 1948, astfel nefăcând rabat de direcția comuniștilor români de a-i pedepsi de rivalii acestora din timpul epocii interbelice. Astfel, Bernea a fost închis, între anii 1949-1962, pe rând, la lagărul de muncă silnică de la Canal (august 1949-februarie 1950)⁹, forțat un an la domiciliu obligatoriu (1954-1955) și, din 1955, condamnat, până în 1962¹⁰. În timpul regimului Ceaușescu, Bernea a fost reabilitat parțial, prin angajarea acestuia la Institutul de Etnografie și Folclor al Academiei Române, datorită profesionalismului acestuia dintâi.

În ciuda neimplicării propagandistice a altor colegi ai generației sale, precum Ion I. Ionică sau Cristian Amzăr¹¹, Ernest Bernea a devenit, după aderarea la Mișcarea Legionară, unul dintre cei mai importanți propagandiști ai ideilor legionare din cadrul tinerei generații intelectuale românești. Acest fapt este ilustrat atât prin numărul însemnat de articole și lucrări care elogiază și explică scopurile și obiectivele Legiunii, dar și al *Căpitanului* său¹², cât și transformarea unor reviste de specialitate, precum „Însemnări sociologice” sau chiar „Rânduiala”, în publicații de propagandă legionară, care au adus în mediul intelectual cultura legionară, prin broșurile realizate¹³. Subiectele abordate de Bernea se bazează în jurul elogierii lui Corneliu Zelea Codreanu, apologia legionarismului, definindu-l, în multe rânduri, ca pe o mișcare eminentă culturală și spirituală, decât politică, și, nu în ultimul rând, caracterizarea Legiunii și a intelectualității de sorginte legionară.

În cele ce urmează vom analiza unele dintre articolele pe care le-a publicat Ernest Bernea în perioada 1935-1938, pentru a ilustra astfel perspectiva sa, în calitate de intelectual aderent al Legiunii, și a vedea diferențele, în eventualitatea

⁸ *Ibidem*, pp. 188-189.

⁹ ANCSAS, Ernest Bernea, I 157072, I 157073, I 157074, apud *Ibidem*, p. 189.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Roland Clark, *Op. cit.*, p. 145.

¹² În acest sens, putem aminti de lucrări precum: *Cartea Căpitanilor*, București, Ed. Serviciului Propagandei Scrise, 1940; *Tineretul și politica*, f. e., f. a.; *Stil legionar*, București, Ed. Serviciului Propagandei Legionare, 1940; sau articole din publicații precum *Cuvântul*, *Cuvântul studentesc*, *Rânduiala* sau *Însemnări sociologice*.

¹³ *Ibidem*.

acestora, între ideile acestuia și ale celuilalt intelectual analizat, în paginile ulterioare, Mircea Eliade. Pe de o parte, articolul „«Hitlerismul» nostru”¹⁴ (1935) ilustrează opinia autorului asupra acuzelor primite din partea «patrioților» de la Zorile, Adevărul, Credința, Cuvântul liber și alte foi «obiective», considerați, desigur, iudeo-masoni și „vânduți” intereselor comuniste, potrivit cărora organizația lui Codreanu și intelectualii care au aderat/simpatizat (la) cauzele legionare se aseamănă, până la copiere, cu național-socialismul german¹⁵. Acest fapt, al asimilării intelectualilor care critică Legiunea la categorii fixe, prin clișee ale fascismului epocii interbelice, pe bază etnică (evrei) sau politică (comuniști), demonstrează narațiunea legionară, pe care Bernea, în calitatea sa de apărător înverșunat al Legiunii, nu putea să nu o adopte ideatic și practic¹⁶. De asemenea, autorul exclude varianta copierii modelului german de către naționaliștii români, recunoscând, bună dreptate, eventualele similarități între fascismul din spațiul german, al lui zeului suprem Wotan/Odin (*poate fi vorba de un raport, de o legătură, dar nicidecum de o confundare a noastră cu hitlerismul*); în plus, admite aprecierea între cele două grupări antisemite și ultranaționaliste, datorită confruntărilor împotriva unui pericol care ne amenință și pe noi [= legionarii/naționaliștii români]. *Ovreei și comuniștii*¹⁷.

Argumentele lansate de Bernea aduc în prim-plan caracterul fundamental al Mișcării Legionare, din perspectiva aderenților, totodată comparând situația extremismului de dreapta din România cu fascismul german. Pe de o parte, nazismul ar fi fundamentat pe ideea rasială, pe antisemitism, în contextul interacțiunii continue dintre elementul alogen și evrei (*Lucru destul de vechi la germani*), ceea ce creează, desigur, „specificul național”, astfel politica Partidul Nazist și Adolf Hitler fiind, înainte de toate, îndreptățiți, în perspectiva lui Bernea, să recurgă la măsuri criminale și profund antiliberal și antidemocratice, dat fiind faptul că ideologia hitleristă pornește dintr-un fapt incontestabil, „o idee materialistă”, o chestiune prezentă în proximitatea germanilor „puri”, în existența cotidiană a acestora¹⁸. Pe de altă parte, legionarismul, expresia a

¹⁴ Ernest Bernea, „«Hitlerismul» nostru”, în *Rânduiala*, anul I, nr. 4, 1935, p. 480-482, în Institutul de Teorie Socială al Academiei Române, Op. cit., pp. 223-224.

¹⁵ *Ibidem*, pp. 223-224.

¹⁶ Acest clișeu, despre care am discutat și anterior, este prezentat în articolul citat, astfel: *Ovreei și frații lor de conștiință și metode* [= ziariștii care au pus semnul de egalitate între Garda de Fier și Partidul Național-Socialist], *comuniștii, sunt adânc îngrijorați de soarta acestui neam. Trădătorii neamului și idolatrii banului au deschis școală nouă de patriotism*, *Ibidem*, p. 223.

¹⁷ *Ibidem*, p. 224.

¹⁸ *Ibidem*.

nemulțumirilor autohtone, deci nu o copie fidelă a fascismelor din spațiul european al deceniilor trei-patru, a luat ființă, potrivit lui Bernea, datorită credinței creștin-ortodoxe, *un principiu de cea mai pură, cea mai adâncă și universală spiritualitate*. Această distincție, bazată pe caracteristica fundamentală a întemeierii expresiei extremei drepte în România, respectiv Germania, pe baze materialistă/spirituală, ar oferi ambelor cazuri specificitate, prin caracterul diferit al antisemitismului și naționalismului prezente în cele două state (*De aci și caracterul deosebit al antisemitismului naționaliștilor români, de aici și felul nostru mai uman, mai pozitiv (sic!) de a vedea întreaga problemă a naționalismului*¹⁹).

Bernea aduce în vedere simțământul său naționalist, în contextul unei eventuale *tendințe imperialiste a acestui popor* [= german], pe care l-ar contracara printr-o împotrivire, pentru păstrarea integrității teritoriale a statului român interbelic. Necesitatea unei „a doua independențe” aduce în prim-plan dimensiunea istoriei recente, pentru momentul scrierii articolului, a obținerii eliberării din *establishment*-ul Imperiului Otoman, din anii 1877-1878, care a oferit statului român libertatea de a-și alege propria cale pentru propășirea materială și spirituală a societății și țării. Bernea, printr-o comparație demnă de remarcat, oferă perspectivei necesității unei noi independenței, care *ne va scăpa de ovrei și de sămânța lor comunistă*²⁰, întrebându-se când și dacă se va întâmpla o „purificare” a societății românești. În sine, ideea lui Bernea este profund antisemită și caracteristică organizației din cadrul căreia făcea parte. Prin acest articol, Bernea încerca să demonstreze unicitatea Mișcării Legionare, care este drept că nu poate fi acuzată de copierea vreunei forme a totalitarismului de dreapta european interbelic, însă Bernea, în stilului intelectualului-tip legionar, încearcă să ofere un „țap ispășitor”, întotdeauna relevant pentru orice problemă întâlnită în epocă, evreul-comunist.

În alt articol de presă, intitulat *Între dictatură și stat polițist*²¹, Ernest Bernea își apără cauza ideologică din care făcea parte, legionarismul, împotriva vocilor care considerau, pe bună dreptate, Mișcarea Legionară ca organizație anti-sistem, care dorește să perturbe „«liniștea și ordinea publică»”, prin politica de partid pe care o purta împotriva decidenților politici și democrației constituționale. Printr-un abil spirit critic, Bernea vede în acuzele lansate împotriva organizației sale un moment oportun pentru a critica situația precară

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Ernest Bernea, „Între dictatură și stat polițist”, în *Cuvântul*, anul XV, nr. 3139, 9 februarie 1938, în Institutul de Teorie Socială al Academiei Române, *Op. cit.*, pp. 295-297.

a statului român interbelic și al cetățenilor acestuia, pornind de la analiza și definirea termenului „dictatură” și caracterizarea statului român interbelic cu unul „polițist”, din cauza dorinței decidenților politici de a obține și păstra, *până la obsesie*²², ordinea publică, în defavoarea unor cerințe imperative, pe care Bernea, în mod fondat, le menționează²³.

În contextul tulbure al sfârșitului anului 1937 și începutul anului 1938, în care guvernul Goga-Cuza al Partidului Național-Creștin, care nu reprezenta majoritatea votanților de la scrutinul din decembrie 1937, ci voința regelui Carol al II-lea de a destabiliza scena politică românească, deja în procesul iminent de colapsare, în urma acțiunilor sistematice ale regelui-arbitru, situația politicului s-a deteriorat substanțial, din cauza abolirii guvernului Goga-Cuza, anularea Constituției din 1938 și suspendarea activității partidelor politice, din februarie 1938. În acest sens, pentru a nu crește tensiunile dintre Mișcarea Legionară/Partidul Totul pentru Țară și rege/camarilă, Corneliu Zelea Codreanu a decis dizolvarea, de bună voie, a formațiunii politice²⁴.

În acest context apare articolul semnat de Bernea, prin care simte nevoia să facă apologia Mișcării Legionare, partidul acesteia din urmă fiind privat de dreptul de participare, de către guvern, în cadrul alegerilor parlamentare din anul 1938, după rezultatele notabile din cadrul alegerilor din 1937²⁵. Pornind de la ideea conform căreia decizia guvernamentală este nefondată, Bernea încearcă, în cadrul acestui articol, să disculpe Legiunea de acuzele decidenților politici, demonstrând că *Legiunea nu cuprinde dictatura nici în structura ei și nici în intențiile pe care le are*²⁶. Bernea consideră regimul dictatorial ca pornind *din cabinetele tuturor „liberalilor și democraților”, care sunt îngrijorați de pierderea unei situații*

²² *Ibidem*, p. 297.

²³ În acest sens, Ernest Bernea relevă probleme stringente precum: „universitățile merg prost, că sunt șomeri, că țăranul n-are ce mânca și că-l rod bolile, că marii demnitari întovărășiți cu străinii fură și trădează țara [această ultimă remarcă nu este argumentată, însă se pot enumera suficiente momente în care decidenții politici au demonstrat un caracter mai degrabă oportunist; ex. „«Afacerea Skoda»”. În alt sens, Bernea se aliniaza liniei directe a naționaliștilor români – n. a.]”

²⁴ Decizia, anunțată printr-o circulară internă, poate fi consultată în cadrul lucrării *Circulări și manifeste*, București, Ed. Blassco, f. a., pp. 254-257.

²⁵ Datorită acestor cauze Ernest Bernea simte nevoia să precizeze faptul că „*Guvernanții noștri iau măsuri de intimidare* [= împotriva Partidului Totul pentru Țară]” (Ernest Bernea, „Art. cit.”, în Institutul de Teorie Socială al Academiei Române, *Op. cit.*, p. 295).

²⁶ *Ibidem*, p. 295.

*personale*²⁷, ceea ce s-a întâmplat în anii 1938-1940 pentru unii dintre ei (care nu făceau parte din camarila regală), odată cu declanșarea dictaturii regale, desființarea partidelor politice și adoptarea legii fundamentale din anul 1938.

Pentru a își absolvi organizația din care făcea parte, Bernea lansează o afirmație antitetică, potrivit căreia Mișcarea Legionară nu reprezintă o organizație care afirmă, promovează și dorește implementarea unui regim dictatorial. Potrivit lui Bernea, Legiunea este profund împotriva regimului unui singur om politic, fiind, de fapt, „o mișcare spirituală”, care promovează egalitatea dintre factorii decidenți ai organizației și marea masă a celor conduși (în care conducător și conduși nu sunt constituiți în categorii sau existențe aparte, ci sunt totuna). Mai mult decât atât, rolul și importanța „Căpitanului” în cadrul angrenajului organizației legionare sunt relevate de autorul articolului citat, astfel încât Corneliu Codreanu:

*este ascultat nu din teamă ci din dragoste și credință: el este ascultat pentru că este Căpitan (subl. autor), adică conducător în înțelesul de om care întrupează desăvârșit cugetul și fapta istorică a neamului acesta. [...] El nu este acolo pentru sine, ci pentru neamul pe care-l întrupează. El nu luptă în interesul său, ci pentru împlinirea unei datorii sfinte. Din această identificarea a Căpitanului cu neamul se hrănește puterea sa și, totodată, se desprind libertățile legionare*²⁸

Desigur, Bernea își aduce liderul spiritual pe frontispiciul conducătorilor din istoria României medievale și moderne, alături de personaje precum Horea sau Tudor Vladimirescu²⁹. Prin retorica conducătorului care își apără propriul popor, care îl stimează și apreciază pentru calitățile sale cvasi-divine, ca transmițător al tradițiilor și obiceiurilor străvechi, întrupate într-o singură persoană, „aleasă” pentru a conduce viitorul statului, Codreanu-fiul ar trebui nu doar apreciat de întreaga populație a statului român interbelic, ci ales drept singur stăpânitor al teritoriului românesc, datorită naționalismului său și al caracterului „sacru”, al credinței creștin-ortodoxe și jertfei, acest fapt nefăcându-l pe „Căpitan” un dictator, ci un salvator al statului, aflat în „ghearele” iudeo-comuniștilor și democraților „vânduți” masonilor. În acest sens, Bernea nu poate

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*, p. 296.

²⁹ Ernest Bernea, *Cartea căpitanilor*, f. e., 1937, pp. 10-11, apud Zigu Ornea, *Op. cit.*, p. 381. Alegerea acestor personalități istorice poate avea cauza în dorința autorului de a vedea în Căpitanul său un eliberator al populației românești din „ghearele” inamicilor imaginari.

să îl aducă pe Codreanu în ochii cititorilor ca fiind un om politic care își dorește puterea politică pentru sine, pentru că acesta din urmă a coagulat în jurul său viitorul statului român interbelic, tinerii (*Dictator nu este conducătorul firesc al unui neam, pentru care stă gata să moară tot tineretul românesc de azi*³⁰). Mai mult decât atât, pe lângă destinul de conducător al statului român, Codreanu ar avea un spirit cultural de cea mai înaltă factură, ceea ce îl face să fie *cel dintâi intelectual dintre noi*³¹.

De asemenea, necesitatea și firescul pe care îl menționează Bernea, în ceea ce privește viitorul decidentului politic al României, în persoana lui Corneliu Zelea Codreanu, este dezarmantă și demonstrează, înainte de toate, aderența din convingere a autorului textului citat. Ultimul enunț al articolului reprezintă, prin citatul ales și persoana care oferă acele cuvinte, chintesența textului lui Bernea. Astfel, autorul articolului alege, ca enunț concludiv, să citeze din mentorul generației sale, Nae Ionescu, care a scris *istoria nu se poate opri în loc!*³² (subl. autorului), relevând astfel faptul că Mișcarea Legionară, indiferent de măsurile pe care le vor adopta decidenții politici, își va urma cursul firesc al lucrurilor, ajungând, în perspectiva legionară/legionarilor, să conducă statul român.

În cadrul altui articol, intitulat *Etica nouă și progresul*³³, Ernest Bernea prezintă caracteristicile fundamentale ale Mișcării Legionare, atât în raport cu mediul cultural, cât și al perspectivei cu privire la progresul și evoluția statului român și al aspectului socio-economic. Astfel, Bernea descrie „lupta” Legiunii ca făcând parte din dorința tinerilor de a combate lipsa unui scop intrinsec, acoperit de dorințe lipsite de substanță, pur materiale (*împotriva confortului, împotriva belșugului material ca scop al vieții*³⁴).

Scopul fundamental al legionarilor, potrivit lui Bernea, este acela de a crea „omul nou”, pentru „reabilitarea omului”, prin *întemeierea mai adevărată a culturii*, în paradigma legionară, profund creștin-ortodoxă și morală, pentru *readuce[rea] omul[ui] la izvoarele și viața sa proprie*. Transformarea Mișcării Legionare, dintr-o organizație mai mult decât a tinerilor sau „spiritului”,

³⁰ Ernest Bernea, „Între dictatură și stat polițist”, în Institutul de Teorie Socială al Academiei Române, *Op. cit.*, p. 296.

³¹ Ernest Bernea, „Intelectualul și noul naționalist”, în *Cuvântul studențesc*, anul XI, 1936, nr. 3-4, p. 13, în Zigu Ornea, *Op. cit.*, p. 380.

³² Ernest Bernea, „Între dictatură și stat polițist”, în Institutul de Teorie Socială al Academiei Române, *Op. cit.*, p. 297.

³³ Ernest Bernea, „Etica nouă și progresul”, în *Cuvântul*, anul XII, nr. 3121 din 22 ianuarie 1938, apud Zigu Ornea, *Op. cit.*, p. 430.

³⁴ *Ibidem*, p. 430.

conform ideilor propagandiștilor săi, sau fundamentul diverselor partide politice ale acesteia (Garda de Fier/Gruparea Corneliu Zelea Codreanu/Partidul Totul pentru Țară), într-o „școală a vieții”, printr-o „etică nouă” reprezintă, pentru Bernea, progresul tinerilor din deceniile trei și patru, situată împotriva „lumii vechi” a generațiilor anterioare. Creșterea bunăstării cetățenilor statului român al viitorul (legionar) trebuie să se realizeze în raport de directă proporționalitate cu progresul moral al acestora³⁵, ceea ce poate fi interpretat ca dorința legionarilor de a elimina „elementele nesănătoase” care n-ar dori să coopereze cu ideile acestora dintâi.

Deși scrierile semnate de Ernest Bernea sunt numeroase și interesante pentru ilustrarea raportării sale, în calitate de intelectual legionar, față de Mișcarea Legionară și situația socio-economică și politică a statului român din deceniul al patrulea al secolului al XX-lea, vom recurge la analiza lucrării *Tineretul și politica* (1937)³⁶, care prezintă, pe lângă subiectele precum raportarea și diferențele dintre generațiile intelectuale românești sau presupusa lipsă de similitudine dintre național-socialismul german și legionarismul românesc - de altfel subiecte prezentate anterior, tema intelectualului în raport cu Legiunea și lipsa dorinței unora dintre oamenii de cultură ai României în a adera/simpatiza legionarismul. Astfel, în cadrul capitolului intitulat *Situația intelectualului*, Bernea realizează o monografie a stării intelectualității românești a epocii sale, afirmând faptul că Mișcarea Legionară are nevoie de substratul intelectual al organizației și propagandei, în pofida criticilor aduse, însă de un nou tip de intelectual, care ar putea avea „un fel de a gândi nou”, pentru că legionarismul reprezintă un nou tip de a face politică, prin ultranaționalism (*Naționalismul nostru fiind o practică nouă*³⁷).

Pornind de la ceea ce spun, pe bună dreptate, criticii Legiunii, care se referă la mișcarea lui Codreanu ca la un partid politic violent și expresie a caracterului anti-sistem specific anilor 1930, care n-ar avea un fond ce promovează intelectualitatea și libera exprimare (astfel încât noua generație intelectuală ar fi „interzisă” din start, astfel încât Garda de Fier ar fi doar o

³⁵ Ibidem; „Mișcarea legionară nu neagă necesitatea dezvoltării materiale a vieții noastre, dar o condiționează de creșterea lăuntrică a omului”.

³⁶ Ediția consultată: Ernest Bernea, *Tineretul și politica*, București, Ed. Institutului Modern de Arte Grafice „Presa”, 1940; lucrarea poate fi consultată online la <http://www.miscarea.net/bernea-tineretul-si-politica.htm>, 05.06.2022.

³⁷ Ibidem.

organizație fără bază doctrinară³⁸), Bernea răspunde criticilor aduse Legiunii printr-un argumentație simplistă. Argumentând aderența unor intelectuali din tânăra generație spre legionarism, fără să menționeze vreun nume, sau motivele pentru care aceștia din urmă au aderat la cauza gardistă (*Cum ar putea înlătura această mișcare pe intelectual, când în sânul ei se află o seamă de intelectuali ai tinerei generații?*³⁹), Bernea încearcă să își apere credințele și ideile legionare.

Totuși, în dorința de a înțelege sursa originală a concepției prezentate anterior, Bernea recurge la caracterizarea clasei intelectualei românești interbelice, într-un mod lipsit de exhaustivitate, în două categorii antagonice: *reprezentatul naționalist și pozitivist al epocii moderne, liberale și democratice, respectiv falsul intelectual, sau după cum i s-a mai spus, intelectualul reporter*⁴⁰. Intelectualii din prima categorie pot fi caracterizați ca făcând parte dintr-o epocă apusă deceniului al patrulea, care a corespuns unor nevoi reale ale spiritului și societății omenesci, cu toate că a fost adevărat creator de valori reprezentând și îndrumând în acest fel o întreagă epocă a istoriei universale. Rolul acestora este dispensabil scopului Legiunii, omul de cultură are, în concepția sa, rolul de a ne ține „la curent” cu tot ceea ce se întâmplă în străinătate, devenind astfel doar o portavoce a ideilor și tendințelor altora. Așadar, omul de cultură legionar nu trebuie să își postuleze propriile opinii și să realizeze lucrări fundamentale pentru domenii pe care le studiază (un «intelectual» care nu cercetează el însuși, ci ne «ține la curent» cu ceea ce gândesc și lucrează alții în ramura respectivă⁴¹).

Prezentând situația României aflate sub regimul dictaturii legionare, iminente pentru toți aderenții Mișcării lui Codreanu, Bernea prezintă rolul intelectualilor în angrenajului viitorului stat român. Astfel, statul român legionar ar avea nevoie, precum în perioada interbelică, de oameni de cultură (*România legionară are tot atât de mult nevoie (sic!) de intelectual cât a avut și România liberală*⁴²), însă tipologia acestui om de cultură trebuie să fie diferită, motivațiile și izvoarele creatoare fiind în opoziție cu situația descrisă de Bernea, cu privire la intelectualii timpului său (*dar are nevoie de un alt intelectual*). Cu privire la

³⁸ S-a spus că naționalismul în ultima sa înfățișare, întrupat de Legiune, are ceva aintelectual, că puterea oamenilor de aci [sic!] stă mai mult în forțele elementare și instinctive de care ei sunt mânași. De aci se crede, că cei ce au deprinderi intelectuale, spiritele superioare datorite muncii științifice și artistice nu au ce căuta în mișcare, însușirile lor neavând preț în această lume a faptei și a înclinărilor practice. *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*.

intelectualii epocii interbelice, Bernea afirmă faptul că aceștia vor fi excluși din statul român legionar, posibil condamnați și/sau executați⁴³ (*Epigonii crezului și metodelor epocii trecute, cât și reporterii și impresorii culturali [...] vor fi înlăturați dela sine prin forță*), din cauza faptului că *înșeală și usucă*⁴⁴ spiritele tinerilor naționaliști români, desigur, legionari.

Drept concluzie, Bernea simte nevoia să susțină dorința Mișcării Legionare pentru aderarea unui număr cât mai mare de intelectuali tineri, viitori propagandiști ai organizației, prin afirmarea rolului oamenilor de cultură în România de sorginte legionară, de fapt însemnând asigurarea rolului acestora și continuarea relevanței omului de cultură într-un stat totalitar (*Într-o Românie legionară, intelectualitatea superioară, adevărată, rămâne mai departe un titlu de noblețe!*⁴⁵). Putem doar să speculăm cu privire la soarta intelectualului în statul legionar, însă situația comunismului din spațiul românesc, în special între anii 1948-1965, ne poate prezenta raportarea totalitarismului, de orice fel, la intelectualul local. Posibil, decidenții legionari ar fi practicat aceleași metode ale comuniștilor români, prin diferențierea oamenilor de cultură în două categorii distincte, intelectuali care erau de acord cu regimul comunist și îl elogiau prin osanalele recurente, ori intelectuali care nu erau de acord cu *establishment*-ul politic, astfel încât ar fi „putrezit” în lagărele de concentrare, închisorile și lagărele de muncă silnică pentru lipsa acestora de obediență față de regimul „tinerilor naționaliști români”.

⁴³ De altfel, existența unei perioade a crimelor politice, din deceniul al treilea și perioada așa-numitei „Poliții legionare”, în timpul Statului Național-Legionar, atunci când intelectuali de renume internațional și oameni politici precum Nicolae Iorga, Virgil Madgearu, Victor Iamandi, Gheorghe Argeșeanu etc. etc. au fost asasinati în noaptea de 26/27 noiembrie 1940, ne lasă să credem că acest scenariu s-ar fi putut întâmpla în cadrul unui stat român de sorginte legionară, ca politică de stat.

⁴⁴ *Ibidem.*

⁴⁵ *Ibidem.*

COREEA DE SUD DUPĂ ANUL 1945. IMPORTANȚA RURALULUI ȘI A PROIECTULUI DE MODERNIZARE RURALĂ ÎN PERIOADA LUI PARK CHUNG HEE.

PETRU ADRIAN SABĂU*

Abstract: *Following the major crises of South Korea's political system and a state of insecurity which began to worsen among the Korean citizens, in 1961 a military junta led by Park Chung Hee managed to take over the state power through a coup d'état. After all this events, the junta started to implement some economic development plans. In this case, the present study will focus on the development of rural areas, debating the role and the importance of the South Korea's rural population in this process, and the symbiosis relationship with the central power of the state, Park Chung Hee. On the other hand, this article discuss how the South Korean leader managed to reflect about the rural area's main issues in his political agenda. Also, we will see why all of these disputed points can explain us the importance of percentages obtained from de rural population during the presidential and legislative elections.*

Keyword: *Park Chung Hee, rural, development, election.*

Contextul în care Park Chung Hee ajunge la putere

Din anul 1910 și până la finalizarea ultimei conflagrații mondiale, întreaga peninsulă Coreeană se afla sub administrație japoneză, situație care avea să se schimbe după capitularea Japoniei, mai precis după ce în luna august a anului 1945, Coreea este eliberată de sub forțele niponilor, devenind independentă, iar pe data de 15 august 1948, în sud, se pun bazele primei republici (august 1948-aprilie 1960), în fruntea căreia va fi ales Syngman Rhee¹.

În ceea ce privește situația rurală de după anul 1945, Kristen Looney în cadrul lucrării sale de doctorat creează un peisaj de ansamblu al acestui spațiu. Astfel, Coreea de Sud cu o populație preponderent agrară, 61%, și o densitate printre cele mai ridicate din lume, oficialitățile au început să pună problema unei

* Masterand, anul I, Istori, memorie și oralitate în secolul al XX-lea, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea Babeș-Bolyai. Coordonator: prof. dr. Virgiliu Țărău, Universitatea Babeș-Bolyai.

¹ Ick Lew Young, *Brief History of Korea - A Bird's-EyeView* -, New York, The Korea Society, 2000, p. 28.

reforme în ceea ce privește deținerea de pământ. Majoritatea fermierilor dețineau aproximativ un hectar de pământ, însă din cauza arendărilor la scală largă (fenomen care a reușit să atingă un procentaj de peste 60% de suprafață arendată) și gestionării proaste a contractelor de închiriere a terenurilor, în urma cărora mulți rămâneau în pagubă, în anul 1946 s-a ajuns ca în cadrul comunităților rurale, tensiunea socială să atingă cote critice, ajungându-se chiar la rebeliuni ale sătenilor².

Încercările lui Syngman Rhee de a reconstrui întreaga societate și economie, au fost în mare parte susținute prin intermediul asistenței financiare și militare oferite de către Statele Unite, mai ales în ceea ce privește refacerea infrastructurii, care a fost pusă la pământ în urma războiului desfășurat în perioada 1950-1953. Deși multe din proiectele care vizau îmbunătățirea statutului socio-economic al Coreei de Sud au început să fie puse în aplicare după anul 1953, încă de la accesarea la funcția de președinte, Syngman Rhee, consiliat de americani, a dat curs unei ample reforme agrare, care inițial a vizat doar vechile proprietăți ale japonezilor. Aceasta avea să se extindă, astfel că dimensiunea marilor proprietăți a fost redusă la trei hectare, dar beneficiarii de pe urma acestor exproprieri aveau să asigure despăgubirea proprietarilor prin returnarea a 150% din valoarea anuală a terenului pe o perioadă de 10 ani. Pe termen lung această reformă a înregistrat o creștere treptată a proprietarilor de pământ, astfel că dacă în anul 1944, 3% din marii proprietari dețineau 64% din totalul terenurilor Coreei, în anul 1956 deja primii 6% din marii proprietari rămași dețineau doar 18%. De asemenea, marile închirieri de pământ au devenit tot mai mult o practică virtuală, chiar inexistentă. Pentru cei din spațiul rural mai ales, noile proprietăți dobândite au fondat baza apariției unor categorii însemnate de mici fermieri³.

Cu toate acestea reforma agrară nu a rezolvat în totalitate problema subdezvoltării și a sărăciei din spațiul rural. Capitalul destinat îmbunătățirii metodelor de lucrare a terenurilor stagnează, ceea ce în consecință făcea ca achiziționarea de semințe și fertilizanți să devină mult prea costisitoare pentru țărani. În aceeași măsură procentul suprafețelor agricole lucrate mecanizat era semnificativ de mic, astfel că pe întreaga perioadă a anilor '50, sectorul agricol cunoștea o creștere de doar 3.6% pe an⁴.

² Kristen Looney, *The Rural Developmental State: Modernization Campaigns and Peasant Politics in China, Taiwan and South Korea*, lucrare de doctorat, 2012, Harvard University, <https://dash.harvard.edu/handle/1/9807308> (24.02.2022), pp. 163-165.

³ Michael J. Seth, *A Concise History of Modern Korea. From the Late Ninetenth Century to the Present*, pp. 173-175, 184.

⁴ Kristen Looney, *op. cit.*, pp. 159-160.

Cu toate acestea, realizările și reușitele au început să se ciocnească și să fie eclipsate nu doar de situația fragilă a celor de la țară, ci de sistemul autoritar și monopolizarea puterii în cadrul Adunării Naționale (parlamentul unicameral) de către Rhee, împreună cu partidul care îl susținea, Partidul Liberal. Astfel, prin uzitarea și apelul la diferite mijloace de coerciție, intimidare și manipulare, interesele și avantajele personale al acestui cerc politic erau cele care primau. În timp toate aceste abuzuri nu au făcut decât să ducă la eroziunea încrederii populației în actuala conducere și la creșterea popularității în rândurile acesteia a partidului din opoziție, mai precis Partidul Democrat. Această formațiune politică avea treptat să își constituie și să coapeze un important corp electoral din principalele centre urbane. În ciuda acestor realități, când în anul 1960 se organizează alegerile prezidențiale Rhee este ales pentru un al patrulea mandat, dar la scurt timp după victoria acestuia se va produce scânteia care va pune capăt carierei și lungii perioade de președinte al Coreei de Sud, mai exact, alegerile vicepreședintelui. Deoarece așteptările se îndreptau către victoria unui reprezentant din partea democraților, dar cursa pentru această funcție fiind câștigată de către un reprezentant din partea liberalilor, rezultatele acestor alegeri au început să fie puse pe seama unei fraude electorale. În consecință, începând cu data de 19 aprilie, studenții din principalul centru universitar din Seoul, Universitatea Coreei, au început să protesteze și să conteste regimul lui Rhee. Aceștia au fost susținuți de publicul larg care a început să le ofere suport, participând activ la protestele violente care s-au extins în marilor orașe din Coreea. Pus astfel sub presiunea societății și a situației revoluției aflate în desfășurare, pe data de 26 aprilie Syngman Rhee va demisiona⁵.

Scurta perioadă de timp cuprinsă între anii 1960 (aprilie)-1961(mai 16) apare în literatura de specialitate sub denumirea de „experimentul democratic”. După înlăturarea lui Rhee și a cercului de apropiați de la puterea statului, în luna iunie este adoptată o nouă constituție, care a permis fostului partid din opoziție, Partidului Democrat, instituirea unei Adunări Naționale bicamerale, care să aibă un legislativ mai puternic, iar pentru a evita apariția unor noi episoade de exces de putere politică, președintele va fi ales de către această Adunare, cu atribuții reduse, prim-ministrul fiind cel care dobânda mai multă putere în cazul de față. În urma alegerilor, președinte a fost ales Yun Po-Son, iar premier Chang Myon. Deși noua conducere părea să promită un nou început pentru Coreea, în scurta perioadă de existență nu au existat realizări notabile, ba mai mult Adunarea Națională nu dădea dovadă de constanță și bună funcționare, iar în anul 1961 politicienii aveau să se confrunte cu o puternică inflație datorită deciziei de a devaloriza moneda națională (*hwan*). În contextul dat, populația în frunte cu

⁵ Michael J. Seth, *op. cit.*, pp. 165-168.

studenții și unele cadre universitare, au inițiat noi proteste care vizau sistemul democratic și ineficacitatea acestuia, susținând necesitatea unor măsuri radicale pentru restabilirea ordinii, pe lângă aceste aspecte, atmosfera tensionată a fost alimentată de un puternic sentiment de insecuritate, susținându-se faptul că această instabilitate datorată unui sistem care nu corespundea realității actuale a Coreei de Sud, le-ar oferi vecinilor din nord prilejul unor acțiuni de subminare a statului⁶.

Tensiunea socială și politică din luna aprilie a anului 1961 care se afla pe o pantă ascendentă, avea să aducă pe scenă politică a Coreei de Sud un nou personaj, venit din rândurile militarilor, generalul Park Chung Hee. Park s-a născut în anul 1917, provenea din rândurile populației sărace, majoritare, din Coreea. După finalizarea studiilor acesta a profesat pentru o perioadă de 3 ani în cadrul școlii. Cu toate acestea, el a ales ulterior să urmeze cursurile Academiei militare din Manciuria, în anul 1944 devine locotenent secund în Armata Imperială Japoneză, iar în 1946 căpitan al armatei coreene. Deși nu cocheta cu cercurile politice, în urma unui incident cu grupurile comuniste în care a fost implicat și fratele său, va fi condamnat la închisoare pe viață, însă izbucnirea războiului în anul 1950 va face ca Park să reînceapă totul de la capăt în cadrul armatei. Fiind extrem de respectat în rândul militarilor, prin intermediul unei lovituri, reușite, de stat din 16 mai 1961, în fruntea Consiliului Suprem pentru Reconstrucția Națională, organul decizional din perioada conducerii militare, va fi propus Park Chung Hee⁷.

Piesa de șah sau piesa de domino de pe scena politică?

Conform lui Samuel P. Huntington nu doar puternicul sentiment de insecuritate și inconsecvența a conducerilor anterioare au reprezentat factorii determinanți ai evenimentelor din luna mai, el afirmând faptul că sărăcia a avut și ea un impact însemnat asupra stării sociale și politice. Astfel, guvernele din aceste țări, în care sărăcia cunoaște procentaje semnificative, ajung să fie subminate tocmai din această perspectivă, în cazul de față semnalizând instabilitatea unui regim democratic experimental și în general a politicii de după anul 1953, lăsându-le vulnerabile în fața revoluțiilor sau insurgențelor militare și apariția unor personaje, în special din sfera militară, liderul militar⁸.

⁶ *Ibidem*, pp. 168-170.

⁷ *Ibidem*, pp. 170-171.

⁸ Samuel P. Huntington, *Ordinea politică a societăților în schimbare*, București, POLIROM, 1999, pp. 44-60.

Deoarece decalajul, evident, dintre oraș și sat demonstra nu doar imposibilitatea politicianilor de a gestiona problema sărăciei și a lumii rurale, dar și cât de mult se regăsea acest spațiu în agenda lor politică, Huntington, cel puțin în cazul cercetării noastre, vorbește în acest context de o *Insurrecție Verde*, în care junta militară, cu o orientare preponderent rurală, urmărește să organizeze, să susțină aceste zone și să le mobilizeze în ceea ce privește lupta politică, dar care nu excludea urbanul din planurile de viitor. Astfel, junta în frunte cu liderul militar, Park Chung Hee, se angajează într-un amplu proces de modernizare și dezvoltare națională, urmărind să asimileze în politica și agenda lor cât mai multe și diverse grupuri sociale⁹.

Față de Samuel P. Huntington, Namhee Lee, în studiul intitulat *The Theory of Mass Dictatorship: A Re-examination of the Park Chung Hee Period*, în ceea ce privea programul politic pe lungă durată al juntei și a liderului acesteia, propune conceptul de 대중 독재론¹⁰, mai precis, de „dictatura populară”. Lee consideră că baza acestei dictaturi se fondează pe trei principii fundamentale, mai exact consimțământul, penetrarea puterii statului, iar ultima caracteristică fiind cea a suveranității poporului. Prin intermediul acestora se dorea să se realizeze tranziția de la o societatea pasivă, mai ales cea rurală, la una în care cetățenii să fie activi și implicați în procesul de reformă socială, economică și politică inițiat de noua conducere. De asemenea, se punctează în concluzia acestor argumente că totuși această dictatură nu viza doar dominarea vieții politice și sociale, ci se dorea a deveni o putere de revitalizare a societății civile în așa fel încât aceasta să atingă un prag al normalității din mai multe puncte de vedere, satul reprezentând un punct de referință în acest context¹¹.

Punctând astfel fenomenul politic din Coreea de Sud care a început să se manifeste la începutul anilor '60 prin prisma unor cercetări din domeniul politologie și care era funcționalitatea elementului rural în cadrul acestei noi politici, în rândurile care urmează voi încerca să surprind modul în care acest spațiu se regăsește în agenda liderului Park Chung Hee și ce avea să reprezinte pe termen lung satul pentru acesta și cercul politic personal, sau dacă putem discuta mai mult despre o relație de simbioză stabilită între cele două corpuri, sat-conducere, conducere-sat.

⁹ *Ibidem*, pp. 72-74, 127, 130, 181, 201-203.

¹⁰ *daejung dogjelon/ dokjoron*, în hangul termenul folosit pentru a descrie dictatura populară.

¹¹ Namhee Lee, *The Theory of Mass Dictatorship: A Re-examination of the Park Chung Hee Period*, în *The Review of Korean Studies*, vol. 12, nr. 3, septembrie 2009, p. 41-69, https://www.kci.go.kr/kciportal/landing/article.kci?arti_id=ART001381922#none (17.02.2022), pp. 44-46.

Imediat după instalarea administrației militare, personalitatea și discursurile lui Hee au început să fie amplu promovate prin diferite mijloace în toate mediile sociale. În cele mai multe dintre cazuri discursurile liderului fie ele în scris, materializate sub forma unor postere, anunțuri sau cărți publicate de către acesta, fie sub forma unor transmisiuni radiofonice regulate, care nu făceau decât să promoveze viitoarele programe și reforme politice. Pe termen lung, aceste discursuri aveau ca obiectiv legitimizarea noii ordini politice, dar mai important, de a atrage cât mai mult suport pentru Park în ceea ce privește lupta cu opoziția, adică lupta pentru corpul electoral. Cum majoritatea planurilor politice și cuvântările lui Hee ținteau problema deficitului din zonele preponderent rurale și eventualele planuri care aveau ca obiectiv modernizarea acestora și îmbunătățirea situației sociale a populației de la țară, vom încerca să analizăm evoluția ruralului și rolul acestuia în cadrul discursului lui Hee și a mobilizării acestui areal în cadrul curselor electorale.

Deși edițiile în limba engleză a primelor cărți ale liderului apar la începutul anilor '70, inițial acestea au fost publicate în momente cheie din viața politică de după anul 1961. Astfel în anul 1962, perioadă în care se începea tranziția de la conducerea militară la cea civilă prin anularea constituției din 1960 și revenirea la sistemul politic de după anul 1948, și de asemenea, pregătirea alegerilor electorale (prezidențiale și parlamentare) care aveau să fie susținute în anul 1963, Park publică prima ediție a cărții intitulată *Our Nation's Path. Ideology of Social Reconstruction*. În cadrul acestei lucrări Hee încearcă să surprindă situația politico-socială a Coreei de Sud, în cuprinsul căreia menționează care sunt obiectivele și soluțiile imediate în ceea ce privește statutul social al populației, în cazul nostru inclusiv al celei din spațiul rural.

Încă din primele pagini ale lucrării Hee expune principalele probleme ale societății coreene, în special a satelor, și originile acestora, afirmând astfel că sărăcia era cea care domina cadrul social. Cei mai mulți dintre cetățeni trăiau în condiții de subzistență, de asemenea din cauza veniturilor anuale ale fermierilor care erau mai mici decât cheltuielile, au contribuit la accelerarea migrației sătenilor către centrele urbane, dar care ajunși în orașe, nu au făcut decât să ducă la o creștere însemnată a procentajului de șomeri. Acesta justifică faptul că situația actuală se datorează moștenirii unor urme lăsate de ordinele și sistemele politice anterioare, Park fixând originile acestor probleme încă din perioada dinastiei Yi, perioadă în care spiritul confucianist promova imobilismul social, a celei în care Coreea se afla sub administrația Japoniei și a conducerii de după 1948. Astfel, Park Chung Hee specifică faptul că revoluția din mai¹² a avut rolul

¹² În perioada lui Park Chung Hee lovitură de stat din 16 mai 1961 era promovată în rândurile populației drept o revoluție a întregii națiuni, carea viza instaurarea echilibrului politic,

de a stopa suferința națiunii și de a elimina rămășițele feudalismului și cele ale colonialismului japonez¹³.

În ceea ce privește oferirea unor soluții pentru modernizarea satelor, Park considera că primele măsuri ar trebui să vizeze dobândirea unei oarecare libertăți economice de către *farmers of this country*¹⁴ și revitalizarea agriculturii. Acestea obiective putând înregistra un grad ridicat de reușită doar prin eforturile și susținerea celor aflați la putere prin demararea unor politici economice. În primul rând, era vizată agricultura și eficiența acesteia, astfel că Hee propunea implementarea unor noi metode de cultivare și îngrijire a culturilor, încurajarea fermierilor de a crește animale, mai ales rase superioare de bovine pentru lapte. În al doilea rând, observăm cum atenția liderului de la Seoul se îndreaptă către anumite planuri care să asigure îmbunătățire statutului economic al zonelor rurale, în special al veniturilor fermierilor din acest areal prin formarea unor corpuri care să deruleze activități de încurajare a sătenilor, a creării de cooperative care să deservească intereselor fermierilor și nu celor ale politicianilor, reducerea surplusului de mărfuri agricole provenite din import și atingerea unui statut de autonomie al zonelor rurale prin promovarea exportului cu produse agricole autohtone. Astfel Park Chung Hee afirma faptul că pentru economia națională era vitală creșterea veniturilor din acest spațiu, elibera țăranilor de anumite datorii și aplicarea unor planuri care să cuprindă toate domeniile de activitate esențiale, cum este primul plan cincinal care a început să fie pus în aplicare din anul 1962¹⁵.

Dacă discursul lui Hee, prezentat în rândurile de mai sus, a avut rolul de a legitima acțiunile din anul 1961 și obiectivele noii conduceri politice, pentru că în anul 1963, după cum bine am amintit, aveau să se realizeze alegeri electorale pentru poziția de președinte cât și pentru Adunarea Națională, Park Chung Hee publică o nouă carte, *The Country, The Revolution and I*, în cadrul căreia subiectele atinse de către Park acoperă principalele domenii economice și politice. Pe lângă aceste tematici ruralul devine un punct de referință în construcția lucrării liderului, aspect asupra căruia vom insista.

Ne puteam da seama încă din primele expuneri ale lui Hee de importanța evenimentelor politice din acel an, *our Fatherland is now confronted with a decisive moment in it's history; a moment which will decide whether it will rise or ignominiously*

economic și social. Acest termen a început treptat să fie uzitat și în cadrul unor lecturi de specialitate.

¹³ Park Chung Hee, *Our Nation's Path. Ideology of Social Reconstruction*, ediția a II-a, Seoul, Hollym Corporation Publisher, 1970, pp. 35-37, 120-123.

¹⁴ *Ibidem*, p. 220.

¹⁵ *Ibidem*, pp. 220-223.

*will fall. [...] we must decide whether we shall be victorious over our ordeals or whether we shall fall into so deep an abyss*¹⁶. Astfel această afirmație relevă percepția lui Hee cu privire la eventualele rezultate electorale, victoria identificându-se cu dezvoltarea și continuarea acestui proces, iar o înfrângere cu o decădere a societății într-un abis, punctând din nou rolul insurecției din 16 mai și scopul acesteia, îmbunătățirea situației Coreei de Sud din punct de vedere social, iar din punct de vedere economic, industrializarea țării¹⁷.

În ceea ce privește spațiul rural, Hee analizează momente și subiecte sensibile din istoria statului peninsular, reamintind de perioada dinastiei Yi, de cea a administrației japoneze și de războiul din perioada 1950-1953, care au devastat societatea coreeană și au contribuit la accentuarea foametei în rândurile acesteia, cei mai afectați fiind țăranii, care erau împovărați din cauza sărăciei și a mizeriei. Astfel, acesta afirmă faptul că a avea un trai decent și a avea acces la mâncare nu trebuie identificate cu luxul deoarece ele fac parte din seria de drepturi fundamentale ale omului¹⁸.

Park repune în discuție problema deficitului economic din spațiul rural, care a reușit să ducă fermierii până în pragul înfometării datorită epuizării proviziilor și favorizând importul cu grâne din alte țări, în detrimentul exportului de orez. Astfel, Hee afirmă faptul că acest import cu mărfuri agricole a contribuit la demoralizarea fermierilor, reprezentând o puternică lovitură pentru economia satelor, mai ales prin prețul ieftin al produselor agricole provenite de pe piața autohtonă, scăderea veniturilor și obstrucționarea posibilităților de dezvoltare a unor mici întreprinderi din acest spațiu. Expunând în acest context o relație de cauză-efect, susține faptul că *the most urgent and fundamental need is that the rural communities should have precedence over everything else. It is the top priority*¹⁹. În ceea ce privește ultimele mențiuni cu privire la situația economică și agricolă, acestea sunt destinate perioadei de doi ani a juntei, mai cu seamă în ceea ce privește primul plan cincinal și ce progrese a înregistrat acesta. Un plan care avea la baza principiul reconstrucție naționale a economiei, liderul Coreei specifică faptul că în ceea ce privește ruralul, obiectivele acestuia vizau sporirea câștigurilor sătenilor prin extinderea producției agricole, implementarea unor noi metode de irigare și fertilizare, de susținere a culturilor, promovare resurse piscicole autohtone, de asemenea

¹⁶ *Idem, The Country, The Revolution and I*, ediția a II-a, Seoul, Hollym Corporation Publisher, 1970 p. 19.

¹⁷ *Ibidem*, p. 23.

¹⁸ *Ibidem*, pp. 26-27.

¹⁹ *Ibidem*, p. 36.

anularea unor taxe, lichidarea cămătăriei în acest spațiu și mobilizarea masivă a tuturor resurselor în acest sens²⁰.

Park Chung Hee acordă o secțiune din cadrul lucrării unor nemulțumiri personale, în care el recunoaște faptul că în perioada cuprinsă între anii 1961 și 1962, au existat greșeli din partea unor politicieni care au neglijat gestionarea importurilor de produse agricole străine ducând în consecință la devalorizarea celor autohtone, sau care au susținut colectarea unor fonduri care au fost oferite cu scopul de a sprijini fermierii²¹.

Nu înainte de a trece la alegerile din anii 1963 și 1967, este necesar să precizăm faptul că după adoptarea constituției din anul 1948, în Coreea de Sud este instalată ca formă de guvernământ republica prezidențială, cu un parlament unicameral, sub forma unei Adunări Naționale. Cea din urmă cât și președintele erau aleși prin vot universal, direct, și pe provincii în cazul alegerilor parlamentare. Deși inițial Syngman Rhee a ajuns în funcția de lider fiind nominalizat de către Adunarea Națională, până în campaniile din anul 1960, inclusiv, președintele va fi și el ales prin vot universal. În scurta perioadă de existență a sistemului democrat, doar alegerile pentru Adunarea Națională, de data aceasta bicamerală, se realizau prin vot universal, președintele fiind ales ulterior de către aceasta. După ce în anul 1962 se ia decizia de a pune capăt conducerii militare, prin realizarea unui referendum, în luna decembrie, Coreea de Sud revine la forma de republică prezidențială²².

*Economically vulnerable, socially deprived, and politically unorganized, South Korean Farmers constituted a natural target for political mobilization. With a few carrots, they could be won over as a pillar of political order.*²³ să fie această concepție cea validă în ceea ce a reprezentat statutul corpului electoral din spațiul rural în cadrul campaniilor politice și care să domine peisajul acestora, sau vorbim mai mult de o relație de simbioză stabilită între ales și alegători, între interesele sătenilor și cele ale liderului, o relație de pe urma căreia ambele corpuri să aibă de câștigat?

Probabil un prim răspuns îl putem deduce prin intermediul argumentelor aduse de către politolog Samuel P. Huntington cu privire la importanța strategică a satelor în sfera politică. Huntington afirmă faptul că spațiul ruralul juca un rol important în privința menținerii echilibrului unui guvern sau

²⁰ *Ibidem*, pp. 30-34, 64-66, 85

²¹ *Ibidem*, pp. 86-87, 99, 187.

²² Aurel Croissant, *Politics in South Korea*, în editori Aurel Croissant, Gabriele Bruns, Marei John *Electoral Politics in Southern and Southeast and East Asia*, Singapore, Friedrich Ebert Stiftung, 2002, pp. 234-235.

²³ Young Jo Lee, *op. cit.*, p. 347.

semnalării fragilității acestuia. Astfel, dacă grupul majoritar aflat la guvernare reușeau să obțină sprijinul populației din aceste zone, acesta ar reuși să dobândească o resursă importantă prin intermediul căreia să-i izoleze pe cei aflați în opoziție. În concepția politologului un partid victorios se naște la oraș, dar urmează să se maturizeze la țară, însă în ceea ce privește contribuția zonelor agrare la o victorie decisivă, depinde foarte mult de modul în care respectiva formațiune politică, mai ales dintr-o țară în curs de dezvoltare precum Coreea de Sud, reușește să promoveze acest spațiu, necesitățile lui și cum aveau în cele din urmă să gestioneze preocupările țărănimii, adică în special ceea ce privește deținerea de pământ, impozitele și prețurile de pe piață a produselor agricole²⁴.

Aspectele care au fost expuse anterior aveau să se aplice nu doar în cazul unei formațiuni politice, ele fiind valabile inclusiv în cazul personajelor care candidau pentru funcția de lider al statului. Park Chung Hee în ceea ce presupunea promovarea politicilor sale, a derulat ample campanii electorale în toate mediile sociale posibile. Lumea rurală a reprezentat mereu un important punct de referință în cadrul acestora, conform lui Young Jo Lee, Hee a încercat chiar să se identifice cu satul *To a significant degree he saw himself as a commoner*²⁵ adică 서민²⁶, iar multe dintre posterele, știrile mediatizate propagau în rândurile societății imagini cu Hee în diferite ipostaze, aflându-se între țărani în perioada recoltelor sau chiar bând cu aceștia vin din orez, 막걸리^{27 28}.

Cu privire la situația primelor alegeri de după încheierea administrației militare a juntei, principala bătălie pentru poziția de președinte al Coreei de Sud avea să se dea între Park Chung Hee și Yun Po-Sun, fostul lider destituit din funcția sa în urma loviturii de stat din iunie 1961. În contextul în care Yun Po-Sun era puternic susținut de către Partidul Guvernării Civile, în luna februarie a anului 1963, a luat ființă Partidul Republican Democrat în fruntea căruia se afla Kim Chong-Pil, considerat personajul care a inițiat insurecția din 16 iunie, devenind astfel partidul politic care îl va susține pe Park în activitatea sa politică. Liderul acestei noi formațiuni politice, Kim, urmărea ca PRD să aibă o reprezentare cât mai largă și diversă, până la nivelul celor mai mici unități administrative locale. Deoarece Park dorea prelungirea guvernării militare, dar care să fie validată prin intermediul unui mandat oferit de către națiune,

²⁴ Samuel P. Huntington, *op. cit.*, pp. 253-262, 323, 372-374.

²⁵ Young Joo Lee, *The Countryside*, în *Byung-Kook Kim și Ezra F. Vogel (edit.), The Park Chung Hee Era. The Transformation of South Korea*, Cambridge, Massachusetts, London, Harvard University Press, 2011, p. 350.

²⁶ soemin, din popor, al comunității.

²⁷ maggoelli/makkolli, termen folosit în Coreea pentru vinul din orez.

²⁸ Young Joo Lee, *op. cit.*, p.350.

alegerile aveau să fie amânate pentru toamna anului 1963, mai exact acestea trebuiau să se desfășoare pe data de 15 octombrie²⁹.

C. I. Eugene Kim menționează în studiul dedicat acestor alegeri faptul că mica diferență dintre rezultatele celor doi candidați arată în primul rând lipsa de unitate din opoziție, iar în al doilea rând, faptul că o mare parte a populației sud coreene dorea încheierea guvernării militare, un curent care se manifesta preponderent în rândurile intelectualilor și locuitorilor din marile centre urbane, unde Yun Po-Sun a și câștigat detașat. Însă Hee a reușit să își creeze centrul de putere în zonele rurale, în special în centrele de producție a orezului din parte sudică a statului. Faptul că acesta a reușit să capteze provinciile Kyongsang de Nord și Sud, Cholla de Sud, în care populația rurală domina, și, surprinzător, orașul Busan, Hee a reușit să obțină un procentaj de 50.8% în rândul alegătorilor de la sate³⁰. Cei care nu au votat cu acesta fie nu s-au identificat cu programul politic lui Park Chung Hee, fie nu credeau în acea imagine a fiului solului extrem de distribuită și mediatizată pe perioada campaniei electorale³¹. Însă în ceea ce privește situația alegerilor parlamentare din 26 noiembrie 1963, situația se prezenta una extrem de favorabilă pentru partidul pe care Hee îl reprezenta, astfel că Partidul Republican Democrat, nu doar că a dominat în regiunile rurale, acesta a înregistrat procentaje semnificative și în centrele urbane, obținând o victorie decisivă prin a-și asigura în cadrul Adunării Naționale 110 locuri din 175 posibile³².

Dacă în cazul alegerilor din 1963, populația de la țară a jucat un rol decisiv, cele din anul 1967 ne pot contura o imagine mult mai amplă în ceea ce privește statutul acesteia în politică, dar mai ales în timpul curselor electorale.

Alegerile prezidențiale au fost susținute pe data de 3 mai, protagoniștii fiind și de această dată Park Chung Hee, respectiv Yun Po-Sun, însă Hee a reușit să înregistreze o victorie clară, obținând un procentaj de 51.4% din totalitatea voturilor. Dacă în anul 1963 Hee a dominat partea de Sud a Coreei, harta alegerilor din 1967 hașura partea estică a statului³³, liderul dominând provinciile Kwangwon (51.2 %), Chungchong-ul de Nord (46,6%) și Kyongsang-ul de Nord și Sud (64.68%). Astfel Park a pierdut în cadrul acestei curse voturi importante din zona provinciilor vestice, provincii care aveau un caracter predominant agricol, cele mai importante fiind Cholla de Nord și de Sud. Cu toate că acesta a

²⁹ C. I. Eugene Kim, *Significance of the 1963 Korean Elections*, în *Asian Survey*, vol. 4, nr. 3, martie 1964, pp. 765-773, <https://www.jstor.org/stable/3023564>, pp. 765-767.

³⁰ *Ibidem*, pp. 767-769.

³¹ Young Jo Lee, *op. cit.*, pp. 353-355.

³² C. I. Eugene Kim, *op. cit.*, p. 770.

³³ Young Jo Lee, *op. cit.*, p. 359.

încercat să realizeze o strategie politică, prin faptul că se identifica drept un om al Kyongsang-ului (Nord și Sud), realizând campanii mult mai ample și cu mai multe promisiuni în zona Chollei, tactica politică a dat greș, mulți țărani din aceste provincii l-au exclus pe Park Chung Hee de pe lista de preferințe din cauza dezacordului acestora cu privire la proiectele de dezvoltare a industriei grele, domeniu căruia cei de la guvernare au început treptat să-i ofere întâietate după 1963. Cu toate acestea, comparativ cu anul 1963 când în spațiul rural Hee a obținut un procentaj de 50.8%, în anul 1967 a reușit să-și crească procentajul la 52.2%³⁴.

Până în anul 1966 PRD-ul a reușit să adune în cadrul corpului său politic peste un milion de membrii, din toate mediile sociale, dar mai cu seamă cei mai mulți înscriși au fost țărani, aspect care avea să-i ofere o marjă de siguranță în ceea ce privea alegerile pentru Adunarea Națională. Pe timpul campaniei electorale reprezentanții promovau direcțiile politice ale partidului, care urmărea derularea de noi proiecte pe termen lung în ceea ce privește echilibrul economic și procesul de dezvoltare din zonele rurale. PRD-ul avea însă în această cursă electorală să se confrunte cu un nou partid, Partidul Noua Democrație care își avea centrul de interes și baza electorală în zonele urbane. Astfel, pe data de 8 iunie sunt susținute alegerile parlamentare, în urma cărora rezultatele indicau faptul că PRD nu a convins alegătorii din marile orașe, precum Busan și Seoul, unde a obținut procente de sub 45%. Dacă republicanii democrației nu au convins orașenii, PND nu a reușit să impresioneze populația agrară din majoritatea provinciilor, astfel PRD a înregistrat peste 50% în fiecare provincie, cu un total de voturi de 52.8 %³⁵.

Pentru că am prezentat succint situația alegerilor din anii 1963, respectiv 1967, și statutul satelor în cursele electorale, este necesar să menționăm dacă acestea au fost într-adevăr din punct de vedere politic „cumpărate” prin politica bățului și morcovului. Eugene Kim prezintă în cadrul unui studiu destinat alegerilor din această perioadă, cum în concepția coreeană alegeri se câștigau pe baza unui sistem care cuprindea câteva elemente, precum familie, legături sociale, avere și organizația care te susține. Cu toate acestea, Kim argumentează pe baza rezultatelor alegerilor faptul că ar trebui să discutăm mai degrabă de un sistem de votare bazat pe dorințe, necesități, dar mai ales beneficii practice³⁶. Un argument asemănător dar mult mai aplicat și explicit în ceea ce privește ruralul în aceste curse politice, este susținut de către Young Jo Lee. Lee susține ideea că

³⁴ C. I. Eugene Kim, *Patterns in the 1967 Korea Elections*, în *Pacific Affairs*, Vol. 41, Nr. 1, 1968, pp. 60-70, <https://www.jstor.org/stable/2754719>, pp. 60-64, 67-68.

³⁵ *Ibidem*, pp. 60, 63, 66

³⁶ *Ibidem*, p. 65.

barometrul voturilor nu este influențat neapărat de sentimentele electoratului față de candidatul care îi reprezenta, astfel că în cele mai multe cazuri țărani votau în funcție de cum candidatul sau partidul reușeau să surprindă și puncteze în cadrul campaniei interesele agricole. Astfel, oferind ca exemplu situația de după anul 1964, când atenția celor aflați la guvernare s-a detașat periodic față de rural, interesele acestora vizând dezvoltarea industriei, harta electorală a cunoscut o turnură, acele ipostaze de fiu al solului, în care era surprins Hee în campanii, nu a mai reușit să convingă publicul larg, fiind mai mult valabile doar în acele regiuni natale. În ceea ce privește alegerile parlamentare, Young Jo Lee menționează că aceleași argumente sunt valide și în acest caz, succesul PRD datorându-se faptului că în comparație cu celelalte partide din opoziție, acesta a reușit să-și creeze o bază socială largă și diversă, reușind să surprindă în programele lor electorale principalele necesități ale satelor, aspect care a favorizat votarea de către săteni a acestui partid din majoritatea provinciilor³⁷.

Cum în anul 1970 în Coreea de Sud s-a dat cusur celui mai amplu program de modernizare a spațiilor rurale, iar cu un an mai târziu având loc noi alegeri electorale, în luna ianuarie a anului 1971, Park Chung Hee publică cartea intitulată *To Build a Nation*, lucrare în cadrul căreia reia situația dificilă a Coreei de Sud în ceea ce privește relația cu cei din nord și pericolul comunist. Pentru a subclasa și evita apariția unor focare ale comunismului, Hee precizează faptul că *we had first to modernize our country*, prin întărirea puterii pe plan economic, politic și social. În concepția lui acestea fiind obiectivele care au stat la baza evenimentelor din 1961, pe care le traducea prin termenii de reformă și reconstrucție, considerând inevitabil o mobilizare a tuturor resurselor umane care să sporească dinamica acestora. De asemenea, Hee creează o panoramă a anilor '60, în care societatea coreeană a realizat primii pași necesari în ceea ce privește tranziția către o economie modernă, de producție și independentă, aspecte care se datorează planurilor cincinale și a stabilizării prețurilor care au contribuit la echilibrul economic și funcționarea normală a pieței. În urma acestor realizări, Park susține faptul că a reușit în cadrul alegerilor din anul 1967 să câștige inimile celor care au votat³⁸.

În finalul cărții, în ceea ce privește zona rurală, sunt prezentate noile direcții și politici din agenda acestuia, vizând în principiu discrepanța câștigurilor financiare dintre rural și urban, o nouă reformă a sistemului de taxare, susținerea unei campanii naționale de sporire a veniturilor fermierilor și pescarilor, relocare unor facilități industriale în aceste zone, extinderea programului de dezvoltare a comunității rurale, a infrastructurii, dobândire

³⁷ Young Jo Lee, *op.cit.*, pp. 359, 360-362.

³⁸ Park Chung Hee, *To Build a Nation*, Washington D.C., Acropolis Books, 2009, pp. 99-132.

statutului de autonomie economică. De asemenea, Hee afirmă că țărani din anumite provincii, care nu au beneficiat la fel de mult de pe urma proiectelor ca alte areale, au inițiat un proces de autodeterminare, *korean self-awakening*, care a permis înregistrarea unor progrese, sau cel puțin prin care sătenii au încercat să își schimbe situația social-economică³⁹.

Avea acest tip de discurs să mobilizeze și în acest caz populația rurală de partea lui Park Chung Hee în ceea ce privește cursa electorală? În urma unui amendament, adoptat prin intermediul unui referendum, Hee a avut dreptul de a participa în cadrul unei noi curse electorale, care s-a susținut pe data de 27 aprilie, dar de această dată ca principal oponent, din partea PND-ului, îl va avea pe tânărul personaj Kim Tae-Jung, însă în cele din urmă învingător va ieși Hee cu un procentaj de 51.2% din voturi. Însă în ceea ce privește lupta pentru voturile populației din spațiile rurale, Eugene Kim semnaleză un război al bazelor. Kim, noul actor de pe scena politică, era considerat drept fiu al regiunii Chollei, care s-a confruntat cu Hee, fiul provinciilor Kyongsang, un război din care Park a ieșit din nou victorios, obținând 58% din voturile populației rurale⁴⁰.

Cu privire la situația alegerilor parlamentare, fermierii din provinciile Cholla, bolul de orez al Coreei de Sud, au început să se plângă de faptul că erau feriți de tot ce înseamnă proces de dezvoltare și facilități încă din timpul administrației japoneze, astfel că în detrimentul partidului care îl susținea pe Hee, PRD, mulți țărani au votat cu PND. În cele din urmă rezultatele alegerilor din mai aveau să arate căderea republicani democraților care au reușit să obțină doar 86 de locuri din 153 posibile, iar opoziția a reușit să ocupe 65 de locuri, aspect care va duce la o diminuare a puterii PRD-ului în cadrul Marii Adunări Naționale⁴¹.

În contextul în care Park Chung Hee, din cauza opoziției care în urma rezultatelor din alegeri reușește să pună piedici politicilor acestuia, pentru a obține controlul total în octombrie 1972 declară aplicarea legii marțiale și instaurarea regimului Yushin, un regim de dictatură, în cadrul căruia liderul statului va fi ales de către un comitet, Conferința Națională pentru Unificare, cum s-a întâmplat în anii 1973 și 1978, când Conferința Națională l-a ales pentru poziția de șef al statului tot pe Park Chung Hee⁴².

³⁹ *Ibidem*, pp. 131-132, 173-182.

⁴⁰ C. I. Eugene Kim, *The Meaning of the 1971 Korean Elections: A Pattern of Political Development*, în *Asian Survey*, Vol. 12, Nr. 3, martie 1972, pp. 213-224, <https://www.jstor.org/stable/2642874>, pp. 213, 216-218.

⁴¹ *Ibidem*, pp. 213, 214, 220.

⁴² Aurel Croissant, *op. cit.*, p. 236.

După cei șapte ani de existență a noului regim instalat de Hee și cercul lui de apropiați, în anul 1979, tot anul în care în urma unui asasinat acesta va muri, va fi publicată ultima lucrare a liderului sud coreean care se intitulează *Korea Reborn. A Model for Development*. Park prezintă faptul că inițial această carte era gândită pentru cititorii coreeni, dar s-a decis să o publice în limba engleză pentru a putea fi accesibilă publicului internațional, în special de a împărtăși cu țările în curs de dezvoltare experiența din ultimii ani ai Coreei de Sud. În realitate, deși am putea spune cu o abordare mai mult filosofică, prin intermediul cărții acesta dorește să expună și argumenteze factorii care au dus la instalarea regimului în 1972. Astfel Hee face și în acest caz apel la experiențele traumatizante din trecutul istoric al țării și al vechilor conduceri politice și cum au reușit coreeni să gestioneze aceste crize. În acest caz anii '70 sunt considerați drept un etalon în istoria statului, o perioadă în care pe baza promovării și adoptării de către populație a spiritului *jaju* s-au reușit numeroase realizări pe plan politic și economic. Despre acest concept de *jaju*, aflăm faptul că prin intermediul acestuia se dorea dobândirea independenței politico-economice, încrederea în forțele economice proprii, având la bază viața comunitară, cooperarea, solidaritate și armonia. Cei care nu se identificau în acest set de valori, sunt numiți în cadrul cărții drept individualiști, continuatori ai doctrinei confucianiste. De asemenea, perioada de după 1970 a încercat să aducă o nouă cultură în cadrul societății care să facă tranziția de la un stil de viață pasiv, care descuraja tentativele de progres și dezvoltare ale oamenilor, la un stil activ, participativ prin care eșecurile repetitive în ceea ce privește dezvoltarea economică să fie evitate, adică un alt argument al liderului de la Seoul în ceea ce a însemnat necesitatea instalării regimului Yushin și regimul în sine.⁴³

În ceea ce privește mențiunile lui Hee despre rural, în cadrul lucrării, acestea sumarizează câteva proiecte care vizau îmbunătățirea situației sociale la nivel calitativ. Astfel, o importantă parte din carte este destinată mișcării, programului *Saemaul*. Mișcare începută încă din anul 1970, conform ideilor expuse de către Park Chung Hee, aceasta urmărea eradicarea sărăciei, asigurarea unui stil de viață decent, axarea economiei pe reconstrucția agriculturii și nu în ultimul rând, schimbare modului de viață al țăranilor, devenind printre principalii actori care au propulsat acest program. În finalul lucrării, avem concluzionat faptul că prin instalarea unui nou regim și implementarea *Saemaul Undong*, clivajele dintre sat și oraș au devenit în timp neesențiale⁴⁴.

⁴³ Park Chung Hee, *Korea Reborn. A Model for Development*, New Jersey, Prentice Hall INC., 1979, pp. 7-52.

⁴⁴ *Ibidem*, pp. 63-68, 75, 103-105, 142-145.

În finalul acestui articol, nu putem decât să afirmăm pe baza analizei și expunerii de mai sus, faptul că ruralul a devenit un pilon de bază în politica dusă de către Park Chung Hee, rezultatele înregistrate în cadrul acestui areal ajungându-l să-și legitimizeze poziția și programul politic. Însă într-o manieră asemănătoare am putut observa cum nu doar Hee a avut de profitat de pe urma curselor politice, inclusiv satele devenind principalele puncte vizate în diferite programe de dezvoltare. Astfel concludem faptul că nu putem discuta doar despre o politică de pe urma căreia a avut de câștiga un actor, pozițiile sătenilor în campaniile electorale și implementarea unor proiecte în acest spațiu, demonstrează relația de simbioză în care se aflau liderul sud coreean împreună cu apropiații săi politici și lumea rurală.

COLECTIVIZAREA AGRICULTURII ÎN RAIONUL HUEDIN

COSMINA MARIANA CORDOȘ*

Abstract: *The process of collectivization in Romania begins with the support of the Plenary CC of the PCR from March 3-5, 1949, to be implemented throughout the country. In the Administrative region of Cluj, the first agricultural collective households begin to appear in the same year after the approval of the decision, but not in all rationalities things went the same way. This is how we saw in the Huedin District the first GAPs appear in 1950 in several localities such as the mountainous relief covered with a significant area of forest and pastures. I followed several aspects related to the way the communist took control of all institutions in order to consolidate their position, and from here, to the steps they took to set in motion the process of collectivization of agriculture. Following the center-periphery principle, we can observe the route of the indications that started from Bucharest and how they ended up being applied at the regional, rational and communal level. The press of the time was a propaganda medium of great importance for the regime, thus paying significant attention to the process of collectivization, especially in the newspaper "Scântea". During all the collectivization of agriculture, there was no shortage of dysfunctions such as: resistance to working the land in the collective, irregularities, abuses that led to more tense moments such as peasant revolts.*

Keywords: *GAP, Huedin District, process of collectivization, dysfunctions*

Introducere

În articolul de față am urmărit procesul colectivizării agriculturii în zona raionului Huedin, în care am încercat să răspundem la câteva întrebări. În ce climat își fac apariția primele gospodării agricole colective în localitățile raionului Huedin? Care sunt disfuncționalitățile întâmpinate în gospodăriile abia înființate și de ce au apărut ele? Ce efect are încetinirea procesului de colectivizare pornit la nivelul întregii țări, asupra raionului Huedin și cum a fost repus în mișcare până la declararea procesului încheiat? Iar în ultimul subcapitol dedicat unui eveniment mai tensionat în istoria raionului Huedin, am dorit să

* Master anul I, Program masteral „Istorie, memorie, oralitate în secolul XX-lea”, coordonator științific prof. univ. dr. Virgiliu Țărău, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea Babeș Bolyai, Cluj-Napoca.

punem în evidență strânsa legătură pe care o avea procesul colectivizării agriculturii cu mecanismul represiunii.

Sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial a creat un mediu favorabil Uniunii Sovietice pentru a-și transplanta în Europa de Est regimurile „replică”¹, realizat printr-un proces amplu de transfer a instituțiilor de tip sovietic. România s-a dovedit o replică mai reușită în comparație cu celelalte țări est-europene, devenind pe parcurs un exemplu de Stat stalinist. Datorită faptului că la nivelul României țărănia reprezenta un procent semnificativ din numărul populației, problema agrară a constituit de-a lungul timpului, atât în perioada interbelică dar și după preluarea puterii de către comuniști, o preocupare majoră a cercurilor care se aflau la guvernare. Astfel, guvernul condus de Petru Groza a adus propriul plan privind rezolvarea problemei agrare, prin publicarea decretului-lege din 23 martie 1945 nr. 187.

Această mișcare a fost considerată o altă metodă prin care se urmărea atragerea unor noi aliați². Legea nr. 187/1945 avea la bază patru prevederi ce anunțau, cu alte cuvinte, ceea ce avea să fie colectivizarea, Art.2 prezenta scopul reformei: a) *Mărirea suprafețelor arabile ale gospodăriilor țărănești existente care au mai puțin de 5 ha;* b) *Crearea de noi gospodării țărănești individuale pentru muncitorii agricoli fără pământ;* c) *Înființarea în apropierea orașelor și a localităților industriale, a unor grădini de zarzavaturi pentru aprovizionarea muncitorilor, funcționarilor și meseriașilor;* d) *Rezervarea unor terenuri pentru școli agricole și ferme experimentale model în vederea ridicării culturilor agricole, a producției de semințe selecționate, a creșterii vitelor și creării și dezvoltării industriei agricole, terenuri care vor fi sub administrarea Statului.*³ Într-o primă fază, reforma agrară dispunea de câteva excepții care scuteau de expropriere bunurile ce aparțineau mănăstirilor, mitropoliilor, episcopilor, bisericilor, parohiilor și așezămintelor bisericesti, bunurile Domeniilor Coroanei, ale Eforiilor și Așezămintelor spitalicești, precum și ale Academiei Române, Casei Școlilor, cât și a altor așezăminte de cultură ce făceau parte din patrimoniul Statului⁴.

După ce planurile au fost definitivitate în cadrul plenarei, se putea începe crearea noilor G.A.C-uri. Comisia Agrară care se afla sub conducerea Anei

¹ Gail Kligman, Katherine Verdery, Țărani sub asediu. Colectivizarea agriculturii în România (1949-1962), Polirom, 2015. p. 66.

² Sanda Borșa, Mihai Croitor, *Colectivizarea agriculturii în România: mecanisme legislative ale subordonării lumii rurale (1949-1962)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009. p.25.

³ Octavian Roske, Florin Abraham, Dan Cătănuș, *Colectivizarea agriculturii în România: cadru legislativ: 1949-1962*, Editura Institutul National Pentru Studiul Totalitarismului, București 2007. p. 20.

⁴ *Ibidem*, p. 21.

Pauker, trebuia să trimită echipe cu câte doi reprezentanți ai C.C. și din comitetele județene de partid, care să analizeze în fiecare localitate dacă sunt îndeplinite condițiile pentru crearea GAC-urilor, acolo unde au fost depuse cereri pentru constituirea unor asemenea structuri⁵. Începând cu data de 24 iulie 1949 își fac apariția primele gospodării agricole (Sibiu, Arad, Târnava Mare, Vaslui, Cluj). Momentul a fost consemnat în mai multe pagini din ziarul Scânteia, fiind considerat un eveniment de mare bucurie pentru oamenii muncii *Zi de mare însemnătate deopotrivă a fost pentru oamenii muncii, căci ziua aceasta a adus o măreață victorie în lupta pentru constituirea socialismului în țara noastră: crearea primelor Gospodării Agricole Colective în Republica Populară Română. Au prins astfel viața cele prevăzute în Rezoluția Plenarei din 3-5 Martie a C.C. al P.M.R.*⁶. Totuși, un mai mare număr de gospodării agricole au început să apară abia în perioada 1950-1952 deoarece regimul a adus un val de modificări legislative în vederea consolidării structurilor de tip colectivist, pentru impunerea și dezvoltarea mecanismului de planificare și supraveghere a agriculturii⁷.

Dintr-o perspectivă geografică asupra raionului Huedin, se poate observa că predomină un relief muntos, iar aproximativ 30% din suprafața acesteia era acoperită de păduri. Conform unei statistici realizate în anul 1951, raionul prezenta o suprafață de doar 22,4% teren arabil, 21,3% pășuni, 18,2% fânețe, urmate de mici procente privind livezi, vii etc.⁸. După cum am precizat în Capitolul I al lucrării de față, în componența raionului nu se afla nici un oraș până în anul 1960, dispunând de 29 de comune și 94 de sate⁹. Deși procesul de colectivizare a agriculturii la nivelul regiunii administrative Cluj începuse în anul 1949 cu prima Gospodărie Agricolă Colectivă inaugurată în comuna Luna de Jos, în raionale din administrația acesteia procesul a început cu un an mai târziu. Rezultatele apar în cursul anului 1950 când la nivelul raionului Huedin se nasc primele organisme de colectivizare a agriculturii și anume gospodăriile agricole colective. O primă gospodărie inaugurată a fost „Brazda păcii” la 18 iunie 1950, în localitatea Almaș, în care au fost înscrise în număr de 47 de familii cu o suprafață de 211 ha de pământ¹⁰. Cea de-a doua gospodărie numită „Biruința” a fost deschisă în localitatea Mierța la 9 iulie 1950, în care erau înscrise

⁵ Sanda Borșa, *Colectivizarea Agriculturii în fosta regiune Administrativă Cluj (1949-1962)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2012, p. 38.

⁶ „Au luat ființă primele cinci Gospodării Agricole Colective”, în ziarul Scânteia, an XVIII, nr.1488, 27 iulie 1949, pp. 1-3; „Spor la muncă primelor gospodării colective” în ziarul Scânteia, an XVIII, nr. 1489, 28 iulie 1949, p.1, p. 5.

⁷ Sanda Borșa, *op.cit.* p. 39.

⁸ *Ibidem*, p. 268.

⁹ Anuarul statistic al regiunii Cluj 1960, pp. 20-25.

¹⁰ Sanda Borșa, *op.cit.* p. 269.

50 de familii. La scurt timp au luat ființă și alte GAP-uri precum „Viața Nouă” din localitatea Petrinzel, în luna iulie, „Drumul Socialismului” la Mesteacăn, „Înfrățirea” la Cuzăplac, „Drumul Fericirii” la Băbiu¹¹.

În comuna Călățele un eveniment din cele mai importante din viața comunei este înființarea GAC „Horea, Cloșca și Crișan” în 13 august 1950 la Călățele și a GAC „7 noiembrie” în noiembrie 1957 la Finciu¹². Inițial în aceasta au fost înscrise 40 de familii cu o suprafață de teren de 150 ha, urmând ca în perioada următoare să aibă în componență 219 familii cu o suprafață de 526 de ha de pământ¹³. Creștea rapidă s-a datorat faptului că în această comună cei care au devenit membri erau salariați, astfel au fost amenințați că își vor pierde locul de muncă dacă nu se înscriau în gospodărie. Or această situație nu era întâlnită în restul gospodăriilor colective, unde majoritatea membrilor erau țărani săraci cu o suprafață infimă de pământ, sau nu aveau deloc. Conform unei statistici realizată în regiunea Cluj în 28 octombrie 1952, privind numărul familiilor de săraci din fiecare raion, din numărul total al familiilor înscrise în gospodăriile agricole colective, s-a observat că procentul celor săraci ajungea în unele raioane până la 50% sau chiar mai mult. În cazul raionului Huedin, din 775 de familii înscrise, 292 erau familii de țărani săraci¹⁴.

După constituirea celor 7 gospodării agricole au început să apară primele probleme, cauza principală fiind lipsa interesului de muncă din partea țăranilor. Un exemplu a fost la gospodăria „Drumul Fericirii” din Băbiu, unde erau înscrise 57 de familii, însă doar 15-20 frecventau activitățile din G.A.C. Din cauza asta, s-a recurs la angajarea unor „brațe străine” pentru campania de seceriș cu plata în natură. Problema a fost că începuse târziu recolta, iar din cauza asta producția a fost compromisă în procent de 40%¹⁵. Situații similare au apărut și la gospodăriile colective din localitățile Cuzăplac, Almaș și Mesteacăn, conform raportărilor pe anul 1951. În localitatea Mesteacăn, lucrurile au fost asemănătoare cu situația gospodăriei colective din Băbiu, deoarece din cauza unei slabe organizări a echipelor de muncă iarba a fost dată în parte colectivștilor pentru a fi cosită, iar grâul și ovăzul a recoltat cu „brațe străine” angajate din altă localitate, efectul a fost același, recoltarea s-a realizat târziu ceea ce a adus pierderi însemnate. La G.A.P-ul „Înflorirea” din Cuzăplac, deși pe listele cu membrii apăreau 55 de familii înscrise, la muncile agricole frecventau

¹¹ *Ibidem*, p. 269.

¹² Monografia Comunei Călățele (14 decembrie 1960), președinte Câmpean Dumitru, secretar Todoruț Teodor, p. 4.

¹³ *Idem*, pp. 5-6.

¹⁴ Sanda Borșa, *op.cit.* p.149.

¹⁵ *Ibidem*, p. 270.

doar jumătate din acestea, restul erau salariați și lucrau pământul în parte. Suprafața de 142 ha de pământ depășea cu mult brațele de muncă care-l lucrau, ceea ce a dus în august 1951 la compromiterea a 20 ha de porumb și a grădinilor de zarzavat în proporție de aproximativ 60-70%, din cauză că nu putut fi prășite în timp util¹⁶.

Iar în cazul G.A.S-ului din Almaș, disfuncționalitățile erau datorate, pe lângă numărului mic de familii care participau la muncile agricole, conducerii gospodăriei colective al cărei președinte era caracterizat de către autoritățile raionale drept un exemplu negativ pentru societate, văzut ca „un element nervos, bețiv și cam dictatorial”¹⁷. De asemenea, o altă problemă întâlnită începând cu anul 1950, era aceea că oamenii care nu erau de acord cu predarea inventarului agricol și cu precădere a animalelor¹⁸. Situația a rămas la fel de tensionată până anul următor, 1951, când autoritățile comuniste au luat primele măsuri în scopul rezolvării acestor probleme care deveneau tot mai frecvente. Prin anchetele desfășurate au fost identificate diferite persoane considerate înstărite și pe care le-au catalogat *elemente afaceriste cu trecut politic fascist*¹⁹, iar toate aceste persoane au creat, conform raportului stabilit, *o atmosferă nesănătoasă în cadrul gospodăriei*²⁰.

Autoritățile au semnalat cadrelor superioare faptul că membrii înscriși în gospodăriile colective refuzau să muncească. La scurt timp, a fost luată o nouă hotărâre care viza soluționarea acestor nemulțumiri. Ana Pauker a decis să li se permită țăranilor să părăsească G.A.C.-ul, dacă asta doreau, și să primească un lot de pământ pe care să-l lucreze înafara gospodăriilor²¹. Decizia a fost asimilată

¹⁶ *Ibidem*, p. 271.

¹⁷ *Ibidem*, p. 271.

¹⁸ *Ibidem*, p. 270. Tot aici menționăm că în lucrarea lui Gail Kilgman, Katherine Verdery, *Țăranii sub asediu*, se discută despre faptul că mulți țărani refuzau categoric să-și dea animalele în folosul muncii colectivului, așa cum prevedea legea, iar motivul invocat era proasta îngrijire de care aveau parte în momentul în care erau pe mâinile unor străini.

¹⁹ *Ibidem*, p. 270.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Decizia fusese luată pe fondul unei situații tensionate între Ana Pauker, Gheorghe Gheorghiu-Dej și Ion Gheorghe Maurer, privind procesul de colectivizare a agriculturii. Ana Pauker dorea încetinirea procesului de colectivizare, pe de-o parte din cauza revoltelor țărănești izbucnite în mai multe localități din România, iar pe de altă parte din cauza represiunilor violente asupra țăranilor ca să-i convingă să intre în colectiv. Ca atare s-au adus diferite propuneri de forme de lucru prin care țăranii să lucreze în grupuri suprafețele de pământ cu propriile unelte și animale, după un plan stabilit de ei înșiși.

Robert Levy, *Gloria și decăderea Anei Pauker*, Ediția a doua în limba română de Dorin Dobrințu, Editura Polirom, 2016, pp. 100-101.

rapid, dat fiind faptul că numărul familiilor înscrise în GAC-uri începea să scadă. Primele cereri de felul acesta s-au înregistrat în gospodăria colectivă din localitățile Petrinzel și Călățele. La începutul anului 1951 în gospodăria colectivă erau înscrise 132 de familii, iar până la sfârșitul aceluiași an au scăzut la 96, iar în Călățele din 40 au rămas doar 29 de familii. În lunile de vară ale anului 1953, numărul cererilor de ieșire din colectiv au crescut substanțial, doar în luna iunie au apărut peste 70 de cereri de la persoane din localitățile Cuzăplac, Chendremal, Zimbor și Călata și alte 21 de cereri la Sutor înaintate într-o singură seară. Celor care voiau să iasă din colectiv li s-au mai alăturat câteva familii care au fost excluse din GAC-uri pe motiv că refuzau să muncească sau aveau o atitudine „dușmănoasă” vis-a-vis de desfășurarea activităților agricole²². Motivele invocate pentru retragerea din gospodăriile colective erau legate de lipsa alimentelor necesare unui trai zilnic decent și a normelor de lucru prea mari pe zi.

În urma părăsirii gospodăriei colective, conform legii se presupunea ca acea familie să primească o parte sau tot pământul cu care a intrat în gospodărie înapoi. Conform Hotărârii Consiliului de Miniștri din 18 iunie 1953 prin care *cel care iese din rândurile GAC-ului urma să primească, la finele anului egală cu cea cu care intrase în gospodăria colectivă*²³. Decizia luată părea convenabilă pentru cei care optau pentru această opțiune, însă lucrurile nu au stat așa în realitate. Problema s-a ivit în momentul în care terenurile trebuiau retribuite celor excluși deoarece nu exista un plan clar atribuit unui anumite instituții care să asigure o bună desfășurare a procesului. Astfel s-a ajuns la un haos între instituții și țăranii care așteptau recuperarea pământului. Vom oferi aici un exemplu pentru o situație de felul acesta întâlnită în GAC-ul din Cuzăplac, unde până în anul 1931 erau 31 de familii care au părăsit colectivul și urmau să primească înapoi pământul cu care au intrat în gospodărie. Comitetul Regional de partid Cluj raportase că deși terenurile au fost luate din rezerva de stat și delimitate în parcele, situația a fost plasată în mâinile Biroului Raional de partid și a Comitetului Executiv al Sfatului Popular Raional, care au dat-o mai departe Comitetului Sfatului Popular Comunal și organizației de bază. Aceasta din urmă nu s-a ocupat suficient de procesul de „lămurire” cu foștii membrii colectiviști, ceea ce ar fi dus la refuzul țăranilor de a primi pământurile și planurile stabilite. Putem observa astfel cât de prost erau organizate aceste mecanisme în realitate, întrucât până la acea dată (1953), suprafața de pământ stabilită de 687 ha nu a „fost dată în primire” celor

²² *Ibidem*, p. 273.

²³ *Ibidem*, p. 274.

353 persoane excluse sau înlăturate din TOZ-uri sau GAC-uri, iar asta adusesse problema ca o mare suprafață de pământ să nu fie lucrată²⁴.

Gospodării agricole colective nu s-au mai deschis în anul 1951 pe motiv că interesul la acel moment era de consolidare a acelor care s-au deschis deja. Doar din 1952 încep să apară unele noi în localitățile Chendremal, Mănăstireni și Sutor, pe lângă care s-au mai adăugat 11 întovărășiri²⁵.

În perioada următoare, anii 1955-1957 s-a observat din nou o creștere a numărului familiilor înscrise în gospodăriile colective, semn al unui nou val de intensificare a procesului de colectivizare. G.A.C-urile au ajuns în 1957 la 14 și 728 de familii (comparativ cu anul 1954 cu 680 de familii), această urcare poate fi datorată Plenarei Comitetului Regional de partid din 12-13 februarie 1956 prin care comitetele raionale de partid au fost încurajate să ia toate măsurile necesare în vederea „creării unui ritm cât mai accelerat de gospodării agricole colective, întovărășiri”²⁶, și să stimuleze țăranii să intre în aceste forme de cooperare în muncă. Anul 1960 a reprezentat momentul de apogeu în procesul colectivizării agriculturii pe teritoriul raionului Huedin. Planul avea în vedere ridicarea numărului de G.A.P-uri, astfel multe întovărășiri au trecut la stadiu de gospodărire colectivă, numărul acestora ajunsese la 47, cuprinzând 8.073 de familii. Din punct de vedere al organizării socialiste a agriculturii, pe fondul „luptei de clasă împotriva chiaburilor”, la 4 octombrie 1958 s-a constituit întovărășirea „1 Mai”, iar în 10 martie 1959 întovărășirea „Budai Nagy Antal”. Cooperativa Agricolă de Producție Huedin a luat ființă în luna decembrie 1960, prin unirea celor două întovărășiri, astfel că anul 1961 a fost primul an agricol ca și cooperativă²⁷. Din C.A.P. Huedin făceau parte în acel moment 750 de familii, iar suprafața deținută era de 1275 ha teren agricol. În data de 20 ianuarie 1962 s-au mai înscris în C.A.P Huedin 114 familii din cătunul Cetatea Veche (Bolic), care dețineau 346 ha, iar o lună mai târziu, la 23 februarie 1962, s-au înscris alte 304 de familii din satul Bicălatu, cu o suprafață de 576 ha teren agricol.

În anul 1962 când procesul de colectivizare agriculturii era considerat încheiat, în C.A.P. Huedin au fost înscrise 1140 de familii, iar suprafața totală de teren era de 2197 ha. Din această suprafață, în anul 1964 C.A.P. Huedin a cedat suprafața de 340 ha la I.A.S. Huedin, iar în anul 1978 a cedat pentru Asociația de îngrășare a Ovinelor Huedin suprafața de 185 ha. În sprijinul țăranilor cooperatori a fost înființată o Stațiune de Mașiniști Tractoare (S.M.T.), care

²⁴ *Ibidem*, p. 275.

²⁵ Întovărășirile create în anul 1952 au fost inaugurate în localitățile Călata, Aluniș, Aghireș, Zimbor, Sfăraș, Huedin, Horlacea, Șaula, Brăișor, Morlaca și Domoș. *Ibidem*, p. 273.

²⁶ *Ibidem*, p. 279.

²⁷ *Ibidem*, p. 191.

realiza lucrările de mecanizare a agriculturii. Însă aceasta oricum nu deținea suficiente utilaje raportate la suprafața care trebuia cultivată, la solul destul de neproductiv și la planurile anuale și cincinale tot mai mari și mai fanteziste pe care le elaborau autoritățile comuniste²⁸. Revoluția din anul 1989 a adus cu sine desființarea C.A.P -ului chiar dacă o vreme, o parte din foștii cooperatori au mai activat sub forma unor mici asociații.

Listele de chiaburi

Concomitent cu etapa creării G.A.C-urilor, au fost întocmite numeroase liste cu persoanele etichetate drept chiaburi. Procesul de raportare a listelor cu chiaburi urmăreau o rută precisă, prin care țineau sub permanentă observație situația acestei categorii țărani înstăriți. Vom prezenta în câteva rânduri felul în care funcționa acest traseu la nivelul raionului Huedin având la bază o documentație de arhivă. Un document aparținând Comitetului Provizoriu Județean Cluj întocmit la data de 6 iunie 1950, catalogat drept „Confidențial”, era înaintat Președintelui Comitatului Provizoriu de Plasă, în care erau oferite indicații cu privire la listele de chiaburi care trebuiau să fie întocmite pe fiecare comună. *Întrucât până la data de 15 iulie a.c. trebuie terminate lucrările pregătitoare pentru impunerea impozitului agricol pe anul 1950, procedați de îndată la întocmirea listelor de chiaburi. În acest scop veți lua contact cu organizația de plasă al P.M.R. pentru a stabili împreună metodele cele mai practice pentru identificarea chiaburilor pe comune.*²⁹. Se recomanda ca listele să fie întocmite în spiritul „luptei de clasă” și cu o atenție sporită astfel încât să nu se facă confuzii între chiaburi și țărani mijlocași. Comunele aveau termen de întocmire a listelor o lună de zile (până în 5 iulie), în care trebuiau cuprinse următoarele informații: Nr. Curent, Numele și Prenumele, Adresa, avere/teren, total, arabil, vite, batoze etc., și observații. La secțiunea de observații de regulă se treceau mijloacele de exploatare, funcțiile pe care le-ar fi deținut în trecut sau alte motive pentru care să fie încadrați în această categorie (ex: funcționar, fost antreprenor, fost pensionar, deținător batoză, înainte de naționalizare a avut 4 case, medic particular, deține servitor, cazan de fiert rachiu, moară cu motor, stupi de albine, salariat etc.)³⁰. *Listele se pot și centraliza specificându-se însă comuna de domiciliu a chiaburilor și se vor trimite în plic confidențial (ilizibil) recomandat pe adresa: Comitetul Provizoriu Județean Cluj,*

²⁸ *Ibidem*, p. 191.

²⁹ Primăria Orașului Huedin, Dosar Comitetul Provizoriu al Plășii Huedin, Dosar cuprinzând acte confidențiale pe anul 1950. Liste chiaburi. (Nr. File 201), f. 7.

³⁰ Primăria Orașului Huedin, Dosar Comitetul Provizoriu al Plășii Huedin, Dosar cuprinzând acte confidențiale pe anul 1950. Liste chiaburi. f. 4, f. 13, f. 25.

Secretariat.³¹ Indicațiile erau respectate, iar din fiecare comună au fost trimise liste cu chiaburi din fiecare localitate de mai multe ori pe an (sau de câte ori era necesar) începând cu anul 1949³². Precizăm totuși că aceste liste de multe ori nu corespundeau întru totul cu realitatea de pe teren. În cursul anului listele puteau să fie actualizate cu scopul de a oferi chiaburilor posibilitatea de a ieși din această categorie prin renunțarea la bunuri (afaceri, utilaje, mori etc.) în favoarea statului sau a asociațiilor cooperatiste³³.

Iată o imagine de ansamblu asupra situației chiaburilor din raionul Huedin în perioada cuprinsă între anii 1949-1960, conform rapoartelor întocmite de organele raionale. Privind strict numeric situația de la Huedin, în anii 1949-1950 erau consemnați 21 de chiaburi, în anul 1951 erau 11 chiaburi, iar în anul 1952 erau 123 de chiaburi. Pe o altă listă emisă de Comitetul Executiv al Sfatului Popular al comunei Huedin, pe la jumătatea anului 1952 (19 iunie) a rezultat un număr de 74 de chiaburi în Huedin și Bicălat³⁴. Începând cu acest an numărul chiaburilor a scăzut brusc, din *Lista nominală a gospodăriilor chiaburești din raionul Huedin, Regiunea Cluj* din anul 1954 semnată de președintele Comitetului Executiv al Sfatului Popular al raionului Huedin, Stetz Ludovic, reiese că existau un număr de 294 de chiaburi, din care 30 în Huedin³⁵. Rapoartele care au urmat, realizate trimestrial, consemnează de regulă tot mai puțini opozanți ai regimului comunist în forma păstrării proprietății private. Astfel, într-un raport din 10 mai 1955, lista gospodăriilor chiaburești era de 190 chiaburi, mai mică cu peste 100 de nume într-un singur an în tot raionul și cu 7 în Huedin. La 1 februarie 1957 existau 104 chiaburi, în lista gospodăriilor chiaburești la 1 mai 1958 apar 118 chiaburi, din care în Huedin 16. Pentru ultimul caz, dintr-un *Extras din evidența exploatativilor existenți la data de 1 mai 1958, în comuna Huedin* semnat de către președintele Comitetului Executiv al Sfatului Popular al Raionului Huedin, Pop Vasile și secretarul Dumitru Nicolae, reiese că în Huedin erau un număr de 18 chiaburi și nu 16, după cum erau consemnați anterior, într-un raport cu aceeași dată. Lista va fi din ce în ce mai redusă, la 1 iulie 1959 existau în raion doar 54 de chiaburi, iar la 1 iunie 1960, Pop Vasile, președintele Comitetului Executiv al Sfatului Popular al Raionului Huedin consemna 12 chiaburi. Pentru Huedin

³¹ Primăria Orașului Huedin, Dosar Comitetul Provizoriu al Plășii Huedin, Dosar cuprinzând acte confidențiale pe anul 1950. Liste chiaburi. (Nr. File 201), f. 7.

³² Primăria Orașului Huedin, Dosar Comitetul Provizoriu al Plasei Huedin, Liste chiaburi, 1949, f. 9.

³³ Cristian-Claudiu Filip, Nicolae Șteiu, *Beliș, Frumusețea Apusenilor: Istorie și tradiție*, Editura Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2013, p. 95.

³⁴ Primăria Orașului Huedin, Dosar 1952, f. 19-35.

³⁵ Cristian-Claudiu Filip, *op.cit.* p. 188.

sunt trecute doar două persoane care nu au dorit să renunțe la proprietăți: Keresztes Béla, care deținea 1,46 ha teren (0,88 ha vie și 0,58 ha livadă) și 3 corpuri de casă din care 2 au servit în trecut ca local de restaurant și hotel construit în scop de exploatare³⁶, iar în prezent sînt ocupate de către Tribunalul popular raional care plătește chirie legală (proprietatea din urmă a fost naționalizată în anul 1959) și Ioan Matisș (care, deși a predat 0,96 ha teren, mai deținea în folosință 7,56 ha care nu poate fi acoperit cu forțele de muncă proprii³⁷. În cele din urmă, prin aplicarea decretului nr. 115/1959, ultimii 2 chiaburi înregistrați în Huedin au fost nevoiți și ei să se înscrie în întovărașiri și, puțin mai apoi, în C.A.P. Huedin³⁸.

Astfel constatăm că a existat o rezistență la comunizare și implicit la colectivizare și naționalizare. În cadrul discursului lui Stalin din 27 decembrie 1929, se recurgea la un aspru rechizitoriu la adresa culacilor, solicitând deschis "distrugerea" acestora "ca și clasă"³⁹. O atare realizare era posibilă prin intermediul represiunii, începută gradual cu supunerea chiaburilor la diferite abuzuri (amenințări, batjocoră, confiscare de pădure, bunuri, anexele gospodărești etc.). Situația făcea că abuzurile se abăteau asupra întregii familii și nu doar asupra capului de familie care era numit chiabur, ne referim aici la copiii proveniți din familiile acesta care erau discriminați de către cadrele profesionale sau nu aveau dreptul să mai învețe în școli (situații de felul acesta erau întâlnite și atunci când părinții copilului nu voiau să se înscrie în colectiv)⁴⁰. Represiunea continuă prin cote exagerate, violențe, arestări, condamnări la închisoare sau la muncă forțată în coloniile de muncă. Apogeul represiunii a fost atins prin măsuri precum deportarea și fixarea domiciliului obligatoriu (însă despre aceste aspecte vom vorbi mai pe larg în capitolul următor).

Revolta din Beliș. Pe urmele represiunii.

În componența raionului Huedin se afla comuna Beliș, de care aparțineau localitățile: Beliș, Bălcești, Dealu Boti, Giurcuța de Jos, Giurcuța de Sus, Poiana

³⁶ *Ibidem*, p. 188.

³⁷ *Ibidem*, p. 188.

³⁸ *Ibidem*, p. 189.

³⁹ *Ibidem*, p. 189.

⁴⁰ Din relatările domnului Tripon Gheorghe (com. Călățele, a locuit împreună cu familia în loc. Finciu), despre abuzurile suferite împreună cu familia în perioada colectivizării deocare fuseseră încadrați în categoria de chiaburi (deținători de 7 ha pădure și 25 ha teren agricol). Tatăl acestuia Tripon Vasile a fost supravegheat de secutiate încă din anul 1948 deoarece la sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial a fost luat prizonier de URSS, iar după întoarcerea în România patru ani mai târziu, a fost propus pe listele de deportare de la raionul Huedin (nu a mai fost deportat). Interviu realizat la data de 17 februarie 2022.

Horea. Odată pătrunși în această localitate ne aflăm în Parcul Natural Apuseni, fiind la interfața dintre masivele muntoase: Vlădeasa, Muntele Mare și Munții Gilăului. Poziționarea geografică se află la o altitudine cuprinsă între 964-1653 m, cu un relief acoperit într-o mare măsură de păduri⁴¹. O zonă cu mare întindere de păduri reprezintă automat o resursă importantă în scopul exploatării acestora. Comunitățile din zonă au beneficiat de-a lungul perioadei interbelice de mai multe facilități privind valorificarea masei lemnoase din partea guvernului și a regelui. Consiliul de Miniștri din anul 1935 preciza că *Cei ce execută comerț ambulant cu articole casnice, cu produse din material lemnos ca: scânduri, șindrilă, grinzi, bârne, securi, ciubere, donițe, fructe, var, lână, sumane, cojoace, sunt scutiți de plata unei taxe*⁴², aceste drepturi erau prevăzute într-un carnet de identitate, creat special în acest sens. Situația însă, face o întorsătură în momentul în care după încheierea războiului, puterea este preluată de către comuniști, care au adus o nouă politică prin care le erau suspendate aceste facilități. Având în vedere că acum suprafețele de păduri se aflau în proprietatea statului, accesul oamenilor la exploatarea ei a fost oprită, moșii nu mai primeau bonuri de lemne, deci nu mai puteau intra în pădure să scoată doborâturile de vânt și nici să adune uscăturile. Fișele de transport pentru masele lemnoase nu se mai ofereau oamenilor de rând, ci doar acelor transporturi realizate în interesul statului, iar cei prinși cu un transport ilegal erau pedepsiți și li se confisca lemnul⁴³. A fost impusă fiecărui om o normă de aproximativ 45-50 m de masă lemnoasă care trebuia predată la fabrica statului, în urma căreia primea o sumă de bani, care nu-i ajuta să se întrețină.

Spuneam mai devreme că această comună se află situată într-o regiune montană, tocmai de aceea, era dificil să impui procesul de colectivizare din cauză că terenurile nu puteau fi comasate, sau aveau un pământ mai puțin productiv. Cu toate astea oamenii nu erau scutiți de plata cotelor către stat, o primă cotă menționată mai sus făcea referire la masa lemnoasă pe care trebuiau să o ofere fabricii statului. Iar celelalte cote făceau referire la alimente, cereale și alte produse agricole ce erau stabilite la o cantitate mult prea mare față de producția reală. De exemplu, o familie ce deținea o suprafață de pământ cuprinsă între 1-2 ha, era datoare statului cu 110 kg de produse agricole. Cotele nu puteau fi achitate în totalitate din cauza slabelor recolte, iar acest lucru i-a adus pe locuitori în situația în care nu mai puteau sa-și asigure hrana de zi cu zi.

⁴¹ Cristian-Cludiu Filip, Nicolae Șteiu, *Beliș, frumusețea Munșilor Apuseni: istorie și tradiție*, Editura Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2013. p.19.

⁴² Jurnalului Consiliului de Miniștri, dispoziția nr.716 din 1935, în Cristian-Cludiu Filip, p.109.

⁴³ Nicolae Șteiu, Ioan Mariș, *Mărișelul –la Centenarul Marii Uniri: locuri, oameni, fapte și tradiții*, Editura Dokia, Cluj-Napoca, 2018, pp.106-107.

Tensiunile dintre autorități și țărani au continuat să crească până în momentul iunie 1951, când a izbucnit revolta. În 20 iunie 1951, în timpul sărbătorii de Rusalii, mai multe persoane din localitățile: Beliș, Poiana Horea, Mărișel, Giurcuța de Jos, Giurcuța de Sau, s-au adunat și au pornit spre Ocolul Silvic cu scopul de a rezolva problema privind dreptul la exploatarea lemnoasă, cât și lipsa asigurării echipamentului de protecție⁴⁴. S-au purtat discuții cu șeful ocolului (Gheorghe Ciota) și cu inginerul șef (Iosif Golasevski) privind nemulțumirea față de felul în care sunt tratați.

Văzuți în situația în care nu ajungeau la nici o cale de mijloc cu conducerea Ocolului Silvic, țărani i-au sechestrat. După mai multe telefoane date la organele județene și la București, au fost trimise către Beliș patru camioane cu forțe de ordine pentru a pune capăt haosului declanșat și o mașină în care se deplasa primul secretar județean (Vasile Vasilescu), din partea Comitetului Executiv al Regiunii⁴⁵. Se estima că numărul protestatarilor depășea 2 000 de persoane, astfel autoritățile au luat decizia că situația s-ar potoli mai eficient dacă ar ajunge la un consens cu țărani nemulțumiți, având în vedere că situația devenise violentă în sensul în care s-au produs câteva stricăciuni la nivelul Ocolului Silvic, iar oamenii începeau să-și piardă răbdarea⁴⁶. La scurt timp, în Beliș a aterizat un avion în care se afla Generalul Nedelcu și Gheorghe Apostol (în funcția de președinte a Confederației Generale a Muncii) care au acceptat să le ofere celor revoltați bonuri de lemne și un salariu mai decent⁴⁷. Situația pare că a fost rezolvată deoarece mulțimea s-a împrăștiat, iar oamenii au așteptat să se pună în aplicare cele promise⁴⁸.

Chiar dacă situația părea a fi fost rezolvată, lucrurile nu au rămas așa, deoarece în cele două luni de după revoltă, Securitatea a declanșat o amplă anchetă pentru identificarea participanților, cu precădere a celor care au fost considerați organizatori⁴⁹. Numele părtașilor au fost obținute prin intermediul șantajului, amenințărilor și a promisiunilor făcute țărănilor săraci sau celor ușor de influențat, care îi cunoșteau pe participanți. Astfel, în luna septembrie 1951, persoanele identificate ca participanți în revoltă au fost ridicate și transportate la sediul Securității din Cluj, o parte au fost condamnați de către Tribunalul Militar Oradea la trei ani de închisoare pentru „instigare publică”, iar o altă parte

⁴⁴ Cristian-Claudiu Filip, *op.cit.* p.110.

⁴⁵ Nicolae Șteiu, Ioan Mariș, *op.cit.* p.109.

⁴⁶ Mărturia orală preluată de la martorul indirect Cornel Roșu din localitatea Mărișel, privind evenimentele din cadrul revoltei de la Beliș anul 1951.

⁴⁷ Cristian-Claudiu Filip, *op.cit.* p.111.

⁴⁸ *Ibidem*, p.111.

⁴⁹ *Ibidem*, p.110.

au fost duși la muncă forțată la Canalul Dunăre-Marea Neagră, în sectorul Poarta Albă sau încadrați pe listele de deportați împreună cu familiile⁵⁰.

Am considerat relevant acest episod din istoria perioadei comuniste din raionul Huedin, comuna Beliș, deoarece am dorit să scoatem în evidență faptul că procesul colectivizării era funcțional numai în strânsă legătură cu aparatul represiv. Prin toată acea scenă din ziua revoltei, se voia se transmită iluzia că organele comuniste erau deschise negocierii (promiterea mai multor concesiuni față de nemulțumiți) cu scopul de a disipa mișcarea într-un mod pașnic. Totuși deznodământul a fost altul, forțele securității au identificat „elementele dușmănoase” și le-au condamnat la închisoare, muncă forțată sau deportare.

Reforma agrară începută și dusă la bun sfârșit de guvernul Petru Groza, care a expropriat toate proprietățile de la țărani înstăriți în vederea redistribuirii pământului țăranilor mijlocași și săraci. În realitate lucrurile au stat altfel, având în vedere că pământurile confiscate au revenit în proprietatea statului pe care au pregătit-o în vederea inaugurării primelor G.A.C., G.A.S, TOZ-uri și întovărășiri. Primele gospodării au apărut răzleț la nivelul țării, dintre acestea o gospodărie se afla în regiunea Cluj în localitatea Luna de Sus în anul 1949. De la nivelul regional Cluj, exemplul a fost urmat aproximativ un an mai târziu de raioanele pe care le avea în componență. La nivelul raionului Huedin, în anul 1950 au apărut 7 G.A.C-uri și alte câteva întovărășiri, lucru ce a fost văzut cu mare entuziasm de către autorități.

Cu toate astea, problemele nu au așteptat să apară, am putut observa disfuncționalitățile întâlnite la mai multe gospodării agricole din câteva localități în care muncile agricole nu au fost desfășurate corespunzător deoarece s-au lovit de refuzul oamenilor de muncii. În același timp am fost atenți la oscilațiile pe care le-a avut colectivizarea de-a lungul anilor și cum s-au resimțit acestea la nivelul organismelor de la periferie, cât și la destinul pe care l-au avut țărani înstăriți în tot acest timp. Represiunea a fost mijlocul prin care autoritățile au reușit să implementeze procesul colectivizării până la momentul în care a fost declarat oficial încheiat. Ultimul subcapitol, dedicat revoltei țăranilor în comuna Beliș, a fost construit cu scopul identificării strânsei legături dintre represiune și procesul colectivizării în România.

⁵⁰ *Ibidem*, p.112.

DISIDENȚA ANTICOMUNISTĂ DIN MEDIUL RELIGIOS. STUDIU DE CAZ: PREOTUL GHEORGHE CALCIU-DUMITREASA

PAULA LOREDANA CORPODEAN*

Abstract: *Throughout its existence, the communist regime has faced numerous challenges, whether we are referring to the situation in the entire communist bloc or whether we are talking about the situation in Romania. In this sense, there were situations that produced various negative reactions regarding the conditions offered by the communists, reactions that came both from within and from the international level. However, when clarifications were requested, the authorities often tried to deny the allegations and present another option, but it is certain that the Securitate resorted to numerous repressive measures against those who did not submit to the regime. Based on non-compliance with international commitments, the anti-communist dissent tried to draw attention to the abuses, but in Romania the dissidents failed to produce significant changes in the existing regime. The anti-communist dissidents from Romania came from several fields, such as the cultural, scientific, university, but in our study we will refer to the dissidents from the religious field, especially to the actions of the orthodox priest Gheorghe Calciu-Dumitreasa. Thus, in the present study we will follow the path of the priest in terms of actions to challenge the communist regime, his dissatisfaction, but also what were the accusations brought by the authorities and what were the consequences of his actions.*

Keywords: *anti-communist dissent, limitation of rights, religious cults, repression, Gheorghe Calciu-Dumitreasa.*

Vino să înveți ce este inocența și puritatea, ce este blândețea și ce este iubirea. Vei afla care este rostul tău în lume, care este scopul existenței noastre¹. Spre finalul anilor 1970 a fost reperat și în România un fenomen de opoziție împotriva regimului comunist, și anume, disidența². În cele ce urmează, lucrarea de față și-a propus să abordeze disidența anticomunistă din mediul religios în România anilor 1970-1980, observând ce i-a determinat apariția și care au fost caracteristicile acesteia.

* Studentă anul III, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca.

¹ Gheorghe Calciu, *Cele șapte cuvinte către tineri*, ediția a III-a revizuită, Editura Scara, București, 2019, p. 37.

² Vladimir Tismăneanu (coord.), *Comisia prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România. Raport Final*, Humanitas, București, 2006, p. 359.

De asemenea, partea a doua a lucrării va conține o scurtă analiză a unui caz particular, un important disident anticomunist din rândurile Bisericii ortodoxe, și anume, preotul Gheorghe Calciu-Dumitreasa, pe parcurs încercând să înțelegem ce l-a determinat pe acesta să adopte o anumită poziție, cum s-a manifestat și care au fost consecințele acțiunilor sale.

Înainte de a trece la subiectul propus, mai precis la disidența anticomunistă din mediul religios, este nevoie să abordăm, în linii generale, contextul internațional și mai apoi cel național în care a luat naștere disidența împotriva regimului, tocmai pentru a înțelege acest fenomen, ce a presupus și cum s-a manifestat. Pentru a avea o bază a informației este importantă explicarea termenului disidență, conceptul având originea în limba latină, purtând sensul de opoziție, separare. În zilele noastre, disidența a căpătat mai multe sensuri, făcând referire fie la „separarea unei persoane sau grup de o comunitate religioasă, politică, filozofică, în virtutea divergențelor doctrinare”, fie la „acțiunea unei persoane sau a unui grup de persoane care nu mai recunoaște o anumită autoritate politică”³. Într-o altă definiție a termenului „disident”, acesta este caracterizat drept un individ care are o anumită educație și formație, capabil să își manifeste public și deschis dezacordul față de anumite fundamente, care nu se manifestă doar în cercuri restrânse sau în familie⁴.

Originile disidenței trebuie căutate la mijlocul anilor 1960 în Uniunea Sovietică, moment marcat de ieșirea în Piața Pușkin a unor persoane pentru a manifesta în favoarea respectării Constituției și a transparenței procesului a doi scriitori sovietici care au publicat unele lucrări în Occident sub un nume fals. Cu toate acestea, mișcările de disidență anticomunistă au apărut în statele din Estul Europei abia în urma anumitor transformări care au avut loc la nivel internațional, un factor fiind semnarea, inclusiv de către statele comuniste, a Actului Final de la Helsinki în 1975, care presupunea, printre altele, și respectarea drepturilor omului și a libertăților cetățenești. La nivelul intern al unui regim a avut loc un alt eveniment care a încurajat și persoane din alte state comuniste să inițieze mișcări disidente, exemplul fiind apariția, după doi ani de la momentul Helsinki, a Cartei 77 din Cehoslovacia⁵. Carta 77 a fost o asociație care lupta, în principal, pentru respectarea de către stat a drepturilor omului și libertăților acestuia, apariția ei fiind influențată de arestarea membrilor grupului de muzică rock *The Plastic People of the Universe*⁶. Cu alte cuvinte, Carta 77 a mizat

³ Ana-Maria Cătănuș, *Vocația libertății. Forme de disidență în România anilor 1970-1980*, Institutul pentru Studiul Totalitarismului, București, 2014, p. 25.

⁴ Vladimir Tismăneanu (coord.), *Comisia prezidențială...*, p. 363.

⁵ Ana-Maria Cătănuș, *op. cit.*, pp. 26-27.

⁶ *Ibidem*, p. 58.

pe o altă abordare, cea în care drepturile omului trebuiau să primeze, făcând mențiunea că pentru a fi respectate și păstrate fiecare persoană trebuia să fie implicată în acest demers, nu doar conducerea statului. În acest context, din cauza urmărilor care puteau apărea, membrii Cartei au refuzat să declare asociația drept o alternativă a puterii din Cehoslovacia, negând caracterul politic al acesteia, accentuând rolul de a susține și proteja binele public, al cetățenilor⁷.

În ceea ce privește începutul disidenței anticomuniste din România, acesta a fost pus în legătură cu scriitorul Paul Goma, inițiatorul a ceea ce va purta numele de „mișcarea Goma”. Acest demers a fost impulsionat de Carta 77, dar spre deosebire de aceasta, Goma a acționat din inițiativă proprie în pronunțarea pentru susținerea cauzei celor care au semnat Carta și pentru respectarea de către autoritățile române a drepturilor omului⁸. În scrisoarea sa, Goma a făcut referire la drepturile cetățenilor est-europeni, la faptul că încălcarea acestora s-a petrecut în toate statele comuniste, însă cazul românilor a fost mai special, românii fiind sub o ocupație română, nu sub una sovietică precum ceilalți. Continuându-și demersul, Goma i-a adresat o scrisoare deschisă și lui Ceaușescu, încurajându-l să fie un exemplu pentru oameni și să susțină public cauza cehoslovacilor alături de el. În urma acestor inițiative, fiind acum cunoscut drept disident anticomunist, Paul Goma a reușit să adune câțiva oameni care să accepte să formeze un protest colectiv, acesta luând forma unei scrisori deschise adresată Conferinței de la Belgrad a CSCE. Ajungând la o formă finală în februarie 1977, scrisoarea a făcut referire la drepturile care le-au fost garantate românilor în Constituție, însă care în practică nu au fost respectate de autorități, menționând în special dreptul la liberă circulație. În cele din urmă scrisoarea a fost făcută cunoscută și românilor în urma difuzării acesteia de postul Radio Europa Liberă. Drept reacție, Ceaușescu a ținut un discurs în care, deși nu a rostit numele disidentului, a îndemnat oamenii să nu uite de sentimentul patriotic, menționând că astfel de situații nu o să mai fie acceptate. În ceea ce privește declarațiile lui Goma, acesta a susținut că în urma acestei luări de poziție a început să primească amenințări prin telefon și să fie supravegheat prin păzirea intrării în bloc pentru a-l monitoriza atât pe el, cât și pe cei care îl căutau pentru a se alătura inițiativei sale. Toate acestea au dus în cele din urmă la arestarea lui Goma în aprilie 1977⁹. Din cauza faptului că lucrarea de față nu se dorește a fi o lucrare despre fenomenul general al disidenței anticomuniste

⁷ Vladimir Tismăneanu, *Reinventarea politicului. Europa Răsăriteană de la Stalin la Havel*, Alexandru Vlad (trad.), Polirom, Iași, 1999, pp. 146-147.

⁸ Cristina Petrescu, *From Robin Hood to Don Quixote. Resistance and Dissent in Communist Romania*, Editura Enciclopedică, București, 2013, pp. 116-120.

⁹ *Ibidem*, pp. 126-134.

românești, mă voi rezuma doar la menționarea câtorva dintre numele disidenților care au militat pentru respectarea drepturilor omului și libertăților cetățenești. Dintre aceștia îi putem aminti pe Mihai Botez, Doinea Cornea, Radu Filipescu, Dorin Tudoran, Vlad Georgescu, Gabriel Andreescu¹⁰.

Critica asupra regimului nu a venit doar din partea unor oameni aparținând exclusiv unei anumite categorii socio-profesionale, aceștia făcând parte din diverse medii. În acest sens, disidența a venit și din mediul religios, încercând în cele ce urmează să realizăm o scurtă trecere în revistă a disidenților reprezentativi ai unor culte religioase și care au fost nemulțumirile acestora, pentru ca mai apoi să ne oprim asupra cazului preotului ortodox Gheorghe Calciu-Dumitreasa.

În urma consolidării puterii lui Nicolae Ceaușescu, în special în urma minirevoluției culturale de la începutul anilor 1970, acesta a avut acum posibilitatea de a reveni asupra propagandei ateiste, lăsând la o parte liberalismul. Cu toate acestea, unele persoane din diferite culte au refuzat să urmeze și să slăvească cultul personalității al lui Ceaușescu și stimulate fiind atât de situația internă, mai precis de soarta economiei din anii 1980 și de regimul represiv în general, dar și de situații internaționale precum semnarea în 1975 a Actului Final de la Helsinki, prin care și statele comuniste semnatare trebuiau să respecte, printre altele, drepturile omului, au încurajat inițierea unor acțiuni prin care persoanele denunțau încălcările făcute de regim și nerespectarea drepturilor și libertăților prevăzute de lege și de actele semnate. În acest sens, un prim exemplu vine din partea greco-catolicilor, aceștia înființând în 1977 „Comitetul de salvare a Bisericii Catolice Române Unite”, prin intermediul căruia i-au trimis lui Ceaușescu un memoriu, iar un altul a fost trimis țărilor participante la Conferința de la Belgrad a CSCE. Tot în această perioadă au mai fost adresate memorii președintelui de către unii episcopi greco-catolici clandestini, cerând recunoașterea legală a greco-catolicismului, restituirea clădirilor sau posibilitatea de a ridica altele și recunoașterea episcopilor. Un alt demers în favoarea cultului greco-catolic a fost făcut de disidentul Doinea Cornea, aceasta cerându-i Papei Ioan Paul al II-lea implicarea în procesul de recuperare a drepturilor Bisericii¹¹. În acest caz, observăm faptul că aceste luări de poziție au venit din dorința de a opri nedreptățile față de cult, cerând, după cum reiese și din exemplele date, repunerea în drepturi a cultului greco-catolic și recunoașterea drepturilor acestuia așa cum se cuvine.

¹⁰ Vladimir Tismăneanu (coord.), *Comisia prezidențială...*, p. 371.

¹¹ Ioan-Marius Bucur, *Religie și modernizare politică în România în secolul XX. Syllabus – Curs general introductiv*, Cluj-Napoca, 2021, pp. 76-77.

O reacție mai vizibilă a venit din partea cultelor neoprotestante, acestea fiind nemulțumite de mai multe aspecte, atât de natură religioasă, cât și politică și sociologică. În acest sens, baptiștii au inițiat mișcări de opoziție față de regim odată cu reîntoarcerea în țară a pastorului Iosif Țon, dorindu-și în special să recupereze drepturile pe care comunitatea baptistă le-a pierdut. În urma redactării și semnării de către 50 de pastori a unei scrisori care a fost trimisă la registratura conducătorului statului și în urma difuzării acesteia atât în Anglia, cât și SUA, statul român a decis să asculte nemulțumirile Uniunii Baptiste, în cele din urmă eliminând unele restricții. Este de menționat însă că la această decizie a autorităților a contribuit și apropierea Conferinței Europene de la Helsinki și negocierile cu Washington-ul în vederea acordării Clauzei națiunii celei mai favorizate. Pastorul Țon a mai inițiat astfel de documente, însă de această dată reacția autorităților a fost dură, pastorul fiind percheziționat și mai apoi închis pentru 6 luni, reluându-se ulterior de către autorități măsurile împotriva neoprotestanților. Pe lângă impulsul dat baptiștilor de procesul CSCE, aceștia au fost încurajați și de faptul că noul președinte al SUA, Jimmy Carter, era un baptist practicant, ceea ce le-a oferit încredere pentru a-și manifesta dorințele.

Inițiativele baptiștilor au continuat, aceștia realizând o lucrare în care au oferit numeroase exemple de încălcare a drepturilor și exemple de abuzuri, printre care putem aminti retrogradări din funcții, discriminarea copiilor neoprotestanți în școli, amenzi, presiuni, însă cu toate că documentul a fost făcut public și în străinătate, autoritățile i-au arestat pe semnatari acuzându-i de trădare, abuzurile încetând într-o oarecare măsură doar după eliberarea acestora. Cu toate acestea, o acțiune importantă a fost începută de nouă baptiști care au fondat Comitetul Creștin Român pentru Apărarea Libertății Religioase și de Conștiință (ALRC) în 1978, cu această ocazie atrăgând atenția instituțiilor internaționale despre situația lor din România și solicitând autorităților române numeroase revendicări. Un element interesant al ALRC a constat în faptul că deși membrii acesteia au fost baptiști, nu au luat poziție doar pentru cultul lor, ci au fost solidari și cu situația ortodocșilor și a greco-catolicilor. Cu toate acestea, în 1979 autoritățile române, prin amenințări precum expulzarea, au redus treptat activitatea ALRC, aceasta continuându-și funcționarea în SUA¹². În cazul neoprotestanților, deși au fost persecutați constant de autorități, comunitatea lor a fost tot mai numeroasă, iar impulsul dat atât de situația internă a perioadei anilor 1970, de „renaștere religioasă”¹³, cât și de situația externă dată de actele semnate care prevedeau respectarea drepturilor omului și de

¹² Vladimir Tismăneanu (coord.), *Comisia prezidențială...*, pp. 376-381.

¹³ *Ibidem*, p. 379.

organizațiile care urmăreau această chestiune, i-a determinat să fie activi în cererile de revendicări și de respectare a drepturilor, printre care se număra și libertatea religioasă.

Disidența anticomunistă din mediul religios venită din partea Bisericii ortodoxe nu a fost atât de proeminentă în spațiul public, însă a existat într-o oarecare măsură. Cu toate acestea, deși Biserica era autocefală, aceasta a depins în mare parte de stat, întreg personalul clerical al cultelor recunoscute primind salariul de la stat conform Legii cultelor din 1948, ceea ce a însemnat că autoritățile și-au putut exercita influența și asupra conducerii Bisericii¹⁴. În această situație, având un statut privilegiat față de alte culte, unii ierarhi ai BOR au ajuns ca în slujbele liturgice să-i aducă laude lui Ceaușescu sau să devină denunțatori. Acceptarea regimului de către superiorii Bisericii și tăcerea în fața deciziilor autorităților a fost vizibilă și în cazul politicii lui Ceaușescu din anii 1980 de demolare a nu mai puțin de 18 biserici pentru a-și realiza proiectul de ridicare a unui centru civic în capitală¹⁵. Înainte însă de acest moment, unul dintre cele mai cunoscute cazuri de opoziție ai regimului din mediul religios este cel al preotului Gheorghe Calciu-Dumitreasa, personalitate care nu s-a sfiit să critice regimul din România și să apere valorile creștinismului.

Studiu de caz: preotul Gheorghe Calciu-Dumitreasa

Pentru a putea înțelege gesturile disidente ale preotului Calciu-Dumitreasa, dar și alte motive pe baza cărora a fost cercetat și supravegheat de autorități, este necesar să trecem în revistă și trecutul preotului înainte de a ajunge să țină slujbe religioase. Acesta s-a născut într-o familie de țărani din Deltă, iar în timpul liceului a început să cunoască Frățiile de Cruce și să fie atras de ideile legionare, convingeri pe care le-a păstrat și cât a fost student la Medicină. O primă condamnare pentru opoziția sa legionară a primit-o în 1949, fiind închis la Jilava, apoi la Pitești, închisoare unde erau duși în special studenții. Gheorghe Calciu a fost spus într-o oarecare măsură fenomenului reeducării, condițiile grele și tortura făcându-l să se gândească la sinucidere. Cu toate acestea, a fost selectat să facă parte din „școala de cadre”, în acest caz cei selectați fiind pregătiți ei înșiși să devină cadre, cu alt cuvânt, torționari, urmând a fi mutați în alte unități unde să extindă fenomenul reeducării. La momentul

¹⁴ Cristina Petrescu, „Romania”, în Detlef Pollack, Jan Wielgoths (ed.), *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe. Origins of Civil Society and Democratic Transition*, Ashgate, Great-Britain, 2004, p. 149.

¹⁵ Dennis Deletant, *Ceaușescu și Securitatea. Constrângere și disidență în România anilor 1965-1989*, Georgeta Ciocâltea (trad.), Humanitas, București, 1998, pp. 222-223.

celor două procese în care regimul comunist a judecat și condamnat reeducarea, încercând să dea vina pe legionari, Gheorghe Calciu a refuzat să declare acest lucru, susținând faptul că vinovați au fost comuniștii, acesta reprezentând momentul în care viitorul părinte și-a schimbat percepțiile despre viitorul său. Fiind găsit vinovat, acesta a stat închis până în 1963 când i-a fost dat un domiciliu obligatoriu, urmând ca în 1964 să fie grațiat și să-i fie oferită șansa de a începe din nou studiile. Odată ajuns la București, nereușind să reintre la Medicină, Gheorghe Calciu a ales Facultatea de Filologie Franceză fiind un timp profesor, însă experiența închisorii l-a făcut să-și dorească să se îndrepte spre Teologie. A fost admis prin intervenția patriarhului Iustinian Marina, însă Calciu a întâmpinat probleme din cauza controalelor făcute de Securitate, dar a reușit să își încheie studiile în 1972, devenind preot în anul următor și începându-și cariera de profesor la Seminarul Teologic.

În calitate de preot, primele momente de opoziție și de critică la adresa programului de sistematizare a regimului comunist au venit în 1977. La acea dată, în Biserica Radu Vodă, preotul le-a ținut elevilor un discurs referitor la demolarea bisericii Enei, fiind afectat de faptul că Biserica nu s-a opus acestui gest, deși biserica Enei a reprezentat un monument din secolul al XVIII-lea, care însă fusese puternic afectată în urma cutremurului din 4 martie 1977. Măsurile nu au întârziat să apară, gesturile sale i-au adus suspendarea din postul de profesor, însă predicile lui au continuat, de această dată vorbind în Catedrala Patriarhală în 1978, condamnând ateismul și materialismul. În acest context, părintelui i-a fost interzis să mai predice în Catedrală, fiind supravegheat mai atent de Securitate. Un alt gest de disidență anticomunistă care a provocat reacția autorităților a fost dorința acestuia de a ține un parastas în curtea Seminarului pentru trei elevi decedați. Cu toate că i-a fost recomandat să nu organizeze evenimentul, acesta și-a îndeplinit misiunea, ceea ce i-a adus o judecată, fiind acuzat de propagandă religioasă și de faptul că a îndrăznit să pună o cruce cu numele elevilor decedați în apropierea bisericii.

Acțiunile sale au nemulțumit profund autoritățile, presiunile Securității crescând și diversificându-se, motivele invocate constând în faptul că a fost legionar și că a păstrat legătura cu persoanele alături de care a fost închis, ceea ce însemna că avea „manifestări dușmănoase la adresa regimului comunist”. În acest context, Securitatea a elaborat mai multe planuri prin care să-l discrediteze în ochii tuturor, printre acestea numărându-se și redactarea și diseminarea unei scrisori nesemnate, care însă se dorea a fi din partea unor elevi. În această scrisoare au fost exprimate comentarii negative despre felul în care se manifesta preotul, scopul fiind ca ceilalți preoți să adopte o atitudine ostilă față de acesta¹⁶.

¹⁶ Ana-Maria Cătănuș, *op. cit.*, pp. 130-137.

Cu toate acestea, Gheorghe Calciu nu și-a pierdut credința, acesta fiind solidar și cu alte culte în ceea ce privește respectarea drepturilor, dar și cu muncitorii și intelectualii, acceptând să le fie sfătuitor celor din Sindicatul Liber¹⁷.

Referitor la acțiunile părintelui, una dintre cele mai grăitoare a fost decizia din martie 1978 de a începe o serie de predici pentru tineri, printre subiectele abordate fiind *libertatea credinței, combaterea ateismului și materialismului – atât ca ideologii de stat, cât și ca atitudini individuale – și protestul împotriva dărâmării bisericilor*. Portița pe care a găsit-o pentru a putea ține cuvântările a fost dată în contextul rugăciunii de seară care se ținea miercurea, moment în care profesorul respectiv avea posibilitatea să țină o meditație. În acest caz, predicile îndemneau tinerii spre credință, aceasta fiind calea spre eliberarea individului, cuvântările nefiind neapărat un îndemn spre „rezistența spirituală”. Aceste predici au avut succes. Având în vedere că unii, tineri fiind, încă nu au luat calea ateismului, la predicile sale au ajuns numeroși elevi și studenți nu doar de la Seminar¹⁸. Astfel, cel mai adesea preotul îi îndemna pe tineri spre credință și biserică, aceasta fiind adevărata cale, condamnând indirect politicile statului în ceea ce privește ateismul: *Ce știi tu despre Biserica lui Hristos? Dacă tot ceea ce știi se reduce la Giordano Bruno, despre care ți s-a vorbit la educația așa-zis „ateist-științifică”, ai fost privat în mod neomenos de lumina adevăratei culturi, de strălucirea spiritualității, care este garanția libertății tale de om*¹⁹. Succesul pe care l-a avut preotul și popularitatea sa printre tineri a determinat conducerea Seminarului să încerce împiedicarea studenților de a participa la meditație, însă fără succes, soluția finală fiind suspendarea din funcția de profesor din cadrul Seminarului. Nici Securitatea nu a încetat intimidarea preotului, aceasta denigrându-l și încercând să-i ofere o imagine negativă în străinătate din frica de a nu se face cunoscut cazul prin intermediul „Radio Europa Liberă”, autoritățile încercând să-i distorsioneze imaginea pe baza trecutului său legionar.

Arestarea preotului a avut loc în martie 1979, decizia fiind dată de ultima sa acțiune, și anume, implicarea în S.L.O.M.R. Astfel, acest gest de a susține sindicatul i-a adus condamnarea la 10 ani de închisoare, fiind acuzat de trădare, iar apoi de complot. Condițiile din închisoare au fost dure, izolându-l într-o cameră specială și fiind plasați informatori în jurul acestuia, ceea ce demonstrează faptul că Securitatea încă îl considera un pericol deși era în detenție. Ceea ce este de remarcat este faptul că preotul a fost susținut de personalități din străinătate, precum președintele Ronald Reagan, Papa Ioan

¹⁷ Ioan-Marius Bucur, *op. cit.*, p. 78.

¹⁸ Ana-Maria Cătănuș, *op. cit.*, pp. 137-138.

¹⁹ Gheorghe Calciu, *op. cit.*, p. 34.

Paul al II-lea sau Margaret Thatcher²⁰. În acest sens, despre chestiunea sindicatelor, despre arestarea preotului Gheorghe Calciu, dar și despre condițiile cultelor neoprotestante a fost făcută o mențiune și într-un raport al președintelui SUA cu privire la respectarea prevederilor Actului Final de la Helsinki semnat în 1975²¹. De asemenea, informând Centrala MAE despre publicarea într-un ziar american a unei știri despre arestarea preotului pentru o perioadă de 10 ani, diplomații români de la Washington au fost îngrijorați de posibilitatea ridicării spre discuție a acestei chestiuni în contextul discuțiilor privind reînnoirea Clauzei națiunii celei mai favorizate, cerând în acest sens Centralei MAE să ofere informații noi despre această situație pentru a evita o posibilă neinformare a părții românești²². Eliberarea preotului a avut loc în cele din urmă în 1984, acesta fiind însă eliminat la scurt timp și dintre membrii Bisericii ortodoxe, decizia fiind motivată de faptul că preotul nu a respectat deciziile superiorilor săi, a fost indisciplinat în timpul cât a fost profesor la Seminar și a desconsiderat autoritățile. În urma acestor demersuri, preotul Gheorghe Calciu-Dumitreasa a decis să emigreze în 1985 împreună cu familia sa în SUA.

Privite fiind din perspectiva preotului Gheorghe Calciu-Dumitreasa, acțiunile și cuvântările sale au venit ca o reacție firească împotriva politicilor abuzive și împotriva limitelor impuse de comuniști. Măsurile luate de organele represive și supravegherea constantă au venit astfel și din teama regimului față de puterea preotului de a atrage masele să-i asculte cuvântările și de popularitatea pe care a căpătat-o printre tineri²³. Astfel, deciziile sale și poziția adoptate de părintele Gheorghe Calciu-Dumitreasa l-au introdus printre rândurile disidenței anticomuniste din mediul religios. Descoperindu-și menirea mai târziu, acesta a încercat să lupte pentru ca libertatea de credință să fie respectată și pentru ca tinerii să nu se lase influențați de ideologia impusă de comuniști în privința credinței, cu toate că era conștient de consecințele care rezultau din alegerile sale.

Concluzionând, disidența anticomunistă a fost un factor care a apărut în statele din Estul Europei în perioada anilor 1970-1980, având fiecare țară particularitățile sale, însă în mod general disidența anticomunistă a fost provocată de nerespectarea unor angajamente luate de către state la nivel

²⁰ Ana-Maria Cătănuș, *op. cit.*, pp. 138-142.

²¹ A.M.A.E., Problema 220/1979/SUA-RSR, *Consultări româno-americane asupra problematicii drepturilor omului*, dosar 2021, Telegramă Washington, nr. 084.687, 07.06.1979, f. 11.

²² A.M.A.E., Problema 241/1979/ONU (CES), *Vizita în România a delegației organizației „Amnesty International” – 14-19 februarie 1979*, dosar 2789, Telegramă Washington, nr. 084884, 22.07.79, f. 132.

²³ Ana-Maria Cătănuș, *op. cit.*, pp. 142-143.

internațional sau de abuzurile înregistrate în societățile comuniste. Astfel, cei care au contestat regimul au încercat să facă cunoscută situația atât la nivel intern, însă de cele mai multe ori s-au confruntat cu măsurile luate de autorități împotriva lor, cât și la nivel internațional, încercând să ia legătura cu diverse persoane, ziare, radiouri care să difuzeze mesajele. În ceea ce privește mediul religios din România, deși relația dintre diferitele culte religioase și regimul comunist a fost una complicată, de-a lungul timpului au existat persoane care să se pronunțe public împotriva abuzurilor și interdicțiilor impuse de regimul comunist, militând în special pentru libertatea religioasă cu toate aspectele acesteia. Disidența anticomunistă din mediul religios a fost semnificativă și datorită faptului că prin intermediul bisericii, dacă membrii acesteia nu erau controlați suficient, oamenii se puteau întoarce la credință și la un alt stil de viață, desconsiderând astfel ateismul impus de comuniști. Cu toate acestea, indiferent de cultul religios, disidenții care au făcut cunoscute îngrădirile comuniștilor în ceea ce privește viața religioasă și au militat pentru libertate, în cele din urmă au fost nevoiți să renunțe, de cele mai multe ori luând calea exilului, continuându-și activitatea în străinătate, cum a fost și cazul preotului Gheorghe Calciu-Dumitreasa.

UN INSTRUMENT AL DIPLOMAȚIEI CULTURALE. INSTITUTUL ROMÂN PENTRU RELAȚII CULTURALE CU STRĂINĂTATEA

ALEXANDRU EDUARD BALACI*

Abstract: *The Cold War represented an ideological clash that divided Europe between communism and capitalism. At the end of the Second World War, Romania entered under soviet influence, when a Stalinist government was imposed. The communist reform of the Romanian state required change in legislation, economy, and culture, so that Romania would finally become a People's Republic. Based on the soviet type of public administration, The Institute for Universal Culture was created in 1947 as an institution for disseminating the Romanian culture abroad. After the emergence of the People's Republic of Romania, the institute represented a strategic institution for propaganda and cultural diplomacy of the communist regime, from 1947 to 1991. The institute's name was changed right after Romania became a People's Republic, from Institute for Universal Culture to Romanian Institute for Foreign Cultural Relations. This paper aims to analyse various approaches regarding the differences between cultural diplomacy and propaganda, based on a study case related to the Romanian Institute for Foreign Cultural Relations.*

Keywords: *Cultural Diplomacy, Cold War, History of International Relations, Cultural Propaganda.*

Introducere

Izbucnirea Războiului Rece a determinat apariția unei stări conflictuale între Vest și Est, bazată pe provocări reciproce, fără a escalada situația într-un conflict armat direct dintre tabăra capitalistă și tabăra comunistă. În timp ce partea vestică a Europei s-a bucurat de accesul la proiecte precum Planul Marshall, ulterior Comunitățile Europene, partea estică era izolată și sprijinea acțiunile internaționale de susținere a intervențiilor socialiste. În acest piesaj, România a rămas sub influența sovietică, care a permis regimului comunist instalat la București să reorganizeze sistemului administrativ intern. Până în

* Școala Doctorală de Istorie a Universității din București. Doctorand aflat sub coordonarea Prof. Univ. Dr. Laurențiu Vlad.

1948¹, regimul inițiază reforme în instituțiile importante, inclusiv Ministerul Afacerilor Externe dar se și izolează simultan din punct de vedere diplomatic, rupând legătura cu toate țările vestice. Relațiile diplomatice s-au reluat ulterior lent cu țările din Europa de Vest², întrucât politica externă a R.P.R a fost pro-Moscova în primii ani ai regimului.

Procesul de sovietizare a presupus și ideologizare culturală, prin impunerea unor noi modele conforme cu ideologia marxist-leninistă. Cultura a fost adaptată la noile realități și operaționalizată pentru a reprezenta valențele noului regim politic. Structura propagandei naționale fost trasată în conformitate cu directivele discutate la Praga, în 1958, între țările socialiste și Uniunea Sovietică. La această întrunire, țările din blocul comunist au încheiat tratate de colaborare culturală și au trasat principalele direcții de propagandă³.

Teama regimului comunist de la București a fost ca U.R.S.S-ul să nu eclipseze independența politică a partidului, motiv pentru care delegația prezentă la Praga a fost foarte atentă la proiectele propuse de delegația sovietică, dar și de delegația maghiară. Problema unei independențe la nivel politic poate fi presupusă având în vedere faptul că, după moartea lui Stalin în 1953, Bucureștiul a inițiat închiderea treptată a sovromurilor și expulzarea consilierilor politici sovietici infiltrați în instituțiile cheie⁴. În contextul relansării diplomației comuniste de la București, regimul a efectuat mai multe reforme asupra unor instituții importante precum A.R.L.U.S⁵ sau Institutul de Cultură Universală, pentru a putea facilita apropierea culturală de Uniunea Sovietică, în primii ani și, ulterior, după 1953, apropierea de țările vestice.

Dacă până în 1958, promovarea culturală se contura în jurul imaginii internaționale a muncitorului, promovată de toate statele, inclusiv de R.S.R și din 1958, odată cu retragerea trupelor sovietice, Bucureștiul începe să se promoveze prin elementele culturale naționale, iar A.R.L.U.S este reformat la nivel de reprezentanți. Încetează și organizarea de cercuri de învățare a limbii

¹ Pe 30 decembrie 1947, prin legea 363/1947 a fost instaurată Republica Populară România.

² Paul Nistor, „Umanizarea Războiului Rece. Identitatea și Reprezentarea Culturală a României comuniste în S.U.A, în anii '50”, Cristina Preutu, Ionuț Nistor (coord.), *Istoria ale Regimului Comunist din România*, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza din Iași, 2018, p. 111-113.

³ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, Problema 217/1958, Consfătuirea reprezentațiilor țărilor socialiste europene pentru schimb de experiență în domeniul legăturilor culturale cu străinătatea. f. 22-23.

⁴ Mihaela Cristina Verzea, „Desovietizarea Culturii Românești la Începutul Deceniului Șapte” în *România. Supraviețuire și Afirmare prin diplomație în Anii Războiului Rece, volumul I*, Editura Fundației Europene Titulescu, București, 2013, p. 455-489.

⁵ Asociația română de Strângere a legăturilor cu Uniunea Sovietică.

ruse⁶. Institutul de Cultură Universală, redenumit Institutul Român pentru Relații Culturale cu Străinătatea, avea direcții de traduceri în și din rusă, franceză, engleză, maghiară și germană⁷, iar mai târziu limba rusă nu va mai reprezenta o direcție prioritară, accentul fiind pus pe franceză, engleză și germană. În contextul „dezghețului” ideologic început după moartea lui Stalin, interesul R.P.R a fost de a relansa treptat relațiile culturale și economice cu Vestul, dar și menținerea autonomiei politico-decizionale față de Moscova. Efectele s-au văzut: s-a extins aria de politică externă în direcția relațiilor culturale și economice cu vestul și inclusiv pentru urmărirea intereselor proprii în ariile în care Uniunea Sovietică nu manifesta interes. Cu toate acestea, liderii de la București au manifestat precauție și nu au făcut greșea să amenințe interesele de securitate ale Uniunii Sovietice, printr-o politică de nealinieră totală sau să se plaseze în total dezacord față de Moscova.

În epocă, analiștii de politică externă au caracterizat R.P.R și ulterior R.S.R prin apelativul *unicitate* în ceea ce privește modalitățile prin care România își urmărea interesele pe scena internațională⁸. Efectele distanțării au luat forma unei politici antisovietice și naționaliste care s-a manifestat în mai multe etape. Paul Niculescu-Mizil a susținut că din anul 1958 a avut loc ruptura dintre liderii politici români și cei sovietici, întrucât conducerea română a căutat pe cât posibil să evite adoptarea unei politici care să ducă la subminarea autorității partidului⁹. Ulterior, această politică a culminat cu declarația de nealinieră din 1964 referitoare la reformele care vizau integrarea economică a noilor țări, denumită și “Declarația de Independență”. România a transmis nesolidarizarea cu poziția sovietică în timpul crizei rachetelor din Cuba, apropierea de China în timpul conflictului sino-sovietic, deschiderea relațiilor diplomatice cu Germania Federală în 1967 și neintervenția în timpul invaziei din Cehoslovacia¹⁰.

Deschiderea politicii americane către țările din Est a reprezentat un factor important pentru politica de nealinieră, întrucât prin menținerea relațiilor cu Statele Unite, România și-a asigurat temporar necesitățile de achiziție a noilor

⁶ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare A.N.I.C.), fond C.C Al P.C.R, Cancelarie, dosar nr.58/1963, F. 222-223.

⁷ A.N.I.C, Fond Institutul Român pentru Relații Culturale cu Străinătatea, dosar nr.2/1947-1949, f. 218.

⁸ Robert King, „Romania’s Struggle for an Autonomous Foreign Policy” în *The World Today*, vol. 35, nr. 8, 1979, p. 340-348. Sursa: <http://www.jstor.org/stable/40395338>. Accesat pe 14.10. 2022.

⁹ Paul Niculescu-Mizil, *De la Comintern la Național Comunism*, Editura Evenimentului Românesc, București, 2001, p. 114.

¹⁰Cornel Ban, „Un comunism Impermeabil?” în *România de la Comunism la Postcomunism: Criză, transformare și democratizare*, Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc. Vol. XIV-XV, Editura Polirom, București, 2018-2020, p. 135-155.

tehnologii. Mai mult decât atât, relațiile biletarale cu Statele Unite ale Americii au oferit și un element de protecție în fața atacurilor repetate ale Uniunii Sovietice la adresa politicii proprii a României¹¹. În vederea conceptualizării politicii culturale externe a R.P.R, respectiv R.S.R trebuie să amintim etapele în care s-a aflat R.S.R la nivel de stat, de la obligativitatea unei politici culturale internaționaliste, care să vizeze un aspect cultural comun al tuturor statelor comuniste, la conturarea unei linii naționaliste proprii în reprezentarea culturală externă¹².

Structura organizatorică

Institutului Român pentru Relații Culturale cu Străinătatea a fost o instituție cu rol în pregătirea materialelor care urmau să fie difuzate peste hotare. Institutul a avut un rol strategic în realizarea propagandei și diplomației culturale a R.P.R, ulterior R.S.R, în funcție de obiectivul urmărit. Existența unei diplomații culturale a Republicii Populare și, ulterior Socialiste România, s-a bazat pe anumite politici de promovare ale regimului comunist, care nu au urmărit doar aspectele legate de clasa muncitoare sau marxism-leninism, ci și elemente culturale precum literatură sau istorie. Deschiderea treptată din 1954 a permis realizarea unei politici diferite, care a presupus și utilizarea istoriei și culturii naționale, nu doar a elementelor propagandistice comuniste, precum fabricile și grija regimului față de muncitori. Unul dintre elementele esențiale ale diplomației culturale era durata unor astfel de politici, întrucât propaganda a fost construită pentru a genera emoție și a atinge o țintă cât mai rapid și cât mai precis¹³, iar diplomația culturală produce efecte în timp îndelungat.

Un alt aspect reprezintă și efectele generate de cele două concepte. Amândouă generează influență, care reprezintă un punct comun. Propaganda urmărește însă să producă și altfel de emoții, cum ar fi teama, nesiguranța și

¹¹Central Intelligence Agency, doc. nr. RDP85T00287R000502070001-9/1980, Romanian Foreign Policy Independence since 1960, f. 1-8. Sursa: <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp85t00287r000502070001-9>. Accesat pe data de 14.10.2022.

¹²Bogdan C. Jacob, „The Paradoxes of European Postwar” în *History of Communism in Europe: Communism, nationalism and State Building in Post-War Europe*. Institute for the Investigation of the Communist Crimes and for the Memory of the Romanian Exile, Zeta Books, București, 2012, p. 7-21.

¹³Zsolt Nagy, *Great Expectations and Interwar Realities: Cultural Diplomacy in Horthy's Hungary*, Central European University Press, 2017. Sursa: <http://www.jstor.org/stable/10.7829/j.ctt1t6p6dx>. Accesat la 15.10.2022.

neîncredere¹⁴, pentru a putea induce control ulterior. Diplomația culturală urmărește influențarea deciziilor prin multiculturalism, pentru a produce punți de înțelegere între țări¹⁵. Deosebirea dintre propagandă și diplomație culturală este vizibilă și la nivelul de formă a mesajelor culturale. Propaganda lansează un mesaj simplu, desprins dintr-un context și își propune să fie diseminat cât mai rapid și pus în cadrul unui context diferit, pe când diplomația culturală presupune transmiterea mesajelor prin forme care nu presupun neapărat cuvinte. Pot fi note muzicale, imagini etc.

Latura guvernamentală a diplomației culturale reprezintă un alt aspect, întrucât acțiunile de diplomație culturală trebuie construite și asumate de instituții din sistemul statal¹⁶, chiar dacă și propaganda era făcută de instituții guvernamentale, precum Ministerele de Informații sau Ministerele de Propagandă Națională¹⁷, ea nu putea fi asumată. Propaganda în Războiul Rece ajunge să reprezinte un element subversiv, folosit pentru expansiune ideologică, iar diplomația culturală pentru contracarea expansiunii ideologice.

Institutul de Cultură Universală a apărut în anul 1947 cu rol în diseminarea culturii, artei străine în România și promovarea culturii românești în străinătate. Comitetul de organizare era format din 27 de membri, dintre care șapte persoane în conducere: un președinte, în persoana lui Dimitrie D. Pompeiu, patru vice-președinți, dintre care Gala Galițion, Nicolau Gheorghe, Andrei Oțetea și Macavei M. Secretar general a fost ales Serban Bogdan, iar casier Cristescu M¹⁸. La scurtă vreme, conducerea Institutului a fost modificată în sensul în care în conducere încep să apară persoane care făceau parte din prezidiul Marii Adunări Naționale. În afară de Dimitrie D. Pompeiu, care a rămas în conducerea institutului, vice-președinții au fost schimbați, fiind

¹⁴ Christian Mull, Wallin Matthew, *Propaganda: A Tool of Strategic Influence*. American Security Project, 2013. Sursa: <http://www.jstor.org/stable/resrep06038>. Accesat pe data de 15.10.2022.

¹⁵ Fatemeh Kamali-Chirani, „Cultural Diplomacy as Theory and Practice” în *Cultural Diplomacy in the Time of COVID-19: Updating SDG-17 (Partnership for Goals)*, Sustainable Development Policy Institute, 2021, p. 4-5. Sursa: <http://www.jstor.org/stable/resrep30510.5>. Accesat pe data de 15.10.2022.

¹⁶ Lucian Jora, „New Practices and Trends in Cultural Diplomacy” în *Pol. Sc. Int. Rel.*, X, 1, p. 43-52, București, 2013. Sursa: https://www.culturaldiplomacy.org/academy/pdf/research/articles/cultural_diplomacy/New_Practices_And_Trends_In_Cultural_Diplomacy_-_Lucian_Jora.pdf. Accesat pe data de 15.10.2022.

¹⁷ Hugh Wilford, „The Information Research Department: Britain’s Secret Cold War Weapon Revealed” în *Review of International Studies*, vol. 24, no. 3, 1998, p. 353-369. Sursa: <http://www.jstor.org/stable/20097531>. Accesat pe data de 15.10. 2022.

¹⁸A.N.I.C, Fond Institutul Român pentru Relații Culturale cu Străinătatea, dosar nr.2/1947-1949, f. 34-35.

înlocuiți, cu excepția lui Gala Galățion și Gheorghe Nicolau. Numărul vice-președinților a crescut de la patru la șapte iar printre numele noi au fost Petre Constantinescu-Iași, Dr. Ludovic Takaes, Eugen Macovski, Gen.rez. N. Pârvulescu și Ing. Nicolae Hodoș.

Între 1948 și 1962 institutul nu a reușit să intre în legalitate, chiar dacă a funcționat cu un buget anual și cu o conducere, el a fost recunoscut fără o hotărâre a guvernului. Modul de organizare a institutului, alături de structura decizională au fost construite pe baza celei sovietice, cu un control politic direct asupra instituțiilor și colaborare directă între ministerele care vizează cultura, educația, comerțul, externele și comerțul exterior. Institutul sovietic, denumit VOKS¹⁹ a gestionat și organizațiile de propagandă exterioare, precum Asociațiile de Prietenie, Ligile de Prietenie, Uniunea Scriitorilor, turismul, Crucea Roșie și Uniunea Jurnaliștilor²⁰.

Statutul Institutului de Cultură Universală stipula o activitatea de promovare și nu propagandă accentuată. În statutul din 1947, la articolele 5 și 6, era prevăzută difuzarea culturii străine în țară, dar și activitatea de difuzare a culturii naționale în afara granițelor. Asociația, întrucât inițial a avut statut de asociație, a avut printre atribuții și aplicarea convențiilor internaționale privind colaborarea culturală²¹. Ulterior, după 1947, statutul suferă modificări, în conformitate cu noua ideologie. Un exemplu îl reprezintă articolul 4, prezent la scopurile institutului, unde s-a pus accent pe prieteni egali și nu prieteni deasupra popoarelor cum a fost cazul în timpul altor regimuri denumite reacționare, cu referire expresă la regimul monarhic²². Prin „prieteni deasupra popoarelor” se înțelegea țări pe care regimul le considera exploatare la adresa lui, alături de foști exponenți ai regimului monarhic până în 1947.

Această modificare ideologică, politică, dar și juridică a fost surprinsă de istoricul Petre Opreș care menționează că, imediat după instaurarea regimului comunist pe 30 decembrie 1947, partidul comunist a fost ocupat cu construcția cadrului legislativ, în concordanță cu ideologia vremurilor. Ținta era să se oprească orice tentativă de rezistență antisovietică și să se ofere legalitate pentru faptele care au fost săvârșite²³. Ideologia realismului socialist, impusă în regimul

¹⁹ Всесоюзное общество культурной связи с заграницей în original, în română: Consiliul Societăților sovietice de prietenie și relații cultural cu țările străine.

²⁰ A.N.I.C, Fond Institutul Român pentru Relații Culturale cu Străinătatea, dosar nr.2/1947-1949, f. 30.

²¹ A.N.I.C, Fond Institutul Român pentru Relații Culturale cu Străinătatea, dosar nr.2/1947-1949, f. 60-61.

²² *Ibidem*, f. 87.

²³ Petre Opreș, *Armată, Spionaj și Economie în România(1945-1991)*, Editura Trei, București, 2021, p. 71.

comunist din România după 1947, presupunea o reprezentare în literatură a luptei clasei muncitoare pentru menținerea păcii împotriva exploatatorului. În cazul Institutului de Cultură Universală, acesta a trebuit să-și modifice misiunea și denumirea, pentru a putea arăta evoluția și adaptarea regimului comunist român la ideologia sovietică. Literatura, de exemplu, după 1947 a fost aliniată curentului sovietic și multe scrieri literare care nu s-au adaptat realismului socialist și realităților au fost respinse²⁴.

Propaganda ideologică, descrisă în cadrul statutului ca scop principal a mai presupus și „adâncirea muncii noastre,, respectiv o intensificare propagandistică, în comparație cu fostul rol al institutului. Principalele secții ale institutului, respectiv științele exacte, literatura, secretariatul limbilor străine, al culturii și economiei²⁵, în funcție de țară, au fost modificate și ele. Modificările aduse statutului au fost votate în cadrul ședinței din 11 octombrie 1948, când s-a decis și acceptarea celor cinci Asociații de Prietenie ca fiind parte a patrimoniului acestui institut²⁶. Preluarea de asociațiilor de prietenie a fost semnalată prin intermediul unor telegrame trimise de institut către Asociațiile de Prietenie din străinătate.

Un exemplu îl reprezintă telegrama expediată de secretariatul Institutului pe data de 1 septembrie 1948 către Asociația România-Ungaria. Documentul conținea o trecere în revistă a rolului acestui institut, urmată de propunerea de continuare a colaborării și desemnarea unui reprezentant care să călătorească în R.P.R, pentru a participa la consfătuiri. Asemenea telegrame au fost trimise către toate asociațiile și instituțiile de propagare a culturii. Departamentul lectorat, care avea rol important în pregătirea lectorilor și organizarea de conferințe pe teme filosofice, lingvistice, alături de cursuri de limbă română, a fost desființat, odată cu închiderea tuturor lectoratelor²⁷. Lectorii care au fost trimiși la catedrele de limbă română au fost rechemați, dar majoritatea dintre ei au ales calea exilului, mai ales după 1947, întrucât dacă se întorceau în R.P.R, ar fi sfârșit judecați pentru colaborare cu fostul regim²⁸.

²⁴ Dragomir Lucia “L’implantation du réalisme socialiste en Roumanie” în *Sociétés & Représentations*, 2003, nr. 15, 2003, p. 307-324 Sursa: <https://www.cairn.info/revue-societes-et-representations-2003-1-page-307.htm>. Accesat pe data de 18.10.2022.

²⁵ A.N.I.C, Fond Institutul Român pentru Relații Culturale cu Străinătatea, dosar nr.2/1947-1949, f. 158.

²⁶ *Ibidem*, f. 162-163.

²⁷ A.N.I.C, Fond Institutul Român pentru Relații Culturale cu Străinătatea, dosar nr.2/1947-1949, f. 179-188.

²⁸ Carmen Burcea, *Diplomație culturală: Prezențe Românești în Italia Interbelică*, Editura Institutului Cultural Român, București, 2005, p. 5-40.

Până în 1962 Institutul a funcționat într-un vid legislativ. Abia prin hotărârea Consiliului de Miniștri nr. 474/1962 s-a înființat Institutul Român pentru Relații Culturale cu Străinătatea²⁹. Alături de institut, în 1972, s-a format și Asociația „România”, prin hotărârea consiliului de Miniștri nr. 1434 în 1972. Față de I.R.R.C.S, Asociația România a avut mai mult rolul de a atrage diaspora românească din alte țări, în colaborare cu I.R.R.C.S³⁰.

Poziționarea față de Uniunea Sovietică a fost evidențiată în institut printr-un departament nou, care trebuia să gestioneze prioritar relațiile cu U.R.S.S. Acest departament a avut rolul de a traduce din limba rusă lucrări de specialitate și noutățile științifice pe care sovieticii le-au dezvoltat³¹. În paralel cu instituția românească era și United States Information Agency, care a apărut ca un vehicul al propagandei americane. Printre prerogativele pe care americanii le-au stabilit pentru această instituție, a fost să se inspire din propaganda din blocul estic și să construiască, pe baza sa, modalități de contracarare.

Într-un studiu efectuat asupra diseminării culturii americane în țările din Est, inclusiv România, s-a ajuns la concluzia că imaginea și cultura americană au avut efectul dorit asupra tinerilor³². Pornind de acest lucru, putem remarca faptul că I.R.R.C.S a avut inițiative pe care le-a preluat din politica Agenției de Informații Americane, însă un aspect important a fost faptul că nu a avut capacitatea logistică și financiară necesară să disemineze cultura precum au fost cele antrenate de alte țări, precum Statele Unite. Dincolo de propaganda comunistă tipică blocului estic, I.R.R.C.S a distribuit și elemente culturale, fără propagandă comunistă, cu rol de influențare a opiniei publice și politice. Între ele s-au aflat uneori și elemente care au făcut parte din fostul regim monarhic.

Cultura românească în străinătate

Odată cu instaurarea Republicii Populare România, la data de 30 decembrie 1947, prin legea 363 din 30 decembrie 1947³³, Institutul organiza

²⁹ Institutul Cultural Român, *Construcția și reconstrucția unei instituții ICR 2005–2008*, Editura Institutului Cultural Român, p. 8. Sursa: <https://www.icr.ro/uploads/files/104191construcția-si-reconstrucția-unei-instituții-2005-2008.pdf>. Accesat pe data de 20.10.2022.

³⁰ Acronim pentru Institutul Român pentru Relații Culturale cu Străinătatea.

³¹ A.N.I.C, Fond Institutul Român pentru Relații Culturale cu Străinătatea, dosar nr.5/1947-1949, f. 6-9.

³² National Archives, RG 306, Office of Plans, General Subject Files, 1949–1970, Acc. # 67A222, Entry UD WW 379, Themes—General 1963 & Prior. No classification marking.

³³ Camera Deputaților, LEGE nr.363 din 30 decembrie 1947 pentru constituirea Statului Roman in Republica Populara Romana, *Monitorul Oficial* nr. 300. Sursa: http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htm_act_text?id=27840. Accesat pe data de 20.10.2022.

conferințe științifice cu rol în propagarea științei sovietice. Tipologia de propagandă sovietică pe care R.P.R. a utilizat-o până în 1958 a fost cea bazată pe știință. Cele mai mari progrese au fost făcute de Uniunea Sovietică, iar România doar s-a inspirat din munca cercetătorilor sovietici. Propaganda sovietică în timpul lui Stalin valorifica progresul științei pentru apărarea viitorului, iar după moartea acestuia, propaganda a vizat știința ca instrument de predicție a viitorului³⁴, bazată pe date și informații științifice colectate în trecut și analizate în prezent. R.P.R. a preluat modelul propagandistic pentru perioada 1948-1953, adresând laude și mulțumiri științei sovietice care a fost pusă în slujba poporului, a păcii și a progresului³⁵.

În anul 1950, toate țările din blocul estic au încheiat acorduri culturale între ele. Acordurile culturale pe care Republica Populară România le-a încheiat au fost ulterior preluate de institut, pentru a fi puse în aplicare. Proiectul privind preluarea acordurilor stabilea că Institutul Român Pentru Relații Culturale cu Străinătatea prelua și pune în aplicare acordurile culturale, alături de Direcția culturală a Ministerul de Externe, Direcția Presei și Ministerul Educației³⁶. În ceea ce privește aspectele tehnice ale acordurilor culturale, Ministerul Afacerilor Externe a detașat o persoană în cadrul institutului pentru a putea facilita colaborarea dintre cele două instituții.

De altfel, acordurile culturale nu au presupus doar organizarea de evenimente culturale, ci și o serie de angajamente pe care țările semnatare le încheiau între ele. Un exemplu este acordul între Republica Populară Ungaria și Republica Populară România, prin care cele două țări s-au angajat să trimită și să accepte un corespondent de presă în fiecare capitală pentru a prelua știrile. Ungaria nu avea la acea dată un corespondent în R.P.R.³⁷.

Consolidarea relațiilor dintre țările din blocul estic a fost determinată de dorință sovieticilor de a avea o sferă de influență stabilă politic și ideologic, pe care să o poată controla. Începutul dezghețului stalinist a fost marcat prin preocuparea pentru lectoratele și catedrele de limba română, înființate în 1954, fără a fi însă funcționale, până în 1959. În planul de muncă pe anul 1959, a fost elaborat un raport al I.R.R.C.S, cu privire la un lectorat de limba română în Sofia.

³⁴ Eglé Rindzevičiūtė, „A Struggle for the Soviet Future: The Birth of Scientific Forecasting in the Soviet Union” în *Slavic Review*, vol. 75, no. 1, 2016, p. 52-76. Sursa: <https://doi.org/10.5612/slavicreview.75.1.52>. Accesat pe data de 21.10.2022.

³⁵ A.N.I.C, Fond Institutul Român pentru Relații Culturale cu Străinătatea, dosar nr.2/1947-1949, f. 44-45.

³⁶ A.N.I.C, Fond Institutul Român pentru Relații Culturale cu Străinătatea, dosar nr.5/1949, Proiect privind preluarea sarcinilor ce rezultă din acordurile culturale, f. 179.

³⁷ A.N.I.C, Fond Institutul Român pentru Relații Culturale cu Străinătatea, dosar nr.5/1949, Acord cultural romano-maghiar, f. 150.

Acest lectorat a fost înființat în 1954, dar până în 1959³⁸ nu a funcționat, întrucât în R.P.R nu existau lectori pregătiți. În privința catedrei de bulgară de la București, ea nu a fost funcțională până în 1959. Raportul de muncă pe anul 1959 pentru R.P. Bulgaria includea și un inventar al evenimentelor comune pe care R.P.R și R.P. Bulgaria le-au convenit prin intermediul convenției culturale semnate cu țările socialiste în 1958. Conform convenției, cele două țări stabiliseră să instituie o colaborare științifico-tehnică, o cooperare între Academiiile culturale ale celor două țări, schimb de experiență în domeniul învățământului, timp de 4 luni și trimiterea de scriitori pentru a putea cunoaște împrejurimile, timp de 4 săptămâni. Scriitorii trimiși trebuiau să fie cunoscuți și să fi publicat volume, întrucât acordul presupunea și traducerea unor opere literare consacrate de literatură din anul 1959 și literatură clasică³⁹.

Cele două țări au convenit ca în decurs de un an, câte trei opere să fie traduse, la recomandarea celeilalte țări. Prevederile acordului dintre cele două țări au reprezentat și o parte integrată a planului de muncă pe anul 1959. Acest aspect a fost valabil cu toate țările socialiste cu care R.P.R a încheiat convenții culturale. Cu toate acestea, în privința propagandei dintre cele două, acest demers a fost denumit „muncă culturală de masă”, care presupune răspândirea culturii R.P.R și R.P Bulgaria în ambele state.

Pentru acest lucru, cele două țări au convenit să construiască o colaborare bazată pe bibliotecile de stat din ambele state, iar Ministerele Culturii ale ambelor state să colaboreze pentru completarea bibliografiei R.P.R și R.P.B⁴⁰. Problema Asociațiilor de Prietenie a reprezentat un alt element de activitate al institutului, care a pregătit materialele pentru a fi distribuite, dar a și avut în administrare demersul acestora. Un exemplu reprezintă Liga de Prietenie Greco-Română de la Atena, pentru care I.R.R.C.S a trimis în 13 discuri cu muzică populară, printre care *Sanie cu Zurgălăi* și *Ciocârlia*. Aceste discuri au fost preluate de ambasadă și distribuite către Liga de Prietenie, care le-a folosit în cadrul unor evenimente cu specific românesc.

Cu toate că regimul comunist de la București nu a schimbat tabăra din punct de vedere ideologic, dezghețul începe odată cu anul 1954, prin retragerea

³⁸ A.N.I.C, Fond Institutul Român pentru Relații Culturale cu Străinătatea, dosar nr.19/1958-1959, Notă privind activitatea lectoratului de limbă bulgară la București, respectiv lectoratul român de la Sofia, f. 109.

³⁹ A.N.I.C, Fond Institutul Român pentru Relații Culturale cu Străinătatea, dosar nr.19/1958-1959, Plan de muncă pentru aplicarea convenției culturale între R.P Română și R.P. Bulgaria pe anul 1959, f. 95.

⁴⁰ A.N.I.C, Fond Institutul Român pentru Relații Culturale cu Străinătatea, dosar nr.19/1958-1959, Plan de muncă pentru aplicarea convenției culturale între R.P Română și R.P.Bulgaria pe anul 1959, f. 99.

treptată a consilierilor sovietici, oprirea cursurilor de limba rusă și retragerea trupelor sovietice, în 1958. Politica de sovietizare a fost încetinită. Termenul de distanțare a fost atribuit de anumiți cercetători pentru a descrie eforturile de politică externă contrare liniei dictate de Moscova. În Vest, această atitudine a fost văzută ca un efort pentru atingerea unor acțiuni singulare în opoziție cu linia adoptată de la Moscova⁴¹. Începutul anilor '60 a debutat cu o evoluție a relației României cu țările membre ale tratatului de Varșovia, în special cu Uniunea Sovietică. Politica de distanțare s-a consolidat prin intermediul industrializării, consolidarea regimului pe plan intern și deschiderea către Occident. Afirmarea pe plan extern a unei politici externe proprii a reprezentat cheia de boltă a interesului pe care regimul comunist l-a avut pe plan extern.

De altfel, obiectivul lui Hrușciiov de a controla economiile țărilor membre ale tratatului de la Varșovia s-a lovit de poziția diferită a românilor, care s-au exprimat împotriva oricăror forme de intervenție în planurile interne ale statelor⁴². În memoriile sale, Hrușciiov a amintit faptul că nu s-a putut înțelege niciodată cu românii⁴³, și, mai mult decât atât, politica românească a reprezentat o dilemă întrucât nu putea fi prezisă de către sovietici. Pe linie culturală, deschiderea către Vest a fost făcută printr-o diplomatie culturală construită pe baza unor demersuri care nu au ținut cont de componenta ideologică în prim plan. De exemplu, o informare expediată către cabinetul adjunctului Ministrului Afacerilor Externe, prin care au acesta a fost informat că Institutul Român pentru Relații Culturale cu Străinătatea a expediat un număr de documentare pentru a fi distribuite de către Asociația de Prietenie Anglia-Romania. Aceste documentare de promovare au purtat denumirea *Băile Herculane, Litoralul Mării Negre, Joc de Cuiburi și România Azi*. Au mai fost expediate și 95 de fotografii, cu text explicativ în limba engleză, care să fie folosite pentru inaugurarea unei expoziții, denumită *România Astăzi*⁴⁴. O altă expoziție care a fost trimisă alături de aceasta a fost cea denumită *București*. Organizarea expozițiilor care urmăreau peisajele naturale nu era un interes al realismului socialist, de tip stalinist, care a modelat tipologia artei și fotografiei pentru a promova aspecte sociale sau politice.

⁴¹ Robert King, *op. cit.*, p. 340-348.

⁴² Mioara Anton, „De la Conformism la Fronță: Politica Externă a Regimului Gheorghiu Dej” în *România: Supraviețuire și Afirmare Prin Diplomatie în Anii Războiului Rece*, Fundația Europeană Titulescu, București, 2014, p. 23-33.

⁴³ Nikita Khrushchev, *Memoirs of Nikita Khrushchev: Vol III. The Statesman*, Institute for International Studies, United States of America, 2007, p. 623.

⁴⁴ A.M.A.E, Problema 217/1961, Asociația de Prietenie Anglia-România. Informare cu privire la materialele transmise de I.R.R.C.S către Asociația de Prietenie Anglia-România, f. 14.

Propaganda clasică, comunistă a fost menținută în Anglia prin sărbătorirea zilei de 23 august, sub forma unei recepții anuale la Ambasada României de la Londra. 23 august a fost modificat nu pentru a scoate în evidență aportul sovieticilor, cum a fost până în anii '60, ci pentru a sublinia propaganda românească comunistă. Pe lângă 23 august, o altă sărbătoare menținută la nivel simbolic, doar în anumite state, a fost sărbătorirea revoluției bolșevice din 1917. Aceasta era celebrată de toate țările comuniste din blocul estic, dar în cazul R.P.R a fost simbolică, fără a se implica I.R.R.C.S, precum o făcea în cazul materialelor de promovare externă. Recomandarea referitoare la extinderea activității Asociației de Prietenie a adus și sugestiile venite din partea Direcției Culturale a M.A.E, care a propus ca asociația să se ocupe de distribuirea de filme și expoziții de fotografie⁴⁵, întrucât acestea erau mult mai ușor de organizat. Din punct de vedere cultural, opoziția față de Moscova poate fi observată prin tematica expozițiilor, desprinsă din cultura națională.

Anterior anilor 1960-1961, R.P.R a fost implicată pe scena internațională în evenimente care au influențat diplomația culturală. În 1962, criza rachetelor din Cuba a generat un alt episod al distanțării dintre țările blocului estic și România. În Franța, Asociația de Prietenie a început să prindă rădăcini în anii '60, după un amplu proces de reorganizare. În acest sens, Ministerul Afacerilor Externe și I.R.R.C.S au decis ca această asociație să aloce fonduri pentru organizarea unui birou de turism, iar materialele să fie transmise din țară, de către I.R.R.C.S, în Franța, pentru a fi integrate într-o revistă distribuită de către asociație⁴⁶. Este greu de estimat cât de mare a fost impactul acestor demersuri în plan extern, dar cert este că neînțelegerile între blocul estic, în frunte cu Uniunea Sovietică și România au generat un demers de apărare, caracterizat prin apariția unui tip de naționalism care va fi concretizat în timpul mandatului lui Ceaușescu.

În 1962 România a sărbătorit pe plan extern 50 de ani de la decesul dramaturgului I.L.Caragiale, prin turnee de teatru și expoziții de carte. În acest context, Caragiale reprezenta un element național autentic, menit să construiască un demers de diplomație culturală, nu propagandistic. Din punct de vedere cultural, Caragiale nu poate fi integrat nici în socialism, dar nici în critica constantă a elementelor aristocratice, pe care le descriese în piesele sale, ci este undeva între aceste elemente. Mai mult decât atât, Caragiale a satirizat absurdul și lipsa de inteligență în operele sale, iar un demers de acest tip a fost folosit pentru a afirma autenticitate, dar și distanțare față de sovietici. Au fost

⁴⁵ A.M.A.E, Problema 217/1961, Asociația de Prietenie Anglia-România. Informare cu privire la materialele transmise de I.R.R.C.S către Asociația de Prietenie Anglia-România, f. 30.

⁴⁶ A.M.A.E, Problema 217/1962, Asociația de Prietenie Franța-România, Notă privind planificarea activității asociației pentru anul 1962, f. 9.

organizate turnee în toate țările unde au existat interese de promovare, inclusiv în Franța.

Pentru a putea valorifica optim această ocazie, reprezentanții români au integrat sărbătoarea destinată lui Caragiale într-un festival cultural, care a avut loc la Montpellier. Pentru el s-a cerut expres filmul *Telegrame*, cu scenariul realizat de I.L.Caragiale. Problema a reprezentat faptul că acest festival a fost realizat concomitent și în alte țări și au fost realizate prea puține discuri cu acest film. Prin urmare, discul care trebuia să fie proiectat la Montpellier, a fost dus în Grecia, unde Liga de Prietenie a organizat un festival asemănător. Pentru a nu elimina proiecția cinematografică din programul festivalului, I.R.R.C.S a propus să fie făcut un film despre opera și viața lui Caragiale, care să fie trimis prin intermediu poștei diplomatice⁴⁷. Conform planului de aniversare întocmit în 1961, I.R.R.C.S a fost însărcinat să transmită în străinătate traduceri ale operelor lui Caragiale, care să fie distribuite extern prin intermediul legațiilor și asociațiilor de prietenie. Ulterior, I.R.R.C.S a fost întrebuințat să elaboreze inclusiv filme documentare care să fie pentru a fi expuse⁴⁸.

Limbile în care au circulat majoritatea materialelor au fost franceza și engleza, însă în proporții reduse față de franceză. Mai mult decât atât, I.R.R.C.S a pregătit și o expoziție de porturi populare pe care trimis-o legației de la Paris, pentru a fi expusă în cadrul festivităților viitoare. Această expoziție era în valoare de 20.000 de lei și trebuia organizată la Nice⁴⁹. Tot pe linia promovării, pe data de 9 martie 1962, legația și asociația a organizat un dineu, cu 100 de invitați și o dezbatere intitulată *Prietenii de Peste Mări*⁵⁰. Evenimentul a fost apreciat în telegrama trimisă către centrala M.A.E că a fost un succes, însă acest lucru este greu de verificat, având în vedere că un punct de vedere poate fi de multe ori subiectiv în legătură cu munca depusă. Pe linia acestor evenimente, unul din punctele de interes strategic a fost Grecia, pe lângă Franța, întrucât din Grecia s-au putut afla principalele direcții privind NATO. Grecia a reprezentat și un teren neutru pentru discuții între țările din vest și unele țări comuniste, în vederea dezvoltării relațiilor bilaterale. Mai mult decât atât, R.P.R a avut nevoie de informări constante în privința activității americane, pentru a putea

⁴⁷A.M.A.E, Problema 217/1962, Asociația de Prietenie Franța-România, Notă privind planificarea activității pentru anul 1962, f. 34.

⁴⁸A.M.A.E, Problema 217/1962, Comemorarea a 50 de ani de la moartea lui I.L.Caragiale, Proiect de plan privind organizarea unor evenimente, f. 3-4.

⁴⁹A.M.A.E, Problema 217/1962, Asociația de Prietenie Franța-România, Notă privind planificarea activității asociației pentru anul 1962, f. 39.

⁵⁰A.M.A.E, Problema 217/1962, Asociația de Prietenie Franța-România, Notă privind planificarea activității asociației pentru anul 1962, f. 44.

contrabalansa orice încercare sovietică de a induce control asupra regimului de la București. Pe linia promovării culturale în Grecia, R.P.R a intensificat activitatea prin intermediul existenței mai multor Asociații de Prietenie și chiar a unei ligi de prietenie.

Liga de Prietenie a reprezentat o organizație asemănătoare cu asociația de prietenie, însă implica o apropiere mai mare între două state. În cazul Greciei, apropierea s-a produs datorită legăturilor istorice, fostelor alianțe și, ulterior, cetățenilor români care s-au stabilit în Grecia după instaurarea regimului comunist. În această țară, I.R.R.C.S a expedit filme, expoziții fotografice și lucrări culturale ale unor scriitori care au cochetat cu comunismul, precum Mihail Sadoveanu și chiar ale unor alți scriitori considerați burghezi, precum Cezar Petrescu. Institutul Român pentru Relații Culturale cu Străinătatea a expedit și materiale de propagandă, însă în cantități mici, întrucât accentul a fost pus pe cultura românească și evenimentele paralele între cele două țări. În 1962, I.R.R.C.S a trimis la Ministerul Afacerilor Externe, Direcția a V-a Cultură, o telegramă privind ideea M.A.E, de a fi organizată o conferință care să marcheze ziua de 30 decembrie 1947. I.R.R.C.S a recomandat ca acest eveniment să nu fie organizat, întrucât ar genera o opinie negativă asupra R.P.R.⁵¹. Alături de acest lucru, institutul a trimis în Grecia 10 costume populare pentru organizarea unui ansamblu popular cu persoane locale, care să fie admise în Liga de Prietenie, organizația de Tineret⁵². Aparatura tehnică pentru expunerea filmelor și documentarelor despre România era, de regulă, împrumutată sau achiziționată de către ambasada sau asociațiile de prietenie. În cazul Greciei, filmele expuse pe 16 mm, necesitau un aparat pe care I.R.R.C.S l-a expedit din țară, întrucât prețul unui aparat nou, în Grecia, era cu mult peste bugetul Ligii de Prietenie. În telegrama expedită de către Direcția Relații Culturale M.A.E în 1962 a fost menționat și faptul că, I.R.R.C.S a expedit și diapozitive pe 35 de mm, pentru a fi proiectate în Grecia.

Față de filmele pe 16mm, diapozitivele de 35mm necesitau un aparat de proiectare special, care nu se fabrica în R.P.R. Astfel încât, M.A.E a cerut un punct de vedere de la ambasada României din Atena, pentru a expedia aparatul către o altă ligă de prietenie⁵³. Conferințele au reprezentat o altă modalitate de expunere culturală, astfel încât, lectori din R.P.R au fost trimiși de-alungul

⁵¹A.M.A.E, Problema 217/1962, Liga de Prietenie Greco-Română, informare privind posibilitatea organizării unor evenimente în Grecia, f.17.

⁵² A.M.A.E, Problema 217/1962, Liga de Prietenie Greco-Română, Telegramă trimisă către Octav Livezeanu, vicepreședintele I.R.R.C.S, f.17.

⁵³A.M.A.E, Problema 217/1962, Asociația de Prietenie Grecia-Română, Telegramă expedită de Direcția Relații Culturale către Ambasada R.P.R de la Atena, f.10.

timpului pentru a susține prelegeri despre probleme de interes despre Grecia și România⁵⁴. O temă prezentă nu doar în Grecia a fost Nicolae Titulescu și contribuția sa pentru Înțelegerea Balcanică și, inclusiv, relația României cu Grecia. Titulescu a reprezentat un diplomat care s-a bucurat în la finalul anilor '60 de recunoaștere internă. În mediul cultural comunist din anii de dinainte de relaxare, Titulescu a fost văzut ca un exponent al burgheziei și, ca atare, interzis în discursul public și chiar radiat din noua istorie comunistă a României. La nivel internațional însă, imaginea lui Titulescu a fost folosită de statul român pentru a construi un demers diplomatic de apropiere bazat pe colaborarea la nivel de securitate a celor două state. Înțelegerea Balcanică nu a fost orientată împotriva Uniunii Sovietice, de jure, întrucât au existat probleme între semnatarii pactului, care au refuzat să recunoască sovieticii ca fiind un potențial agresor. Însă, din punct de vedere al importanței, acest demers transmite un mesaj mascat, referitor la depărtarea față de Moscova. În aprilie 1962, R.P.R a depus la O.N.U un amendament separat, prin care a cerut încetarea focului în Cuba. Față de documentul sovietic care cere același lucru, cel românesc nu a indicat cine ar fi agresorul, pe când, cel sovietic menționează expres că este o agresiune americană asupra Cuba⁵⁵.

Din anul 1962, politica de non-aliniere în interiorul deciziilor dictate de U.R.S.S a devenit directă, pledând pentru neimplicarea țărilor în conflictele internaționale. Pentru a putea face acest lucru, România a avut nevoie de Statele Unite. Pe 4 octombrie 1963, a avut loc o întâlnire între Ministrul de Externe Corneliu Mănescu și Dean Rusk, Secretarul de Stat american. În cadrul acestei întâlniri, Mănescu a reiterat dorința Republicii Populare România de a încheia un acord privind nonproliferarea armelor nucleare⁵⁶. R.P.R, prin acest demers, s-a angajat pentru promovarea unei noi strategii contrare intereselor Uniunii Sovietice. Într-un raport elaborat de Central Intelligence Agency, atitudinea R.P.R față de Uniunea Sovietică a fost caracterizată ca fiind de „rezistență”, „nesupunere”. Conform aceluiași raport, România nu era un stat care să promoveze o politică de integrare în bloc, cum făceau state precum Cehoslovacia

⁵⁴ A.M.A.E, Problema 217/1966, Liga de Prietenie Grecia-România, Telegramă expediată de I.R.R.C.S către Centrala Ministerului Afacerilor Externe, direcția Culturală, f. 63.

⁵⁵ United Nations, document nr.A/C.1/L274. Rezoluție privind încetarea focului în Cuba, între țările beligerante.

⁵⁶Larry Watts, *Oaia Albă în Turma Neagră: Lupta pe Frontul Intern. Politica de Securitate A României în Perioada Războiului Rece*, Editura RAO, București, 2018, p. 64-65.

sau Polonia, întrucât ea prefera abordările unilaterale, fără amestecul altora în treburile interne⁵⁷.

În acest sens, au fost demarate două proiecte care să contureze un scenariu în privința nonproliferării armelor. Primul reprezintă o inițiativă balcanică a unei zone fără arme balistice. Inițial, acest proiect s-a numit *Inițiativa pentru Pace balcanică*, care ar fi urmat să urmărească o zonă fără armament balistic în Balcani. Această inițiativă a fost gândită să includă și Grecia și Turcia⁵⁸. Ținta urmărită a fost inclusiv contracararea NATO în regiune, reprezentată de cele două state. Această inițiativă va fi ulterior, în 1969, înlocuită cu una a denuclearizării. Demersul Institutului Român pentru Relații cu Străinătatea a fost de a organiza un festival de folclor, care să faciliteze apropierea de țările vizate pentru inițiativele de dezarmare. Discuțiile au urmărit și prezența Greciei, Turciei și cea a Italiei și începuseră încă din 1960, au continuat în 1962 unde au fost aprofundate și s-a ajuns la organizarea acestuia în vara anului 1962. Festivalul a servit pentru întrepătrunderea culturilor balcanice. Turcia a ales să nu participe, însă Grecia a participat, alături de Italia. Din informarea realizată de Ministerul Afacerilor Externe, aprecierea finală despre festival a fost că și-a atins scopul, însă anumite state, printre care Iugoslavia și Italia au trimis ansambluri de amatori care au atras criticile altor state. Contribuția I.R.R.C.S a fost de pregătire a detaliilor privind costumele și personalul selectat care să participe în numele R.P.R.⁵⁹.

Alături de această propunere, a mai existat și un grup parlamentar al țărilor balcanice și o întrunire anuală a scriitorilor balcanici. Inițiativa privind festivalul de film balcanic a început din 1962, însă ulterior, în 1964, a avut loc o întâlnire la București a comisiilor UNESCO din țările balcanice prin care s-a căzut de acord pentru organizarea unui festival de film balcanic. În 1965 a avut loc o a doua consfătuire organizată la Sofia, la nivel de secretar de comisie al UNESCO R.P.R și secretarul comisiei naționale de cinematografie a R.P.R. Fiind un festival de film, a fost necesară prezența unei persoane care să activeze în domeniul cinematografiei⁶⁰. În cadrul discuțiilor a fost semnat un document prin care s-a stabilit faptul că prima premieră a acestui demers va avea loc în

⁵⁷ Central Intelligence Agency, document nr: RDP85T00287R000502070001-9/1983, Romanian's Maverick Foreign Policy, from 1960 to 1983.

⁵⁸ A.M.A.E, Dosar nr: 220/1963, Propunerea guvernului repere cu privire la transformarea regiunii balcanice într-o zonă a păcii, demilitarizată și fără rachete, f.3-4.

⁵⁹ A.M.A.E, Problema 220/1962, Festivalul de Folclor al Țărilor Balcanice și din apropierea Adriaticii, f. 70-73.

⁶⁰ A.M.A.E, Problema 220/1965, Festivalul Balcanic de Cinematografie, Informare trimisă Ministrului Afacerilor Externe cu privire la discuțiile care au avut la Sofia în februarie 1965, f.1-3.

Republica Populară Bulgaria, în anul curent și, ulterior, acest festival va avea loc anual în: Turcia, Republica Socialistă România, Republica Socialistă Federală Iugoslavia și Republica Populară Armenia⁶¹. Festivalul a fost stabilit pentru 8-16 august 1965. Între timp, din august 1965, denumirea României a fost modificată din R.P.R în R.S.R. Informarea privind activitatea României în cadrul acestui festival, organizat la Varna, a detaliat faptul că deviza acestui festival a fost *Cinematografia în slujba păcii în Balcani*. Contribuția I.R.R.C.S a fost expedierea filmului către Varna. R.S.R a fost prezentă cu filmul „Pădurea Spânzuraților”, cu accent pe critica războiului ca fiind un fenomen care denaturează lumea. „Pădurea Spânzuraților” reprezintă și un roman psihologic care accentuează inclusiv lupta individului cu destinul care îi este scris. R.S.R nu au fost prezentă și la celelalte categorii, precum desene animate sau documentar, doar la film. În urma proiecției, a fost organizată o recepție la care au participat 100 de persoane⁶². În concluzie, Institutul Român Pentru Relații Culturale cu Străinătatea a reprezentat un instrument al promovării culturale a regimului comunist.

Concluzie

Institutul Român pentru Relații Culturale cu Străinătatea a reprezentat un instrument al diplomației culturale românești, din perioada Războiului Rece, cu obiectivul de a propaga dincolo de granițele teritoriale ale României, cultura și propaganda națională. Începând din 1948, institutul a fost reformat după model sovietic, pentru a îndeplini funcția de pregătire și execuție a demersurilor culturale pe care R.P.R, și, ulterior R.S.R le-a desfășurat la nivel extern. Din anul 1948, institutul a funcționat în ilegalitate până în 1962, fiind o instituție tolerată la nivelul administrației comuniste. Cu toate acestea, institutul a fost implicat în circuitul decizional, fiind în strânsă relație cu ministerele de resort și Ministerul Afacerilor Externe, în funcție de problematica avizată. După modelul institutului VOKS din perioada interbelică, institutul a fost împărțit în mai multe departamente care au vizat activitatea culturală internă. Instrumentele interbelice de diplomație culturală au fost reformate, conform ideologiei marxist-leniniste, prin eliminarea personalului, desființarea și reînființarea acestora începând din 1954. Institutul a primit sub administrare toate instrumentele, alături de lectorate, Asociații de Prietenie, Ligile de prietenie și a primit misiunea să stabilească un plan agreabil alături de Ministerul Afacerilor

⁶¹ *Ibidem*, f. 2-4.

⁶² A.M.A.E, Problema 220/1965, Festivalul Balcanic de Cinematografie, Informare trimisă Ministrului Afacerilor Externe cu privire la desfășurarea festivalului, f. 9-11.

Externe. Pentru a efectua un efort propagandistic comun, au fost semnate mai multe acorduri culturale între țările blocului de Varșovia, iar aplicarea acestor acorduri a fost acordată institutului. Prin execuția acordurilor, institutul pregătea lectorii, în cazul în care era vorba de lectorat sau livra aparatura în cazul în care era vorba de expunerea unor filme către misiunile diplomatice însărcinate cu reprezentarea României. Institutul lua direct legătura cu Asociațiile de Prietenie și furnizau materialele și aparatura necesară a acestora. În privința recrutării personalului calificat, iar în interiorul institutului au fost aduse persoane specializate, cu convingeri ideologice potrivite care să lucreze la realizarea obiectivelor stabilite.

Institutul a avut secție de traduceri specializată, împărțită în funcție de limbile străine în care a fost necesar de tradus materialele. Până în 1955, Institutul a deținut o secție specializată de traduceri pentru limba rusă, fiind chiar o direcție specializată pe Uniunea Sovietică, însă, după 1954, direcția a fost desființată, iar prioritatea pe care limba rusă a primit-o s-a diminuat treptat. Mult mai importante pentru institut au fost limbile germană, franceză și engleză, iar ulterior italiană, portugheză și chiar spaniolă. Engleza, franceza și germana au fost limbi de circulație internațională, mai ales engleza după sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, când supremația americană își face simțită apariția. Deși România nu a participat la Expozițiile Internaționale oficiale după 1947, I.R.R.C.S a pregătit materiale pentru târgurile internaționale desfășurate în afara Europei, în Orientul Mijlociu unde a format o relație economică cu țările din regiune. Propaganda pro-comunistă care a fost promovată a fost redusă în funcție de perioadele pe care politica externă a R.P.R, ulterior R.S.R, le-a traversat. În acest context, după 1958, Institutul pregătea materiale de propagandă pentru principalele sărbători comuniste, precum 23 august. În rest, institutul s-a ocupat cu probleme culturale serioase și cu demersurile stabilite în comun acord cu direcțiile Ministerului Afacerilor Externe.

În contextul accelerării politicii de non-aliniere la politicile Uniunii Sovietice, politica culturală R.P.R a fost construită să propage un naționalism românesc care să servească la consolidarea imaginii regimului comunist românesc, ca unic protector al cetățenilor în fața posibilei agresiuni sovietice. Unul din arhitecții acestei politici, Gheorghiu-Dej nu a apucat să vadă roadele politicii sale, întrucât în 1964 moare în condiții suspecte. Documentul emis în 1964 a reprezentat un start pentru „independența față de sovietici”, care nu a fost exprimată în mod direct, ci prin intermediul culturii și politicii externe a R.S.R. Direcția începută prin intermediul documentului emis în 1964 a fost continuată în 1967, când au fost trasate la nivel statal, direcțiile de politică externă pentru viitor. În acest tablou, I.R.R.C.S a reprezentat un instrument al propagandei și diplomației culturale românești. Chiar dacă nu putem să

identificăm exact care au fost efectele demersurilor, întrucât în documente nu există de multe ori decât relatări subiective, putem să înțelegem că demersuri au existat, însă unele au fost slab puse în aplicare în afara hotarelor. În privința tematicilor, demersurile I.R.R.C.S au fost tot timpul la nivelul dorit .

În concluzie, Institutul Român Pentru Relații Culturale cu Străinătatea a reprezentat un instrument al de propagare a culturii românești atât în interiorul țării, cât și peste hotare.

DIPLOMAȚIA PUBLICĂ RUSĂ ÎN RELAȚIILE INTERNAȚIONALE

ADRIANA CAMELIA TĂTAR (BALTĂ)*

Abstract: *This article aims to examine the theoretical and practical changes in the role of public diplomacy in the foreign policy of the Russian Federation and to analyze the modalities of action and political and social effects as a result of public diplomacy campaigns initiated in the relations between Russia and Ukraine in the immediate aftermath of the crisis in Ukraine. Specifically, the article analyzes the role of public diplomacy in relations between states and presents public diplomacy as the essential part of soft power. The research question is: what is Russia's message to the West and how is it conveyed? And to answer the question, qualitative research methods will be used: content analysis and evaluation of official documents and reports by the Russian and Ukrainian authorities. The importance of studying this issue stems from the fact that more and more countries have launched information campaigns in recent years, designed to contribute to foreign policy priorities, and the revelation of the paper is based on the changes that are taking place in the international arena, changes that have led to an increase in the importance of public diplomacy in international relations.*

Keywords: *international relations, public diplomacy, Russian Federation, Ukraine, soft power*

Introducere

Relațiile internaționale contemporane au înregistrat, sub impactul globalizării, un proces de redimensionare, care duce la eliminarea monopolului de stat asupra politicii externe. Drept urmare, o gamă întregă de actori non-statali influențează imaginea unei țări în străinătate, iar tehnologiile informaționale le oferă multiple mecanisme de comunicare. În această situație, activitățile diplomatice trebuie să fie însoțite de un proces de comunicare, atât pe piețele sale interne, cât și pe cele externe. Majoritatea cercetătorilor pornesc de la presupunerea că transformarea lumii moderne se datorează schimbărilor

* Doctorand, an II, Școala Doctorală de Relații Internaționale și Studii de Securitate, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, România, coordonator de doctorat: prof. univ. habil. Roșca Luminița.

relațiilor interstatale după sfârșitul Războiului Rece. Această schimbare a relațiilor interstatale reprezintă un element structural important al organizării politice a lumii. Concomitent cu schimbările din organizarea politică a lumii, crește rolul resurselor sociale și umanitare și, în consecință, a mijloacelor lor de influență; lucru care se datorează importanței factorului uman¹. Consolidarea rolului resurselor sociale și umanitare este asociată cu dezvoltarea tehnologiilor de comunicare și informație. Odată cu schimbările în organizarea politică a lumii, un număr tot mai mare de actori sunt implicați în diplomația publică, iar instrumentul diplomației publice devine tot mai important pentru state. Alături de diplomația publică, și alte instrumente legate de impactul social sunt utilizate pe scară largă în întreaga lume, precum propaganda, comunicare strategică, relațiile publice, etc. În acest caz, este esențial să se evidențieze trăsăturile caracteristice ale diplomației publice, care o disting de alte instrumente, precum puterea soft, propagandă, etc.

Rusia este un actor activ în prezent pe scena mondială. Analiza diplomației publice ruse ne va permite să înțelegem mai bine modul în care diverse structuri de stat și non-statale sunt implicate în modelarea percepțiilor lumii de către diplomația publică rusă și implementarea acesteia. Articolul pune accentul pe diplomația publică în general, și pe diplomația publică rusă, în special. Setul de instrumente pentru diplomația publică este în mare parte universal. Cu toate acestea, modul în care se aplică, ce tehnologii sunt utilizate și modul în care diplomația publică este combinată cu alte mijloace de influență sunt specifice fiecărui stat. Conceptul de diplomație publică a apărut în Federația Rusă, precum și în multe alte țări, din literatura din limba engleză. Prin urmare, înainte de a lua în considerare diplomația publică rusă, este important să analizăm ceea ce se înțelege în general prin diplomația publică.

Natura schimbătoare a diplomației a fost un subiect de interes pe tot parcursul secolului al XX-lea și a câștigat un impuls atât după cel de-al Doilea Război Mondial, cât și după Războiul Rece. Importanța crescândă a opiniei publice și apariția mass-media au fost argumente esențiale în aceste dezbateri. În timp ce influența Occidentului s-a extins, Uniunea Sovietică a început să rămână în urmă atât datorită inițiativelor tenace ale Occidentului (în special SUA), cât și a incapacității Uniunii Sovietice de a-și îmbunătăți propriile politici². Diplomația sovietică a reușit să identifice creșterea influenței opiniei publice

¹ Henry Kissinger, *World order*, Penguin Press, New York, 2015.

² Wilson Dizard Jr., *Inventing Public Diplomacy: The Story of the U.S. Information Agency*, Lynne Rienner Publishers, Boulder and London, 2004, p. 255.

după cel de-al Doilea Război Mondial, însă, cu toate acestea, nu a reușit să valorifice întreg potențialul al acestei noi surse de putere.

Articolul urmărește să examineze transformările la nivel teoretic și practic în ceea ce privește rolul diplomației publice în politica externă a Rusiei și să analizeze modalitățile de acțiune și efectele în plan politic și social ca urmare a campaniilor de diplomație publică inițiate în relațiile dintre Rusia și Ucraina în perioada imediat următoare crizei din Ucraina. Mai exact, articolul analizează rolul diplomației publice în relațiile dintre state și prezintă diplomația publică drept parte esențială a *soft power*, concept în jurul căruia se încearcă construirea politicii externe a celor doi actori statali. Întrebarea pe care intenționează să o abordeze prezenta lucrare este: care este mesajul Rusiei către Occident și cum este transmis acesta? Iar pentru a răspunde la întrebare, vor fi folosite metode de cercetare de natură calitativă, respectiv analiza de conținut și evaluarea unor documente și rapoarte oficiale realizate de autoritățile ruse și ucrainene. Importanța studierii acestei probleme provine din faptul că din ce în ce mai multe țări au lansat campanii de informare în ultimii ani, menite să contribuie la prioritățile politicii externe, iar relevanța lucrării se întemeiază pe schimbările care au loc pe arena internațională, schimbări care au dus la creșterea în importanță a activităților de diplomație publică în relațiile internaționale.

Articolul prezintă diplomația publică drept parte esențială a *soft power*, fiind unul dintre instrumentele *soft power* utilizate de state în politica internațională. Articolul este împărțit în 3 capitole. Primul capitol prezintă o perspectivă generală asupra conceptului de *diplomație publică*. În al doilea capitol este prezentată viziunea politologului Joseph Nye asupra termenului de *soft power* și eforturile Rusiei de a controla și instrumentaliza sursele puterii *soft*. Al treilea capitol analizează *diplomația publică rusă contemporană*, mai exact - obiectivele diplomației publice ruse, actorii și instrumentele sale și va fi prezentată o scurtă analiză a diplomației publice ruse în Ucraina.

Diplomația publică: cadru conceptual

Conceptul de diplomație publică este unul dintre cele mai controversate subiecte din disciplina relațiilor internaționale. În timp ce, atât practicanții diplomației, cât și oamenii de știință recunosc existența sa ca un instrument în relațiile internaționale, punctele de vedere asupra sferei, utilității, practicii și bazei teoretice variază semnificativ. Conceptul de diplomație publică a fost introdus pentru prima oară în sfera academică în anul 1965 de către diplomatul

american Edmund Guillon, pentru a descrie procesul prin care actorii internaționali încercau să-și realizeze obiectivele de politică externă prin interacțiunea cu publicul din diferite țări. Astfel, potrivit lui Guillon: *Diplomația publică se ocupă de influența atitudinilor publice în formarea și executarea politicilor externe. Cuprinde dimensiuni ale relațiilor internaționale, dincolo de diplomația tradițională ... (inclusiv): formarea de către guverne a opiniei publice în alte țări; interacțiunea dintre grupuri de interese private din diferite țări; informarea populației privind afacerile internaționale și influența acestora asupra politicii interne; comunicarea între cei a căror funcție este comunicarea, precum diplomații și jurnaliștii străini; (și) procesul comunicării interculturale*³.

Definiția termenului este foarte contestată, acesta fiind definit în diferite moduri de către mai mulți autori, astfel, neexistând o definiție universal acceptată; în acest sens, pentru a avea o imagine mai clară asupra modului în care este înțeleasă diplomația publică, am selectat câteva interpretări ale unor practicieni, specialiști, printre care, Paul Sharp, care a descris diplomația publică drept *procesul prin care sunt cultivate relațiile directe cu oamenii dintr-o țară pentru promovarea propriilor interese și extinderea propriilor valori*⁴. De asemenea, Nicholas Cull susține că diplomația publică este încercarea unui actor internațional de a-și conduce politica externă prin implicarea publicului străin⁵.

Cu toate acestea, diplomația publică a fost înțeleasă nu numai ca proces, ci și ca un instrument. Joseph Nye a definit diplomația publică drept *un instrument de comunicare pe care guvernele îl folosesc pentru a mobiliza [...] resurse, a comunica și a atrage publicul din alte țări. Diplomația publică încearcă să convingă prin atragerea atenției asupra acestor resurse potențiale prin difuzare, subvenționarea exporturilor culturale, organizarea schimburilor ș.a.*⁶. Un aspect central pentru diplomație publică îl reprezintă conceptul de *soft power*, care a fost introdus de Joseph Nye, și care face referire la capacitatea unui actor de a obține ceea ce își dorește în mediul internațional datorită atractivității sale culturale și a valorilor sale, și nu datorită puterii sale militare sau economice. Așadar, diplomația

³ Wilson Dizard Jr, *Digital Diplomacy: U.S. Foreign Policy in the Information Age*, Prager, London, 2001, p. 5.

⁴ Paul Sharp, *Revolutionary States, Outlaw Regimes and the Techniques of Public Diplomacy*, Jan Melissen, *The new Public Diplomacy: Soft Power in International Relations*, Palgrave Macmillan, New York, 2005, pp. 106-123.

⁵ Nicholas Cull J., *The Cold War and the United States Information Agency: American propaganda and public diplomacy, 1945–1989*, Cambridge University Press, New York, 2008, p. XV.

⁶ Joseph Nye Jr., „Public Diplomacy and Soft Power”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 616, 2008, p. 95.

publică poate fi văzută ca reprezentând unul dintre mecanismele de utilizare a puterii soft prin promovarea valorilor unui actor statal. De asemenea, deși cunoștințele practice în ceea ce privește desfășurarea diplomației publice au fost îmbunătățite semnificativ în perioada Războiului Rece, dezbaterile privind diplomația publică au luat avânt după atacurile teroriste din 11 septembrie.

Mulți cercetători care aparțin școlii realiste de relații internaționale percep statul ca fiind singurul actor pe scena relațiilor internaționale. Abordările constructiviste și liberale, pe de altă parte, văd și publicul ca un actor în relațiile internaționale. În timp ce abordarea liberală evidențiază importanța opiniei publice prin efectul său asupra procesului decizional național, abordarea constructivistă pune accentul pe apariția unei sfere publice internaționale⁷. Marcarea diplomației publice ca un simplu instrument de propagandă presupune faptul că publicul este un actor pasiv al relațiilor internaționale, care nu poate exercita influență în arena internațională. Însă, publicul apare din ce în ce mai mult ca actor în relațiile internaționale prin intermediul organizațiilor internaționale, precum și datorită îmbunătățirilor mijloacelor de comunicare și ale mass-mediei. Prin urmare, trebuie să recunoaștem publicul ca o entitate care interacționează pe arena internațională și care influențează și este influențată de alți actori. Nancy Snow susține acest punct de vedere diferențiind astfel diplomația tradițională de diplomația publică contemporană. Ea susține că, deși diplomația publică tradițională se referea la guvernele care se ocupau de influențarea publicului, recent include atât guvernele și indivizii, cât și grupurile care influențează opinia publică și deciziile de politică externă⁸. După cum am menționat, diplomația publică poate fi mai bine definită prin diferențierea principalelor sale caracteristici de cele ale diplomației tradiționale. În primul rând, diplomația publică are un caracter transparent și este larg răspândită, în timp ce diplomația tradițională are o diseminare mai restrânsă. În al doilea rând, diplomația tradițională este transmisă de guverne către alte guverne și poate fi descrisă ca fiind modalitatea prin care statele comunică între ele la diferite niveluri, în timp ce, diplomația publică se ocupă nu doar de guverne, cât și de indivizi și organizații non-guvernamentale și se concentrează pe modul în care guvernele, în mod deliberat, atât prin oficiali, cât și prin persoane private sau

⁷ Nicholas Cull J., "Public Diplomacy Bioregulator: The Evolution of a Phrase", USC Centre of Public Diplomacy, 2006, <https://uscpublicdiplomacy.org/blog/public-diplomacy-gullion-evolution-phrase> accesat la data de 06.06.2022

⁸ Nancy Snow, *Rethinking Public Diplomacy*, Routledge Handbook of Public Diplomacy, New York, 2009, p. 6.

instituții, comunică cu cetățeni din alte state. În al treilea rând, temele și problemele pe care le abordează diplomația oficială se referă, în principal, la comportamentul și politicile guvernelor, în timp ce diplomația publică este preocupată de atitudinile și comportamentele publicului, ceea ce o face mult mai vizibilă și mai eficientă⁹.

Soft power: cadru conceptual

Politologul Joseph Nye descrie diplomația publică ca o expresie politică a puterii soft, concept pe care l-a introdus la începutul anilor '90. Nye definește termenul de *soft power* ca fiind abilitatea de a atrage și a persuadea în scopul modelării preferințelor celorlalți și a obținerii beneficiului urmărit de cel care recurge la aceasta. Răspândirea largă a conceptului¹⁰ este datorată anumitor acțiuni ale actorilor statali sau non-statali care deschid paleta largă a implicațiilor politice sau care conduc la realizarea unor obiective politice sau geopolitice, fără ca aceste acțiuni să poată fi încadrate în tiparele forței coercitive. Nye a introdus acest termen la sfârșitul Războiului Rece pentru a defini puterea care se bazează mai degrabă pe atracție decât pe constrângere și care se referă la capacitatea unui actor de a obține ceea ce își dorește în mediul internațional datorită atractivității sale culturale și a valorilor sale, și nu datorită puterii sale militare sau economice. Așadar, după cum am menționat, diplomația publică poate fi mecanismul de utilizare a puterii soft, prin promovarea valorilor culturale ale unui actor și prin convingerea populației altor actori asupra atractivității valorilor sale culturale. *Soft power* nu este un concept fundamental modern, a devenit din ce în ce mai important, în special, în secolul al XX-lea¹¹.

Joseph Nye a folosit pentru prima dată termenul de *soft power* în cartea sa - *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*. El contestă punctul de vedere predominant de atunci, potrivit căruia, puterea americană de după cel de-al Doilea Război Mondial era în declin. În schimb, el susținea că nicio altă țară nu se potrivește cu SUA nu numai în ceea ce privește puterea economică sau militară, ci și în ceea ce el numește *soft power*. De asemenea, Nye distinge

⁹ Ion Guceac, Sergiu Porcescu, „Diplomația publică – component indispensabilă a discursului extern în condițiile globalizării”, *Revista de Știință, Inovare, Cultură și Artă „Akademos”*, nr. 1, 16, 2010, pp. 6-10.

¹⁰ Joseph Nye Jr., *Soft Power: The Means To Success In World Politics*, Public Affairs, New York, 2004, p. 5.

¹¹ Joseph Nye Jr., „Soft Power”, *Foreign Policy*, nr. 80, 1990b, p. 159.

două metode de exercitare a puterii: prima constă în faptul că, o țară își poate canaliza resursele către elitele guvernamentale țintă pentru a-și promova sprijinul și astfel, pentru a obține rezultatul dorit; iar a doua metodă constă în faptul că, resursele pot fi canalizate către publicul străin pentru a-și promova sprijinul și pentru a obține rezultatele dorite. Prima metodă poate fi mai apropiată de soft power în diplomația clasică, în timp ce, a doua este o reprezentare directă a diplomației publice în sine¹².

Nye consideră că obținerea puterii în planul politicii mondiale este determinată de atractivitatea modelului pe care un anumit stat îl reprezintă și îl propagă: admirația „celorlalți” față de valorile acestuia, imitarea exemplului, aspirația spre nivelul de prosperitate constituie indiciile puterii soft. Astfel, conceptul de putere soft oferă posibilitatea creării unui mediu favorabil pentru cel care o dezvoltă pentru un termen lung; iar folosirea puterii soft oferă statului posibilitatea „să creeze un astfel de mediu internațional favorabil în care statul, deținătorul acestei puteri, va putea să-și realizeze propriile interese fără a apela la influența directă și dură sau la amenințări”¹³.

Nye susține că¹⁴, puterea soft a unei țări se bazează în primul rând pe trei resurse: cultura sa (în locurile unde este atractivă pentru alții), valorile sale politice (atunci când reprezintă un reper fundamental atât pe plan intern, cât și pe plan internațional) și politicile sale externe (atunci când i se recunoaște legitimitatea), având astfel, capacitatea de a convinge alți actori în aceeași direcție a obiectivelor de politică externă urmărite.

În politica internațională, puterea este capacitatea unui actor de a influența un altul pentru a realiza anumite acțiuni pe care nu le-ar fi întreprins altfel. Forma puterii reprezentată de puterea soft, poate fi privită în contrast cu utilizarea constrângerii. Așadar, *puterea hard* reprezintă capacitatea unui actor de a obliga un altul pentru a executa anumite acțiuni și include ca tactici intervenția militară, diplomația coercitivă și sancțiunile economice. În contrast, *puterea soft* face referire la abilitatea de a convinge un actor să întreprindă acele acțiuni. Combinația dintre cele două reprezintă *puterea smart*, care se naște din necesitatea ca un actor să dețină și capacitatea necesară de putere hard, pentru a-și atinge obiectivele de politică externă, definind-o astfel, prin combinarea și

¹² Joseph Nye Jr., *The Future of Power*, Public Affairs, New York, 2011, p. 95.

¹³ Carnes Lord, „Public Diplomacy and Soft Power”, ed. Michael Waller J., *Strategic Influence: Public Diplomacy, Counterpropaganda and Political Warfare*, The Institute of World Politics Press, Washington D.C., 2008, p. 65.

¹⁴ Joseph Nye Jr., „Public Diplomacy and Soft Power”, *op. cit.*, pp. 94-109.

utilizarea eficientă a acestor resurse împreună¹⁵. *Puterea soft* poate fi exercitată atât de către state, cât și de către toți actorii din politica internațională, (ex. ONG-uri sau instituții internaționale).

Puterea, în sens clasic, este capacitatea de a-i afecta pe ceilalți pentru a obține rezultatele dorite; comportament ce poate fi afectat fie prin amenințări de constrângere, fie prin atracție; atracție care îi determină pe ceilalți să-și dorească ceea ce vrei tu¹⁶. De asemenea, puterea deține o parte semnificativă în practica diplomației publice a statelor. Dacă diplomația publică, în esența sa, interacționează cu publicul străin, este firesc ca puterea, în sensul său clasic (adică putere militară, politică și economică) să constituie o parte a resurselor, care sunt folosite pentru diplomația publică, pe lângă cultură, și alte mijloace de interacțiune.

Soft power în contextul rus

Protestele interne și criza din Ucraina din anul 2014 au adus în prim plan în politica rusă o preocupare tot mai mare pentru puterea soft. Conceptul a început să fie folosit în discursuri și documente oficiale și au fost luate o serie de măsuri pentru a evita „pericolele”, și pentru a eficientiza puterea soft a Rusiei. Această abordare dihotomică a „puterii de atracție” a relevat diferențele de percepție a puterii soft de către oficialii ruși și omologii occidentali.

Utilizarea termenului de *soft power* este relativ nouă și în cercurile politice ruse, însă, a devenit recent din ce în ce mai populară în rândul analiștilor ruși și a factorilor de decizie politică. Termenul în sine a fost folosit pentru prima dată în discursul politic rus în februarie 2012 de către Vladimir Putin. În campania electorală prezidențială, V. Putin a atras atenția asupra faptului că puterea soft este - *un set de instrumente și metode pentru a atinge obiectivele politicii externe fără utilizarea armelor, ci prin exercitarea informațiilor și a altor pârgii de influență și este folosită frecvent de țări mari, blocuri internaționale sau corporații ... pentru a dezvolta și provoca atitudini extremiste, separatiste și naționaliste, pentru a manipula publicul și pentru a interveni direct în politica internă a țărilor suverane*¹⁷.

¹⁵ Joseph Nye Jr., David A. Welch, *Understanding Global Conflict and Cooperation*, Pearson New Jersey, ediția 9, 2013, p. 47.

¹⁶ Joseph Nye Jr., *Bound to lead: The changing nature of American power*, Basic Books, New York, 1990.

¹⁷ Vladimir Putin, “Russia and the changing world”, *Moskovskiye Novosti*, 27.02.2012, <https://rusemb.org.uk/press/612> accesat la data de 06.06.2022

La un an după aceea, conceptul de *soft power* a fost introdus într-un document oficial rus - *Концепция внешней политики Российской Федерации* (*Concept of the Foreign Policy of the Russian Federation*), aprobat de Vladimir Putin în februarie 2013. Documentul descrie principiile, prioritățile și obiectivele politicii externe ale Rusiei și definește puterea soft ca *un set de instrumente cuprinzător pentru realizarea obiectivelor politicii externe bazate pe potențialul societății civile, informații, metode culturale și alte metode și tehnologii alternative diplomației tradiționale*. Totuși, similar definiției președintelui V. Putin, acest document¹⁸ se referă la puterea soft ca la *o componentă indispensabilă a relațiilor internaționale moderne*, însă, avertizează că puterea soft poate fi uneori folosită într-un mod *ilegal sau distructiv pentru a exercita presiuni asupra statelor suverane, a se amesteca în afacerile lor interne, a destabiliza situația lor politică sau a manipula opinia publică*. Prin urmare, Rusia încearcă să înlăture riscurile amenințării puterii soft prin naționalizarea societății civile și în același timp, vizează și instrumentalizarea puterii soft pentru obiectivele sale de politică externă.

Moscova are o abordare dihotomică față de puterea soft. Aceasta percepe puterea soft simultan ca o amenințare, atunci când este folosită de actorii occidentali și totodată, ca un instrument pragmatic care ar trebui să servească intereselor naționale ale Rusiei¹⁹. Această abordare a determinat Federația Rusă să ia o serie de măsuri pentru a preveni consecințele „distructive” ale acestei puteri și pentru a spori eficacitatea acesteia în atingerea obiectivelor politicii externe. Cu toate acestea, aceste măsuri luate de guvernul rus contrazic însăși logica „puterii de atracție”.

Toate aceste eforturi ale statului de a controla societatea civilă și accesul la informații, de a crea instituții guvernamentale pentru promovarea unei imagini naționale dorite în străinătate, arată că Rusia percepe *soft power* ca un proiect de stat și un instrument al politicii sale externe. Astfel, în timp ce Nye vede politica externă a unei țări ca una dintre sursele puterii sale soft, pentru Rusia, puterea soft este percepută ca un instrument al politicii externe. Astfel, Rusia înțelege

¹⁸ Vladimir Putin, „Concept of the Foreign Policy of the Russian Federation”, The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, 12.02.2013, <https://thailand.mid.ru/en/concept-of-the-foreign-policy-of-russia> accesat la 06.06.2022

¹⁹ Jeanne Wilson, „Soft Power as a Component of Russian and Chinese Discourse and Strategy. Constructivist and Realist Interpretations”, *Annual Meeting of the American Political Science Association*, 2013, p. 24.

puterea soft mai degrabă ca fiind capacitatea de a influența opiniile publice din țările țintă²⁰.

Diplomația publică rusă contemporană

Rusia a trecut printr-o restructurare instituțională semnificativă după dizolvarea Uniunii Sovietice. Acest proces de restructurare a determinat Rusia să ia o poziție destul de pasivă pe arena internațională. Cu toate acestea, în perioada mai recentă, Rusia a apărut ca un actor activ și asertiv pe arena internațională. Mulți cercetători atribuie interesul diplomației publice de către Federația Rusă campaniei prezidențiale a lui V. Putin din februarie 2012 și Conceptului oficial al politicii externe a Federației Ruse. Tonalitatea declarațiilor din campania prezidențială indică faptul că instituțiile Rusiei evaluează politica externă rusă în ceea ce privește utilizarea acestui instrument și atribuie utilizarea acestuia puterilor occidentale într-un mod intervenționist față de politica internă a țărilor suverane. Remarcile președintelui V. Putin cu privire la noțiunea de *putere soft* sunt un indicator important al modului în care Rusia percepe diplomația publică, mai exact, ca un instrument de politică rusă și o armă periculoasă în mâinile puterilor occidentale²¹. În anul 2003, a fost realizat un sondaj cu privire la imaginea Rusiei în ochii cetățenilor americani, al cărui rezultat a avut conotații negative, care ar putea fi identificate cu perioada Războiului Rece, cu comunismul și existența KGB-ului. Acest sondaj a arătat președintelui Vladimir Putin că imaginea existentă a Rusiei în opinia publică occidentală era una problematică. Cu toate acestea, același articol susține că, în timp ce Rusia își deschide brațele și zâmbeste cald spre Occident, în sfera internă, ferestrele sunt sigilate față de jurnaliști și nicio opoziție nu poate fi auzită²². De aici rezultă că, printre principalele provocări ale diplomației publice a Rusiei, sunt imaginea și credibilitatea.

Imaginea Rusiei în ochii publicului străin este un aspect care trebuie luat în considerare atunci când se analizează diplomația publică rusă. În timp ce imaginea Rusiei ca politică nedemocratică, coruptă și agresivă poate fi atribuită

²⁰ Jarosław Cwiek-Karpowicz, *Limits to Russian Soft Power in the Post-Soviet Area*, DGAPanalyse, Berlin, nr. 8, 2012, pp. 1-9.

²¹ Vasile Rotaru, *Instrumentalizing the Sources of Attraction: How Russia Undermines Its Own Soft Power*, 2015, pp. 1-2.

²² Julian Evans, "Spinning Russia", *Foreign Policy*, Decembrie, 2005, <https://foreignpolicy.com/2005/12/01/spinning-russia/> accesat la data de 07.06.2022.

imaginii sovietice din timpul Războiului Rece, impactul politicii externe poate fi prezentat la fel de important în ceea ce privește credibilitatea redusă. Acest lucru ne aduce din nou la discuția despre relația dintre politica externă și politica internă, precum și la importanța implicațiilor, mai degrabă decât publicitatea în domeniul diplomației publice. Conflictul ucrainean a fost un exemplu care a contribuit la imaginea unei Federații Ruse agresive. Ocuparea rusă a Crimeii a spulberat imaginea internațională a acesteia, care este văzută ca un stat necinstit de tot mai multe țări și cetățeni ai acestora. Imaginea Rusiei în UE a fost pătată mult, și în timp ce, Vladimir Putin vorbea despre slăbiciunea partenerilor est-europeni ai NATO din Polonia, România și statele baltice²³; criza din Ucraina de Est din 2014 împiedicând Rusia să facă orice mișcare spre a-și stabili imaginea, din cauza asocierii imaginii sale cu un stat ilegal și agresor.

În Rusia, diplomația publică este strâns corelată cu interesele naționale, securitatea națională și obiectivele politicii externe, făcându-le instrumente ale politicii externe ruse care sunt de obicei puse în aplicare de instituțiile afiliate guvernului. În ultimul deceniu, Rusia a depus eforturi serioase în sfera avansării practicii sale de diplomație publică. Astfel, un alt punct care trebuie avut în vedere în legătură cu analiza privind diplomația publică rusă este instituționalizarea acesteia. Federația Rusă a trecut printr-un proces substanțial de instituționalizare, având multe instituții care își reglementează eforturile de diplomație publică în scopul de a-și restabili imaginea. Printre acestea se numără Centrele rusești de știință și cultură din străinătate, finanțate de Ministerul Educației și Științei din Federația Rusă. În prezent, există peste 70 de sucursale în întreaga lume. Scopul principal al acestor instituții este de a facilita schimburile academice. Un alt exemplu instituțional similar este Agenția Federală Rossotrudnichestvo²⁴, înființată de către Dmitri Medvedev în 2008, aceasta acționează ca o instituție de coordonare a activității umanitare străine rusești, și, de asemenea, are rolul de promovare a culturii și a limbii ruse prin cooperare educațională. De asemenea, au fost create 21 de structuri precum Fundația pentru Diplomația Publică Alexander Gorchakov, Consiliul Rusiei, Fundația Russkiy Mir și Fondul pentru sprijinirea și protejarea drepturilor

²³ Elizabeth Pond, "Russia vs the West: the Consequences of Putin's Invasion of Ukraine", *Newstatesman*, 2015,

<https://www.newstatesman.com/politics/2015/03/russia-vs-west-consequences-putin-s-invasion-ukraine> accesat la data de 07.06.2022.

²⁴ Agenția Federală pentru Comunitatea Afacerilor Statelor Independente, Compatrioții care locuiesc în străinătate și Cooperarea Umanitară Internațională.

compatrioților care trăiesc în străinătate. Agențiile de știri, Russia Today (2005), RIA Novosti, Sputnik (2014), TASS, pot fi prezentate ca fiind exemple de agenții de știri internaționale întemeiate în scopul procesului de instituționalizare a diplomației publice²⁵. Aceste instrumente de difuzare internațională au fost dezvoltate ca urmare a unui număr de eșecuri în modelarea opiniei publice globale în ceea ce privește agendele sale politice. Printre actorii cheie din sfera diplomației publice se numără și Ministerul Afacerilor Externe, Ministerul pentru Situații de Urgență, ONG-urile rusești (Misiunea umanitară rusă, Institutul pentru traducere literară) și grupurile de reflecție (Clubul Valdai, Comitetul rus pentru cercetarea BRICS)²⁶.

În diferite țări, diplomația publică are diferite forme, metode și aspecte. În Rusia, precum și în majoritatea țărilor post-sovietice, diplomația publică este privită ca angajarea publicului străin prin încurajarea cooperării în sfere politice, economice și culturale cu scopul de a promova interesele naționale ale țării, întrucât în țările occidentale (în special SUA), diplomația publică combină două componente: angajarea aliaților (prin activități educaționale și culturale) și confruntarea inamicilor (cum ar fi extremismul violent)²⁷. În Rusia, diplomația publică este percepută ca având scopul de a crea o imagine obiectivă și favorabilă a țării, fără a submina eforturile altor actori²⁸.

O caracteristică distinctivă a diplomației publice ruse este aceea de a nu folosi componenta „contracurare” împotriva propagandei străine, amenințărilor teroriste, care este văzută ca parte a comunicărilor strategice. Spre deosebire de diplomația publică a țărilor occidentale, diplomația publică rusă nu se concentrează pe exportul democrației, ci are ca scop promovarea dialogului internațional și a stabilității strategice în rândul diferiților actori internaționali. Diplomația publică rusă este utilizată pentru a atrage aliați și a construi dialogul cu partenerii dificili. Prin diplomația sa publică, Rusia promovează mesajul că statul național este singurul garant de încredere al păcii internaționale și al ordinii mondiale stabile. Deci, practica și terminologia diplomației publice sunt

²⁵ Greg Simons, “Russian public diplomacy in the 21st century: Structure, means and message”, *Public Relations Review*, volum 40, nr. 3, 2014, pp. 445- 447.

²⁶ Tatiana Zanova, „Public diplomacy and its actors”, Russian International Affairs Council, 2012, <https://russiancouncil.ru/en/analytics-and-comments/analytics/public-diplomacy-and-its-actors/> accesat la data de 07.06.2022.

²⁷ Natalya Tsvetkova, *New Forms and Elements of US Public Diplomacy*, International Trends, vol. 13, nr. 3, 2016, pp. 121-133.

²⁸ Borishpoletz, K.P., “Public diplomacy in EEU region: understanding the phenomenon and its development”, *MGIMO Journal*, vol. 5, nr. 44, 2015, pp. 42-55.

diferite în Rusia față de State Unite, întrucât include elementele angajamentului, și nu elemente de combatere. În plus, termenul este interpretat într-un sens mult restrâns în Rusia în comparație cu alte țări²⁹.

Literatura existentă are un decalaj uriaș în ceea ce privește politicile de diplomație publică. Uniunea Sovietică, fiind una dintre cele două puteri beligerante principale din Războiul Rece, oferă un studiu de caz semnificativ asupra practicii diplomației publice. Ca principal succesor al Uniunii Sovietice, Federația Rusă oferă, de asemenea, un caz crucial în ceea ce privește practica diplomației publice.

Diplomația publică rusă în Ucraina

Ucraina este una dintre țările pe care Rusia le-a considerat o parte inseparabilă a sferei sale de influență din motive istorice, culturale și strategice. Din punct de vedere istoric, Ucraina este văzută ca leagănul politicii rusești datorită apariției Rusiei Kieviene ca primă entitate politică pentru slavii estici. În mod similar, ucrainenii și rușii împărtășesc o profundă legătură culturală în ceea ce privește limba, religia și istoria îndelungată împreună, pe lângă minoritatea semnificativă de limbă rusă din partea de est a Ucrainei. Strategic, accesul la litoralul ucrainean constituie o parte semnificativă a capacității rusești în Marea Neagră, în special având în vedere bazele navale existente în solul ucrainean (în special în Crimeea). Tensiunile dintre cele două țări se întorc la Programul de parteneriat estic al UE inițiat în 2009. Balanța ucraineană între abordarea UE, precum și contraoferta rusă a Uniunii Vamale Eurasiatice (ECU) a dus la o perioadă de frământări interne pentru Ucraina, care a dus la ieșirea din țară a președintelui Ianukovici, care a fost sprijinit de o minoritate de limbă rusă³⁰. Aceste evenimente au dus la o revoltă armată (susținută de Federația Rusă) în regiunile de est și sud-est ale țării, care sunt în mare parte locuite de minoritatea de limbă rusă, precum și la anexarea Crimeei în urma unui referendum făcut sub ocupația rusă. În ciuda revendicărilor rusești axate pe dreptul la autodeterminare, referendumul nu a fost recunoscut de ONU, iar

²⁹ Anna A. Velikaya, "Public diplomacy and Humanitarian cooperation in the context of modern international trends", Panov A., Lebedeva O., *Public diplomacy of foreign states*, Aspekt-Press, 2018.

³⁰ Staff Reuters, "Yanukovych denounces "coup", says staying in Ukraine", *Reuters*, 2014, <https://www.reuters.com/article/ukraine-crisis-yanukovichidINDEEA1L04320140222?edition-redirect=in> accesat la data de 07.06.2022

rezoluția aferentă a indicat referendumul ca fiind ilegal³¹. Ucraina încerca să găsească o soluție diplomatică a conflictului din 2014, invitând Federația Rusă la masă, în timp ce ocuparea rusă și conflictul armat dintre armata ucraineană și rebelii susținuți de Rusia erau încă în curs³².

Situația din Ucraina este caracterizată prin instabilitate, lipsă de predictibilitate și amenințări asimetrice. Finanțarea unor partide politice sau a unor agenții de comunicare în masă, crearea de bloguri și pagini web, manipularea emoțiilor oamenilor prin rețelele de socializare, susținerea unei corupții subversive sunt doar unele dintre metodele folosite de aparatul de propagandă rus pentru a răspândi incertitudine și dezinformare în societatea ucraineană și în țările Europei de Est. Criza ucraineană a devenit un complex câmp de luptă geopolitic. Agresiunea Moscovei s-a produs atât în spațiul real, cât și în cel virtual și a fost una multidimensională. Prin aceste mijloace, Moscova a încercat să convingă atât opinia publică internă, cât și pe cea externă că spațiul postsovietic rămâne teritoriul „nostru”³³.

Diplomația publică rusă avea ca obiectiv discreditarea distinctivității identității ucrainene. Motivul principal din spatele acestei abordări a fost acela de a face publicul ucrainean să se asocieze cu cultura rusă pentru a avea un efect pozitiv pe termen lung în politicile viitoare. Diplomația publică rusă și-a propus să realizeze acest obiectiv prin diferite mijloace, inclusiv prin cultură și religie. Un exemplu în acest sens este Biserica Ortodoxă Rusă. Mai ales după numirea patriarhului Kirill I, Biserica Ortodoxă Rusă a urmărit o politică de limitare a autonomiei Patriarhiei de la Kiev prin înregistrarea de noi parohii în cadrul Patriarhiei Moscovei³⁴.

Practicile diplomației publice în Rusia au fost aplicate prin mecanisme de controlare a opiniei publice, astfel, pentru a-și promova obiectivele în țările din spațiul fost sovietic, Rusia a utilizat canale media: această metodă constă în

³¹ „Resolution adopted by the General Assembly on 27 March”, United Nations, 2014, https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/a_res_68_262.pdf accesat la data de 08.06.2022.

³² Holly Ellyatt, „Ukraine leader says meeting Putin is key ‘if we want to end the war’ in the Donbass region”, CNBC, 2019, <https://www.cnbc.com/2019/10/10/ukraines-president-says-meeting-putin-is-key-to-ending-war.html> accesat la data de 08.06.2022.

³³ Suslov, Mihail, „The Utopia of ‘Holy Russia in Today’s Geopolitical Imagination of the Russian Orthodox Church: a Case Study of Patriarch Kirill”, *Plural: History, Culture, Society*, vol. 2, nr. 1-2, 2014, pp. 81-96.

³⁴ Alexander Bogomolov, Oleksandr Lytvynenko, *A Ghost in the Mirror: Russian Soft Power in Ukraine*, Russia and Eurasia Programme, Chatham House, 2012, p. 12.

crearea de discursuri livrate publicului prin ziare, televiziune, radio și prin orice alt suport tehnologic care oferă informație; un alt instrument este limba rusă, care este limba străină sau maternă cea mai vorbită în țările foste sovietice; minoritățile etnice ruse sunt alte surse de controlare a opiniei publice. Aceste măsuri au fost completate de campanii coordonate, prin utilizarea firmelor de PR din Vest, a unor think-thank-uri, grupuri de interese în vederea atingerii obiectivelor de politică externă ale Moscovei³⁵.

Concluzii

În zilele noastre, multe țări se confruntă cu crize internaționale fie ca participanți, fie ca factori de pace și, din moment ce ne confruntăm cu creșterea conflictelor la nivel mondial, diplomația publică devine un instrument din ce în ce mai necesar, capabil să pună bazele cooperării internaționale și să promoveze agenda internațională. Inițiativele de diplomație publică pot fi oportune pentru a preveni confruntarea globală la care asistăm în zilele noastre. Diplomația publică este unul dintre cele mai importante concepte de comunicare politică, devenind o componentă indispensabilă a politicii externe a statelor, dar și un subiect pe agenda organizațiilor internaționale.

În prezent, diplomația publică rusă devine din ce în ce mai importantă pentru a promova în mod eficient o agendă internațională pozitivă, echilibrată și unificatoare. După cum am observat, abordarea rusă față de diplomația publică diferă de cea occidentală care face apel la agenda drepturilor omului, transparența și statul de drept. Rusia nu este de acord ca valorile (libera exprimare, libertatea de întrunire pașnică, a religiei, egalitatea bărbaților și femeilor) să prevaleze asupra intereselor naționale. Destabilizarea vastelor regiuni prin practica schimbării regimului demonstrează acest mesaj.

Termenul *soft power* a devenit popular și în rândul politicienilor ruși. Cu toate acestea, abordarea lor față de concept diferă de modul în care îl înțelege Occidentul. În timp ce savanții evidențiază faptul că puterea soft nu poate fi controlată de guverne în aceeași măsură ca puterea hard și că multe resurse de putere soft funcționează adesea indirect, sunt separate de guvern și pot răspunde doar parțial scopului statului, Rusia vede puterea soft ca un proiect centrat pe stat și un instrument al politicii sale externe.

³⁵ Martin, Kragh; Sebastian, Åsberg, "Russia's strategy for influence through public diplomacy and active measures: the Swedish case", *The Journal of Strategic Studies*, vol. 40, nr. 6, 2017, p.2.

Pentru Rusia, puterea soft este percepută ca un instrument al politicii sale externe, care trebuie să servească intereselor statului în afacerile internaționale. Moscova înțelege să dețină controlul deplin al puterii soft și să o folosească numai în slujba „intereselor statului”. Cu toate acestea, această abordare poate fi periculoasă și contraproductivă. Publicul vizat de soft power a guvernului rus devine mai precaut cu privire la instrumentalizarea de către Moscova a resurselor puterii soft și pune la îndoială reputația și credibilitatea acestora. Astfel, în loc să crească eficiența puterii de atracție a Rusiei, acțiunile guvernamentale de naționalizare și instrumentalizare a surselor de atractivitate subminează potențialul lor de a genera putere soft.

Criza ucraineană demonstrează că diplomația publică poate fi folosită ca armă pentru atingerea obiectivelor politice și strategice. Diplomația publică funcționează la nivelul interacțiunii interumane și oferă astfel o bază solidă pentru construirea încrederii într-o anumită zonă de interes geopolitic, în cazul nostru în Ucraina. Bătălia pentru informație ca armă a devenit una de importanță vitală în criza din Ucraina. Atât Occidentul, cât și Rusia au folosit imaginea ca armă pentru a-și atinge obiectivele strategice și militare.

ARHIVISTICĂ, PATRIMONIU ȘI
STUDII CULTURALE

NERESPECTAREA CONDIȚIILOR DE PĂSTRARE A DOCUMENTELOR. CONSECINȚELE ASUPRA STĂRII LOR

CLAUDIA MĂRCULESCU*

Abstract: *The archives build an axis in time of the development of an area, of a people, from the beginning to the present, following step by step the whole progress. If the archived documents are kept in accordance with the law, in compliance with the norms, then they will become a source of historical source for future generations. But failure to comply with the guidelines results in the degradation of documents, which results in the loss of a part of a country's heritage. Thus, we can face a great loss of information that at some point will affect culture, scientific research on a particular field or even personal life if we refer to the archive of a private institution. This paper aims to show how documents that are not properly archived are affected. The study consists of two parts: a theoretical framework and a framework for analyzing two situations. The research method used is the analysis of daily documents. Two representative cases were selected using the journalistic texts of media sources. To ensure the veracity of the examples, I have used several sources, three in number, for each case.*

Keywords: *archives, documents, preservation of documents, degradation of documents*

Introducere

Arhivele păstrează decizii, acțiuni și amintiri. Arhivele reprezintă un patrimoniu unic, de neînlocuit, transmis din generație în generație. Încă din momentul creării lor, arhivele sunt administrate pentru a-și conserva valoarea și înțelesul. Acestea sunt surse de informații de autoritate care fixează acțiuni administrative transparente și responsabile. Acestea joacă un rol esențial în dezvoltarea societăților prin apărarea și dezvoltarea memoriei individuale și a comunității. (Declarația Universală Privind Arhivele – 10 noiembrie 2011)¹.

* Student la Facultatea de Istorie și Filosofie din cadrul Universității Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca; Coordonator: drd. Anca Mica.

¹ Ion Bucur, 1990: *partide, ideologii și mobilizare politică: considerații preliminare*, editura IRRD, București, 2014, p. 10.

Consiliul Internațional al Arhivelor (ICA) surprinde importanța arhivei și a constituirii ei, deoarece aduce în prim plan identitatea unei națiuni, a unui popor. Prin intermediul lor, oamenii de astăzi pot afla despre strămoși, despre cultura celor care au locuit în acele zone, despre evoluțiile și modificările care s-au făcut în timp, chiar și despre existența noastră ca parte a unei comunități. Datorită arhivelor, se poate face o axă în timp a dezvoltării zonei, a poporului, de la începuturi până în prezent, urmărind pas cu pas întregul progres. Dacă documentele arhivate sunt păstrate conform normelor în vigoare, acestea vor deveni sursă de izvor istoric pentru generațiile următoare. Însă nerespectarea indicațiilor, atrage după sine degradarea documentelor, ceea ce duce la pierderea a unei părți din patrimoniul unei țări. Astfel, o dată cu trecerea timpului ne putem confrunta cu pierderi cantitative și calitative de informație, care pot afecta integritatea Fondului Arhivistic Național al României.

Prin urmare, în această lucrare voi încerca să răspund la întrebarea: „Care sunt repercusiunile nerespectării condițiilor de păstrare a documentelor?”. Menționez că, lucrarea se limitează doar la documentele (scrise, printate, imprimare) aflate pe suport de hârtie. Pentru a găsi un răspuns potrivit la întrebarea de cercetare, voi defini noțiunile „document”, „arhivă”, „păstrare” și „conservare”, apoi voi face o analiză a stării documentelor care nu au fost păstrate conform legii în vigoare, având la bază două cazuri de analiză. Sursele de informare pentru partea teoretică sunt reprezentate de literatura de specialitate, iar pentru cazurile de exemplificare, am utilizat sursele mass-media.

Definiții, concepte

Conform Dicționarului Explicativ al Limbii Române, cuvântului „**document**” îi sunt atribuite mai multe definiții precum: text scris sau tipărit, act prin care se adeverește, se constată sau se preconizează un fapt, fotografie, dovadă scrisă prin care se atestă un fapt, se conferă, se recunoaște un drept, o obligație, scrisoare, etc. Pe scurt am putea spune că cuvântul reprezintă o mărturie a unor fapte reale actuale sau din trecut care au drept scop recunoașterea unor realități istorice, literare, etc². Acesta poate fi sub diferite forme: scris, imagine, desen, fișier digital. Totuși, Legea Arhivelor Naționale nr.16/1996 afirmă că documentele care fac parte din Fondul Arhivistic Național al României sunt: *acte oficiale și particulare, diplomatice și consulare, memorii,*

² Elisabeta Simion, Institutul de Lingvistică „Iorgu Jordan-Al. Rosetti.”; *DEX: Dicționarul explicativ al limbii române*, Univers Enciclopedic, București, 2016, p. 255.

*manuscrite, proclamații, chemări, afișe, planuri, schițe, hărți, pelicule cinematografice și alte asemenea mărturii, matrice sigilare, precum și înregistrări foto, video, audio și informatice, cu valoare istorică, realizate în țară sau de creatori români în străinătate*³. Cu alte cuvinte, orice dovadă emisă de o instituție de stat sau privată, de către persoane fizice autorizate de către lege, care atestă existența și evoluția din momentul constituirii până în prezent, activitatea desfășurată de fiecare departament și personal angajat în parte, indiferent de forma sub care se regăsește, constituie un document pe care statul îl poate proteja în condițiile legii.

Clasificarea documentelor se face după mai multe criterii, și pornind de la definiția de bază a termenului putem avea următoarea distribuție în funcție de: suportul documentar, tehnica de înregistrare și semnele convenționale utilizate. În funcție de suportul documentar se remarcă trei tipuri de documente și anume: documente istorice care sunt înscrise în argilă, papirus, piatră, pergament, etc; documente contemporane care sunt consemnate pe hârtie, carton, material plastic, etc; și documente tehnice care impune utilizarea unui echipament special pentru a fi examinate, cele care sunt scrise pe: pelicula de film sau fotografică, benzile magnetice, discurile audio etc. În funcție de tehnica de înregistrare, se pot deosebi două categorii în funcție de perioada de referință, și anume: metode clasice și contemporane. Din categoria documentelor înregistrate prin metoda clasică fac parte, manuscritele, fișierele dactilografiate, cele tipărite cu ajutorul tiparului și cele xerografiate. În grupul documentelor obținute prin tehnici moderne, se încadrează cele audio, video și digitale. După semnele convenționale utilizate avem: documente care utilizează litera (scrise), în care predomină imaginea (grafice), documente schematice care cuprind planuri, diagrame și cele care au imagini concrete, precum picturile⁴.

O altă metodă de clasificare este realizată de către organizația creatoare de documente. Aceasta are trei mari categorii în care le împarte, și anume: în funcție de sfera în care sunt aplicate (legi, decrete, ordine, decizii), în funcție de destinație (fișiere interne care cuprind rapoarte, decizii, regulamente și documente care intră și părăsesc organizația precum corespondența) și în funcție de natura proceselor reflectate (pot fi documente comerciale sau financiare)⁵.

³ Legea Arhivelor Naționale nr. 16/1996 (republicată), Monitorul Oficial al României, http://arhivelenationale.ro/site/download/acte_normative/Arhivelor_Nationale_nr_161996.pdf, 31.04.2022.

⁴ Adriana Koronka, *Documentaristica: note de curs*, Petroșani, Universitatea Tehnică, 1993, p 47.

⁵ Camelia Brîncoveanu, *Arhivistică: manual de studiu individual*, Pro Universitaria, București, 2016, pp 28-30.

În Dicționarul Științelor Speciale ale Istoriei, cuvântul „document” este conturat în sens arhivistic ca fiind *toate sursele pe suporturi friabili, realizate cu ajutorul grafiei, fotografiei, înregistrărilor sonore, cinematografice sau a altor imagini care prezintă interes pentru cunoașterea istorică*⁶. Pentru a putea înțelege contextul, trebuie să definim în continuare termenul de „arhivă”. Așadar, conform Dicționarului Explicativ al Limbii Române, cuvântul „**arhivă**” face referire la departamentul sau camera în care sunt păstrate totalitatea documentelor unei instituții, oraș sau stat, care fac referire la activitatea desfășurată în trecut⁷. Totuși, autorii care se ocupă cu studiul științei arhivistice, consideră că acest cuvânt are trei definiții în funcție de modul în care se utilizează, și anume: obiectul coservării, locul conservării, manager⁸. În primul rând, arhiva reprezintă locul unde sunt păstrate documentele, indicând o cameră, un sector al unei instituții care are evidență proprie⁹. În al doilea rând, cuvântul face referire la totalitatea actelor și documentelor indiferent de suportul pe care se află, care provin din activitatea unei persoane sau a unei instituții private sau de stat, dar care necesită o folosire în viitor¹⁰. În ultimul rând, arhiva reprezintă un manager, o parte a unei instituții care se ocupă cu primirea, păstrarea și conservarea documentelor respectiv de organizarea lor în funcție de valoarea fiecăruia¹¹.

Conform autorilor care se ocupă cu studiul arhivistic, există trei categorii mari de arhive: curentă, de depozit și cea istorică. Arhiva curentă face referire la cea care este în curs de formare, ale cărei documente încă mai sunt utilizate, perioada maximă fiind de 2 ani¹². Arhiva de depozit este o categorie de tranzit a documentelor, deoarece în cadrul ei se face selecționarea fișierelor, împărțindu-se în două mari categorii: permanente, care se vor depune la Arhivele Naționale și temporare care vor fi distruse. În România perioada maximă în care un

⁶ Ioana Burlacu, Maria Dogaru, Ionel Gal, *Dicționar al științelor speciale ale istoriei: arhivistică, cronologie, diplomatică, genealogie, heraldică, paleografie, sigilografie*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982, pp. 103-105.

⁷ Elisabeta Simion, Institutul de Lingvistică „Jorgu Iordan-Al. Rosetti.”, *DEX: Dicționarul explicativ al limbii române*, 2016, p. 58.

⁸ Melentina Bâzgan, *Noțiuni fundamentale de arhivistică: o arhivă pas cu pas*, Sinteze, Paralela 45, Pitești, 2016, pp. 33-34.

⁹ Adina Berciu-Draghicescu, *Arhivistica și documentaristica*, Credis, București, 2001, pp. 36-38.

¹⁰ Melentina Bâzgan, *Noțiuni fundamentale de arhivistică: o arhivă pas cu pas*, Sinteze, Paralela 45, Pitești, 2016, pp. 34-35.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Adina Berciu-Draghicescu, *Arhivistica și documentaristica*. Credis, București, 2001, pp. 36-38.

document poate aparține arhivelor de depozit este de 30 de ani¹³. Arhiva istorică este cea în care sunt depozitate documentele care au valoare permanentă, și anume Arhivele Naționale¹⁴. Totuși, pentru o utilitate practică a arhivelor, autorii au considerat că este necesară o clasificare mai amplă după mai multe criterii care s-au luat în discuție, și anume: în funcție de deținătorul de arhive (organizații creatoare de arhive, Arhivele Naționale, organizații și persoane particulare), în funcție de sistemul social (arhive feudale, moderne, socialiste, capitaliste), în funcție de creatorii de arhive (arhive centrale, administrative, economice, militare, sanitare, sociale, culturale, familiale, personale), în funcție de modul de percepere (vizuale, auditive, audio-vizuale)¹⁵.

Arhivele și mai ales documentele arhivate sunt o parte importantă a unei societăți mai ales din punct de vedere istoric. Din această cauză ele trebuie păstrate și conservate în mod corespunzător. Cuvântul „păstrare”, conform Dicționarului Explicativ al Limbii Române, face referire la punerea bunurilor deoparte, de a le ține în stare bună, astfel încât să nu se deterioreze¹⁶. În cadrul științei arhivistice, termenul face referire la menținerea fizică a documentului, cât și a perioadei de reținere. Etapa de îngrijire, de menținere în condiții bune și optime a dosarelor, este mereu însoțită de partea temporală, deoarece în cadrul domeniului se deosebesc două perioade importante și anume: păstrare permanentă și păstrare temporară. Păstrarea permanentă este atribuită documentelor cu valoare istorică, pe când cea temporară se aplică documentelor care necesită interes practic pe o perioadă determinată de timp¹⁷. Fiecărui document, în funcție de valoarea sa, îi este atribuit un anumit timp de păstrare, de la câteva luni, ani sau permanent. Aceste informații se regăsesc în Nomenclatorul Arhivistic. Nomenclatorul cuprinde, pe lângă informațiile specifice fiecărui document (numele, tipul, departamentul, data intrării în arhivă, numărul de inventar) și perioada în care acesta poate fi reținut de către departamentul arhivistic¹⁸. Legea prevede Instrucțiuni de păstrare a

¹³ Florentina Nitu, *Științe auxiliare, geografie și demografie istorică, numismatică și arheologie*, s.n., București, 2005, p. 58.

¹⁴ Adina Berciu-Draghicescu, *Arhivistica și documentaristica*, Credis, București, 2001, pp. 36-38.

¹⁵ Aurelian Sacerdoțeanu, *Arhivistica*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1970, pp. 60-88.

¹⁶ Elisabeta Simion, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan-Al. Rosetti.”, *DEX: Dicționarul explicativ al limbii române*, 2016, p. 632.

¹⁷ Maria Boutiuc et al., „Rolul arhivelor în păstarea și conservarea documentelor”, *CUCUTENI 5000 REDIVIVUS*, Iași, 19.10.2017.

¹⁸ Florea Oprea, Corneliu Mihail Lungu, *Conservarea și restaurarea documentelor de arhivă*, Editura Fundației „România de Măine”, București, 2008, p. 12.

documentelor și de organizare a arhivei, astfel încât să fie menținute în condițiile optime și mai ușor de utilizat¹⁹. Conform legii, documentele care sunt arhivate se păstrează în încăperi special amenajate, care au doar acest scop, și sunt protejate de agenții de deteriorare: praf, lumina solară, foc, inundații, variații de temperatură etc. În Instrucțiunile la Legea nr.16 din 2 aprilie 1996 sunt trecute detalii clare, de la amenajarea spațiului interior al unei arhive cu cele corespunzătoare, (rafturi, dulapuri, scări interioare, cărucior), până la ordonarea documentelor pe categorii pentru a li se asigura climatul corespunzător în funcție de materialul de suport al lor (la arhivele care au documente scrise, temperatura camerei trebuie să fie între 15-24°C și umiditatea de 50-60% iar la cele care au fotografii, temperatura trebuie să fie între 14-18°C și umiditatea de 40-50%). De asemenea se impune necesitatea climatizării și aerisirii arhivei precum și obligativitatea verificării sistemelor de stingere a incendiilor atât din arhivă, cât și din camerele alăturate pentru a fi funcționale. Totodată, pentru a fi evitată deteriorarea documentelor, legea reglementează inclusiv manipularea și transportul acestora.²⁰

„**Conservarea**”, definită în sens literar, cuprinde toate etapele de tratament prin care trece un obiect, o ființă, pentru a nu se deteriora în timp²¹. În istorie, conservarea alimentelor se realiza prin tratare termică, cum ar fi afumarea cărnii, pentru a se păstra mai mult timp sau uscarea ei. Spre exemplu, în Egiptul Antic, corpul uman era conservat din considerente religioase. De-a lungul timpului, s-au descoperit noi substanțe pentru conservarea speciilor descoperite pentru a fi studiate, ajungând ca, în zilele noastre să se realizeze conservarea majorității mâncărilor industrializate, în special a celor care sunt perisabile, pentru a avea o durată mai lungă. Din aceleași considerente, documentele istorice, fiind în principal biodegradabile (papyrusul, pergamentul, hârtia) din cauza materialelor care stau la baza suportului documentar, necesită în mod obligatoriu condiții optime de conservare și păstrare. În ceea ce privește conservarea lor, aceasta se realiza în trecut prin diferite substanțe precum uleiul de cedru și esența de lămâi care acționa ca și un conservant. De asemenea, drept insecticid se foloseau uleiuri, precum cel de șofran, sau se puneau flori aromatice

¹⁹ „Instrucțiuni pentru creatorii de arhivă”, Ordinul de zi nr. 217 din 23 mai 1996, http://arhivelenationale.ro/site/download/acte_normative/Instrucțiuni-pentru-creatorii-de-arhiva.pdf, 1.06.2022.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Elisabeta Simion, Institutul de Lingvistică „Jorgu Iordan-Al. Rosetti.”, *DEX: Dicționarul explicativ al limbii române*, 2016, p. 177.

printre filele cărților. O perioadă, problema degradării documentelor a fost uitată deoarece suportul pe care se scria era făcut din bumbac, material textil care avea durabilitate fizico-chimică în timp. Însă, odată cu apariția tiparului, cererea de hârtie fiind mare, problemele conservării documentelor au început să reapară. Așadar, această temă a început să intre în atenția țărilor dezvoltate, ceea ce a determinat realizarea de noi cercetări în ceea ce privește protejarea și conservarea documentelor. Astăzi, conservarea se face în principal printr-un mediu protejat, fără praf, fără poluare, fără dăunători biologici, cu temperaturi de 15-24°C și o umiditate relativă de 50-65%. Acest mediu necesită o supraveghere atentă, deoarece este foarte sensibil. Microclimatul se poate schimba ușor, pot apărea dăunători și se poate instaura mucegaiul. Astfel, mediul devine alterat și se produce degradarea documentelor²².

Condiții principale de păstrare și conservare:

1. **Temperatura.** Acesta este principalul parametru al păstrării documentelor. Dacă este scăzută se instalează umiditatea, iar dacă este crescută documentele se usucă. Temperatura optimă este scrisă în Instrucțiunile la lege și diferă în funcție de suportul de păstrare al documentului: pentru cele scrise, temperatura camerei trebuie să fie între 15-24°C iar pentru cele care au fotografii, temperatura trebuie să fie între 14-18°C²³. Pentru a păstra temperatura constantă, trebuie instalat un termometru și urmărit să nu iasă din valorile specifice fiecărei încăperi.

2. **Umiditatea.** Un alt factor care afectează documentele este umiditatea. Aceasta atrage după sine umezirea documentelor care împreună cu temperatura scăzută produc apariția microorganismelor ce distrug suportul de document²⁴. Pentru a păstra umiditatea optimă, trebuie instalat un higrometru în fiecare cameră a arhivei, în funcție de compartimentările sale, pentru a urmări umiditatea și a o regla atunci când e necesar.

3. **Lumina** solară este nocivă pentru documente deoarece le îngălbenește și se șterge scrisul. În cazul acesta, fie arhiva este poziționată cu geamurile spre nord, fie geamurile sunt mici și așezate sus, astfel încât lumina care pătrunde să

²² Florea Oprea, Corneliu Mihail Lungu, *Conservarea și restaurarea documentelor de arhivă*, Editura Fundației „România de Mâine”, București, 2008, pp 24-54.

²³ „Instrucțiuni pentru creatorii de arhivă”, Ordinul de zi nr. 217 din 23 mai 1996, http://arhivelenationale.ro/site/download/acte_normative/Instrucțiuni-pentru-creatorii-de-arhiva.pdf, 1.06.2022.

²⁴ Adina Berciu-Draghicescu, *Arhivistica și documentaristica*. Credis, București, 2001, p. 210.

nu vină direct pe documente. O altă soluție ar mai fi depozitarea lor în cutii pe categorii²⁵.

4. **Organizarea** arhivei este descrisă în legislație. Aceasta este importantă deoarece asigură pe de-o parte spațiul necesar pentru aranjarea documentelor, dar și criteriile după care se realizează pentru a fi ușor de găsit cele necesare²⁶. Un ajutor în acest sens este Nomenclatorul Arhivistic în care sunt trecute indicativul arhivistic și perioada de păstare, două elemente care ajută la fixarea și identificarea dosarului astfel încât el să fie poziționat corect.

5. **Protejarea** documentelor reprezintă un factor important al unei arhive, deoarece dacă nu sunt protejate corespunzător acestea pot fi distruse. Distrugerea se realizează atât prin eliminare, furt sau din cauza nerespectării caracteristicilor mediului ambiant. O soluție este reprezentată de instalarea unui sistem de protecție digital și utilizarea unei firme de pază.

Factorii care produc distrugerea documentelor sunt de mai multe tipuri și anume: factori chimici, biologici și fizico-mecanici. Deoarece ei sunt numeroși, vom analiza cele mai importante categorii: praful, cataclisme naturale (cutremure, incendii), paraziți (microorganismele și macroorganismele), omul.

1. **Praful** este principalul factor de degradare al documentelor. Acesta se regăsește peste tot, în cantități mici și mari. În el trăiesc numeroase microorganismele care pot distruge documentele, produce îngălbenirea hârtiei, șterge scrisul etc. O soluție este așezarea documentelor în cutii, dar cea mai eficientă este curățarea generală periodică, și folosirea aspiratorului pentru a nu ridica praful²⁷.

2. **Cataclismele naturale** (cutremure, inundații, incendii etc.) sunt fenomene în urma cărora, arhivele pot fi distruse. În cazul cutremurelor, acestea pot rămâne sub dărâmături, iar dacă mai urmează și ploi, atunci cu siguranță sunt degradate. Pentru a le proteja, trebuie să se țină seama de locul în care urmează a fi construit depozitul de arhivă, verificarea solului, pentru a nu fi alunecos și să nu se regăsească deasupra mișcărilor plăcilor tectonice. Incendiul apare de

²⁵ Laurențiu Mera, *Îndreptar arhivistic: pentru personalul care creează, păstrează și folosește documente*, Editura Aronda, Cluj-Napoca, România, 2007, p. 258.

²⁶ „Instrucțiuni pentru creatorii de arhivă”, Ordinul de zi nr. 217 din 23 mai 1996, http://arhivelenationale.ro/site/download/acte_normative/Instrucțiuni-pentru-creatorii-de-arhiva.pdf, 1.06.2022.

²⁷ Aurelian Sacerdoțeanu, *Arhivistica*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1970, pp. 255-256.

multe ori din neglijența umană, dar se poate întâmpla să fie și din alte cauze. Împotriva lui trebuie luate de la bun început măsuri de prevenire, precum sistemele de stingere și verificarea lor periodică²⁸.

3. **Paraziții** care se regăsesc în arhive sunt de două tipuri micro și macro. Microorganismele sunt formate din ciuperci, care se hrănesc cu substanțele organice ale documentelor. Ele apar din cauza mediului care le favorizează: umezeală, căldura, lipsa de lumină, lipsa aerului. Principalele specii care se pot dezvolta sunt: mucegaiul verde, mucegaiul comun, alge. Macroorganismele care se regăsesc în încăperea sunt constituite din micile animăluțe care apar odată cu așezarea prafului, deoarece, acesta aduce cu sine numeroase ouă sau larve. Fauna arhivelor se dezvoltă repede, distrugând lemnul, hârtia, pergamentul. Cariul și termita care distruge lemnul, lepismedele care preferă hârtia, moliile ce atacă pânza, pielea, blănurile, păienjenii, purecii, păduchii cărților, gândacii și ploșnițele. La acestea se adaugă și rozătoarele, șoarecii în special, formează o mică grădină zoologică, gata să distrugă ani de istorie documentară²⁹.

Pentru combaterea lor, arhivei îi trebuie asigurat un climat optim, ventilație funcțională și lumină. O soluție este instalarea unui aparat de verificare a umezelii din încăperea și utilizarea aparatelor cu ultrasunete pentru eliminarea rozătoarelor și a insectelor. O altă metodă este instalarea unui sistem de sterilizare cu ultraviolete care poate fi pornit atunci când nu mai este nimeni în încăperea și este închis, în special noaptea.

4. **Omul** este un factor care distruge documentele din arhivă, fie că dorește sau nu. În primul rând el distruge voit, în mod legal, documentele care au depășit termenul de păstrare. Dar și în mod ilegal, atunci când dorește să facă o pagubă cu rea intenție, poate să scoată documente importante sau să le elimine. Furtul documentelor este o problemă des întâlnită de-a lungul timpului în arhive³⁰. Pe lângă furt, omul este mai responsabil și de gestionarea acestora. Manipularea eronată, lipsa cunoștințelor în protejarea documentelor fizice etc. contribuie la degradarea lor în timp. O soluție este reprezentată de instalarea unui sistem de supraveghere și verificarea angajaților la intrare și ieșire din arhivă, precum și instalarea unei proceduri de utilizarea a documentelor arhivate,

²⁸ Florea Oprea, Corneliu Mihail Lungu, *Conservarea și restaurarea documentelor de arhivă*, Editura Fundației „România de Măine”, București, 2008, pp. 101-108.

²⁹ Brîncoveanu, Camelia, *Arhivistică: manual de studiu individual*, Pro Universitaria, București, 2016, pp. 50-52.

³⁰ Aurelian Sacerdoțeanu, *Arhivistica*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1970, pp. 251-252.

care constă în folosirea separată a unei camere închise doar o persoană care nu are obiecte personale cu sine.

De asemenea, și neîngrijirea lor în mod corespunzător reprezintă o problemă, fie că sunt lăsate să se degradeze, fie că sunt utilizate substanțe chimice împotriva dăunătorilor, care ajung să strice documentele³¹. O soluție este inspecția periodică deasă, și utilizarea substanțelor chimice doar în condiții speciale, dar ca o ultimă soluție după ce s-au încercat celelalte opțiuni și verificarea atentă a componenței substanțelor, chiar testarea lor înainte de a fi folosite pe documente.

Nerespectarea condițiilor de păstare și conservare a documentelor.

Studii de caz:

1. Arhivele unei stațiuni de cercetare au fost lăsate să se deterioreze. Primul caz este reprezentat de arhiva unei stațiuni de cercetare agricolă din localitatea Buzău, Stațiunea de Cercetare Pomicolă Cândești. Stațiunea s-a desființat din motive economice. Problema a ieșit la iveală atunci când, foști angajați ai stațiunii aveau nevoie de acte pentru pensionare. Acestea se regăseau în arhiva stațiunii de cercetare. Cum ea a fost lăsată în paragină, documentele necesare s-au deteriorat și chiar distruse din cauza condițiilor neprielnice. Clădirea a ajuns ruină, camerele fiind dărâmate iar majoritatea inundate³². Principalul factor care a dus la degradarea documentelor este nepăsarea umană.

2. Un incendiu a cuprins depozit de arhivă Depozitul de arhivară, Global Archive Management, din județul Ilfov, localitatea Dărăști a luat foc. Acesta avea o suprafață de 1800 m², din care a ars 1000 m². Conform surselor de informare, era împărțit în mai multe compartimente în care urma să se instaleze

³¹ Florea Oprea, Corneliu Mihail Lungu, *Conservarea și restaurarea documentelor de arhivă*, Editura Fundației „România de Mâine”, București, 2008, pp. 91-97.

³² „Arhivele Naționale vor ancheta pentru dezastrul de la Stațiunea de Cercetare Pomicolă Cândești”, <https://stiridebuzau.ro/actualitate/arhivele-nationale-vor-ancheta-pentru-dezastrul-de-la-statiunea-de-cercetare-pomicola-candesti-2409.html>; „Arhivele unei instituții de stat, distruse. Oamenii nu pot ieși la pensie, fiindcă nu au acte”, <https://stirileprotv.ro/stiri/actualitate/arhivele-unei-foste-statiuni-de-cercetare-agricole-distruse-oamenii-nu-si-pot-dovedi-vechimea-in-munca.html>; „Conducerea Arhivelor Naționale Buzău cere anchetă pentru dezastrul de la Stațiunea de Cercetare Pomicolă Cândești”, https://adevarul.ro/locale/buzau/conducerea-arhivelor-nationale-buzau-cere-ancheta-dezastrul-statiunea-cercetare-pomicola-candesti-1_5ba8b906df52022f75c6c894/index.html, 7.06.2022.

sisteme noi de stingere a incendiilor. Locul de pornire al incendiului este ultima cameră, în care sistemul de stingere încă nu a reușit să fie instalat. Deoarece majoritatea materialului arhivat era pe suport clasic, de hârtie, a reprezentat un avantaj în întinderea rapidă a flăcărilor. Pagubele sunt uriașe, atât pentru proprietarul depozitului de arhivare, cât și pentru instituțiile, care își depozitau acolo documentele³³.

În acest caz, posibilitatea declanșării unui incendiu într-o zonă neprotejată împotriva flăcărilor, este foarte mare, mai ales când conține material de întreținere a focului. Principalul factor este reprezentat de lipsa echipamentelor funcționale de stingere a incendiului.

Concluzii

Arhiva reprezintă o parte importantă a unei instituții, deoarece cuprinde toate documentele care fac referire la activitatea desfășurată în trecut. În plus, normele de păstrare și conservare a documentelor sunt reglementate prin lege și instrucțiunile la lege. În general, elementele principale care trebuie luate în considerare atunci când vorbim de păstrarea și conservare lor sunt: lumina, temperatura, umiditatea, organizarea și protejarea. În ceea ce privește factorii care produc distrugerea documentelor, aceștia sunt reprezentați de: praf, cataclisme naturale, paraziții și om.

Așa cum am prezentat, repercusiunile documentelor gestionate în mod defectuos constau în: alterarea suportului documentar, ștergerea scrisului, distrugerea fizică și chimică a documentelor, imposibilitatea găsiți dosarelor necesare din cauza lipsei de organizare sau a inventarierii incorecte, imposibilitatea accesării unor servicii.

³³ „Incendiul care a distrus un depozit cu arhive din Ilfov a fost lichidat. Tone de documente au ars mornit timp de zece zile”, <https://www.antena3.ro/actualitate/incendiul-care-a-distrus-un-depozit-cu-arhive-din-ilfov-a-fost-lichidat-tone-de-documente-au-ars-416633.html>; „Incendiul care a distrus un depozit cu arhive din Ilfov nu a fost stins nici după 40 de ore de la izbucnire”, *adevarul.ro*, https://adevarul.ro/news/eveniment/incendiul-distrus-depozit-arhive-ilfov-nu-fost-stins-40-ore-izbucnire-1_592a7d405ab6550cb8864ba7/index.html „Incendiul declansat la un depozit de documente din Ilfov, stins dupa 10 zile de la izbucnire. Cand vor incepe cercetarile”, *Stirileprotv.ro*, <https://stirileprotv.ro/stiri/actualitate/incediul-declansat-la-un-depozit-de-arhive-din-ilfov-stins-dupa-10-zile-de-la-izbucnire-ce-documente-au-putut-fi-salvate.html> 7.06.2022.

PATRIMONIUL ÎNTRE SALVARE ȘI DISPARIȚIE. PEISAJ ȘI CASTEL: DOUĂ CASTELE NEOCLASICE PE VALEA MUREȘULUI

ILEANA ANA ABOS*

Abstract: *During the 16th-19th centuries, noble residences were built in the Mureș Valley. Through the harmony that was created between landscape and architecture, this area became an invaluable part of the national heritage. The castles contribute to the cultural heritage of Europe as well as the development of the area where they are located. The castle of Cisteiu de Mureș is located near Ocna Mureș and belongs to the Mikes family. The one from Mintia, not far from Deva, belonged to the Gyulai family. An exceptional Neoclassical monument, its current appearance dates to the first half of the 19th century. They survived the Communist era and suffered through the retrocession process from 1990 to 2000. The first is in a state of ruin and can no longer be saved, while the second is managed with considerable effort by its present owners. In addition to exhibiting the rich history and architecture of noble residences in Transylvania, these examples also convey information about the current condition of the historical heritage.*

Keywords: *noble residences architecture, Mureș Valley, nobility, cultural heritage, Neoclassical architecture, cultural heritage.*

Peisajul este un termen complex căruia, în prezent, i s-au alăturat alți termeni, născându-se astfel peisajul cultural, arhitectural, rural, urban etc.. Peisajul este parte semnificativă a naturii și dacă *natura e prin definiție un simbol al purei mijlociri [...] un loc de trecere, o transparență*¹, atunci acesta poate fi definit prin prisma întregului din care face parte, respectiv a naturii. *Cum arată peisajul, aceasta nu este ușor de spus*².

Cum îl definim? Iată o întrebare care poate primi răspunsuri complexe și cu multiple nuanțe. Foarte multe domenii, de la pictură la geografie, geologie, arhitectură și literatură utilizează acest cuvânt. Astfel, putem vorbi despre

* Doctorand, Facultatea de Arhitectură și Urbanism, Universitatea Tehnică Cluj-Napoca. Coordonator: Conf. dr. habil arh. Dan-Ionuț Julean.

¹ Andrei Pleșu, *Pitoresc și melancolie*, Humanitas, București, 2011, p. 172.

² *Ibidem*.

peisajul cultural sau arhitectural, peisaj mediatic sau chiar despre peisajul politic. Însă nu toate aceste sintagme au legătură cu termenul inițial de peisaj. După părerea lui Evelyne Gauché, *Peisajul*, «este tot ce ne înconjoară, «este ceea ce putem vedea în jurul nostru», «este mediul în care evoluează o societate», «este natura: munți, câmpii, râuri», «este o imagine care reprezintă un loc», «este un orizont afișând diferite decoruri naturale în funcție de loc», «este un ansamblu de teren la îndemână din punct de vedere uman, și poze frumoase uneori»³. Conform Convenției europene a peisajului, adoptată la Florența în 2000, peisajul desemnează o parte de teritoriu perceput ca atare de către populație, al cărui caracter este rezultatul acțiunii și interacțiunii factorilor naturali și/sau umani⁴.

În limba română cuvântul „peisaj” a pătruns prin intermediul cuvintelor *pagenius* (limba latină) și *paysage* (limba franceză). Originile noțiunii de peisaj trebuie căutate în artă, mai precis în pictura renascentistă de la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul veacului următor. Inițial, peisajul s-a impus ca noțiune în pictură și a apărut în arta renascentistă începând cu secolul al XVI-lea. Tabloul semnat de Giorgione, *La Tempesta*, este considerat primul peisaj din istoria artei. *El (peisajul) s-a născut la o dată relativ exactă, a devenit o «instituție» în secolul al XVII-lea și a culminat cu marile realizări ale veacului al XIX-lea*⁵. Câteva secole mai târziu acest termen a fost folosit în arta grădinilor.

În prezent, peisajul poate fi definit din punct de vedere geografic ca o parte din natură. Acesta a fost inițial unul natural iar intervenția umană l-a modificat, l-a transformat devenind antropizat. Privit din punct de vedere filosofic, peisajul poate să devină un spațiu al reflexiei, fapt ilustrat de Lucian Blaga: „cert lucru, uneori peisajul poate fi un moment prielnic care să înlesnească plămădirea unei anume viziuni spațiale. Dar tot așa de adevărat e că în unul și același peisaj ar putea să apără viziuni spațiale cu totul diferite”⁶.

³ *Le paysage*, « c'est tout ce qui nous entoure », « c'est ce que l'on peut voir autour de nous », « c'est l'environnement dans lequel évolue une société », « c'est le matériel : les montagnes, les plaines, les rivières... », « c'est une image qui représente un endroit », « c'est un horizon affichant des décors naturels différents selon les endroits », « c'est un ensemble de terrain à portée de vue humaine, c'est aussi de jolis tableaux parfois », Evelyne Gauché, „Le paysage à l'épreuve de la complexité : les raisons de l'action paysagère”, în *Open Edition Jurnal*, 2015, <https://journals.openedition.org/cybergeo/27245>, 25.01. 2023.

⁴ „Convenția Europeană a Peisajului” din 20 octombrie 2000, publicat în M. Of. nr. 536/23 iul. 2002, http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htp_act_text?id=37056, 25.01. 2023.

⁵ Andrei Pleșu, *op. cit.*, p. 9.

⁶ Lucian Blaga, *Trilogia culturii*, Literatura Universală, București, 1969, p. 45.

Autoarea Anne Whiston Spirn, în lucrarea *The language of Landscape*, consideră că peisajul are o limbă și limba peisajului este limba noastră nativă. Această limbă poate fie vorbită, citită și imaginată. [...] Limba peisajului recuperează conexiunea dinamică dintre locuri și cei care interacționează cu acestea⁷.

Fie că este vorba de peisajul antropizat sau de cel natural, acesta prezintă caracteristici diferite datorită unor factori precum zona geografică, clima sau gradului de intervenție umană în natură. În contemporaneitate, acestuia i s-au organizat simpozioane – primul, intitulat *Paysage et système*, fiind în 1982 - și face în același timp obiectul de studiu a cel puțin trei discipline științifice: ecologia peisajului, arhitectura peisajului, geografia peisajului. Termenul de peisaj rămâne unul complex dar și unul ambiguu. După aprecierea lui Alexandru Calcatinge, *faptul că termenul se află într-o evoluție constantă și complexă este poate și motivul pentru care se acceptă ambiguitatea sa ca referință*⁸. Peisajul este și memorie în același timp. El rămâne memoria celor care și-au pus amprenta asupra sa, fie că l-au modelat, fie că l-au transformat anihilând forma sa originară.

Peisaj cultural al Văii Mureșului

Valea Mureșului este unul dintre cele mai pitorești spații ale Transilvaniei. Aceasta este caracterizată de o varietate a cadrului natural, care este completat un peisaj cultural complex din punct de vedere artistic, etnografic și istoric. Elementul central al văii este dat de râul cu același nume. De-a lungul său se desfășoară un peisaj natural ce reunește diverse forme de relief: munți, podișuri, dealuri și câmpie. Râul Mureș⁹ are o lungime de 756 km, din care aproximativ 718 sunt pe teritoriul României. Izvorul acestuia se află în Carpații Orientali (Depresiunea Giurgeului) în Masivul Hășmașul Mare. În curgerea sa străbate două regiuni istorice, Transilvania și Banatul. Din zona muntoasă „coboară” spre Podișul Transilvaniei, „întâlnindu-se” cu Câmpia de Vest.

Importanța economică a râului este atestată încă din Antichitate, acesta fiind și menționat de Herodot în *Istoriei*¹⁰. De-a lungul veacurilor, componenta

⁷ Anne Whiston Spirn, *The Language of Landscape*, Yale University Press, New Haven, 2000, pp. 15-17.

⁸ Alexandru Calcatinge, *Conceptul de Peisaj Cultural. Contribuții la fundamentarea teoretică*. Universitare „Ion Mincu”, București, 2013, p. 57.

⁹ Cunoscut în limba latină drept *Maris*, în maghiară *Maros*, iar în germană *Mieresch*.

¹⁰ Herodot, *Istoriei*, trad. Adelina Piatkowski, Felicia Vant-Ștef, Editura Științifică, București, 1961, p. 328.

economică s-a împletit cu cea culturală. În acest cadru geografic al Văii Mureșului au fost construite odinioară o serie de reședințe nobiliare. Unele dintre acestea, spectaculoase, stârnind admirația celor care le-au trecut pragul, se află azi în colaps sau se îndreaptă încet spre această stare fie din nepăsarea autorităților sau a proprietarilor, fie din neputința generată de lipsa fondurilor financiare. Altele și-au regăsit farmecul și frumusețea de altădată.

Aceste reședințe nobiliare (castele, conace sau curii), prin comanditarii lor, au adus în spațiul transilvan stilurile arhitecturale ale Europei de Vest sau Centrale, care s-au grefat pe tradiții locale. De aici pleacă unicitatea lor și tocmai de aceea este nevoie de salvarea și mai apoi de valorificarea potențialului lor. În cea mai mare măsură, aceste reședințe nobiliare au fost ridicate după ce comanditarii lor se reîntorceau, fie din simple călătorii, fie din călătorii dedicate studiului în Europa Occidentală. Astfel am putea spune că și peisajul cultural, care completa peisajul geografic, se înscria în peisajul cultural al Europei din care provenea. În unele dintre aceste reședințe se regăseau colecții impresionante, pe care proprietarii lor le aduceau din vizitele pe care le făceau în diverse spații europene sau extra-europene. Pe lângă aceste colecții de curiozități existau și colecții etnografice iar la loc de cinste se aflau colecțiile de cărți. Din păcate, aceste colecții au dispărut în cea mai mare parte. Parcurile acestor complexe arhitecturale veneau să încheie fastul unor reședințe, generând astfel un peisaj cultural unic. Unele dintre aceste parcuri s-au păstrat, altele s-au pierdut în negura timpului.

Aceste reședințe nobiliare au reprezentat o ancoră prin care Transilvania era racordată la valorile Europei Centrale și de Vest. Dacă în Evul Mediu și la începutul epocii moderne (a doua jumătate a secolului al XVII-lea) acestea aveau în primul rând o funcție defensivă, ele își vor păstra în perioada următoare doar funcțiile de locuire, economico-administrativă și, nu în ultimul rând culturală. În prezent acestea mai păstrează doar funcția de locuire și pe cea culturală.

Castelele sau conacele ridicate pe Valea Mureșului reprezentau de cele mai multe ori reședințe extraurbane pentru familiile nobiliare, fiind utilizate de obicei fie din primăvara până în toamna, sau vară. Acestea erau înconjurate de parcuri sau grădini. Pe domeniile nobiliare unde erau ridicate castele se regăseau și alte construcții cu rol de anexe: locuințele personalului, grajduri sau hambare. Aceste ansambluri arhitecturale reprezentau centrul simbolic al domeniului și al localității din care acesta făcea parte, fiind de cele mai multe ori adevărate oaze culturale în Transilvania rurală. József Bíró considera castelul transilvan drept *un mod de viață privilegiat care oferă locuitorilor săi orice ocazie de a*

*se retrage; izolarea de zgomotul lumii, singurătate completă și intimitate - oferă tot confortul, plăcerile, frumusețile vieții*¹¹.

Pe Valea Mureșului, o mare parte din aceste reședințe nobiliare se află în mediul rural¹². În acest caz distingem două situații ale peisajului cultural. Prima în care castelul cu parcul (acolo unde s-au mai păstrat) se află poziționate în interiorul satului, peisajul cultural fiind generat de relația dintre cadru natural, ansamblu arhitectural, case și monumente arhitecturale eclesiastice. În a doua situație castelul este situat în afara perimetrului satului și peisajul cultural este generat de întâlnirea dintre natură și reședința nobiliară.

În secolul al XX-lea unele dintre aceste castele erau de notorietate, nu numai în spațiul transilvan ci și în cel european, din simplul motiv că aristocrația transilvană era racordată la lumea culturală și artistică a Europei. Este cunoscut faptul că o mare parte a membrilor aristocrației transilvănene își desăvârșea studiile în Occident, la marile universități europene, din aceste spații aducând modele culturale în Transilvania. Până în 1918, proprietarii castelelor au avut puterea financiară să le întrețină. O primă provocare adusă conservării și păstrării unora dintre castele a venit odată cu reforma agrară din 1921¹³. O parte dintre marii proprietari au fost nevoiți să-și vândă unele reședințe deoarece întreținerea acestora se făcea cu fonduri venite din domeniul agricol sau din exploatarea forestieră. În anumite cazuri proprietarii au schimbat funcțiunea acestor reședințe, în unele dintre ele amenajându-se spitale sau sanatorii. Cele care au rămas în proprietatea familiilor nobiliare, chiar dacă au suferit intervenții de reparație și de întreținere, nu au fost afectate din punct de vedere stilistic. Criza mondială de la începutul anilor '30 ai secolului trecut a însemnat părăsirea unor castele sau chiar demolarea lor din lipsă de fonduri.

Dacă provocările reformei agrare sau cele ale crizei mondiale au fost depășite de majoritatea proprietarilor, instaurarea comunismului a adus naționalizarea. În anul 1949, în noaptea din 2 spre 3 martie toate moșiile, castelele și proprietățile imobiliare ale nobilimii au fost expropriate și naționalizate. Începând cu acest moment, castelele și conacele au fost supuse

¹¹ József Bíró, *Erdélyi kastélyok*, Új Idők Irodalmi Intézete (Singer és Wolfner) kiadása, Budapest, 1943, <https://adatbank.ro/cedula.php?kod=822>, 25.01. 2023,p.6.

¹² Pentru reședințele nobiliare aflate în mediul urban termenul arhitectural utilizat este de palat.

¹³ De-a lungul istoriei lor reședințele nobiliare au fost de mai multe ori ținta unor distrugerii rezultate din evenimentele istorice pe care le-au traversate (Războiul Curuților din 1703-1711, rășcoala condusă de Horea, Cloșca și Crișan din 1784 sau evenimentele de la 1848-1849).

unor transmutări care serveau intereselor regimului comunist. Paradoxal o parte a acestor construcții au supraviețuit, fiind transformat doar interiorul lor. Este vorba despre conacele și castelele care au fost transformate în școli, unități medicale sau alte instituții care deserveau regimul nou instaurat. Castelele care au fost transformate în C.A.P., I.A.S. sau spații de depozitare au suferit un proces de degradare ireversibil. Efectul a fost pierderea relației directe, gândite de comanditarii alături arhitecți sau constructori, dintre peisajul natural al Văii Mureșului și peisajul arhitectural în care se completau rațiunile economice cu cele de ordin estetic. O parte dintre castelele de pe Valea Mureșului au cunoscut un proces de degradare ireversibil și nu au mai putut fi salvate. Altele au fost cruțate de timpuri și oameni.

După anul 1989 o parte dintre reședințe au fost revendicate de succesorii familiilor nobiliare. Cea mai mare parte a acestora au intrat în proces de restaurare. Acest proces se desfășoară lent din motive pecuniare. Un astfel de exemplu este Castelul Gyulai din Mintia, județul Hunedoara. Începând cu ani '90, în cazul unor reședințe s-au produs daune mult mai mari decât în aproape cincizeci de ani de comunism, deoarece o bună parte dintre acestea au fost părăsite. Un astfel de exemplu este Castelul Mikes din Cisteiul de Mureș, județul Alba. Cele două castele amintite în rândurile de mai sus ilustrează situația actuală a unui segment important al patrimoniului cultural al Văii Mureșului. Ambele monumente aparțin stilului neoclasic transilvănean, stilul arhitectural care se dezvoltă din ce în ce mai mult și domnește peste castelele transilvănene de la sfârșitul secolului al XVIII-lea¹⁴. Atât Castelul Mikes din Cisteiu de Mureș cât și Castelului Gyulay din Mintia au supraviețuit perioadei comuniste. Dar dacă primul s-a stins încet, după 1990, și azi mai poate fi evocat doar din amintiri sau cărți poștale, cel de-al doilea este conservat și supus unui proces de restaurare.

Castelul Mikes (Cisteiul de Mureș, județul Alba)

Date istorice. Cisteiu de Mureș a fost atestat documentar în anul 1318¹⁵. Localitatea care azi aparține de orașul Ocna Mureș, din județul Alba, apare în

¹⁴ József Bíró, *Châteaux de Transylvanie*, Société de la Nouvelle Revue de Hongrie, Budapesta, 1942, p.15.

¹⁵ Attila M. Szabó, *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára*, vol. 1, Pro-Print Könyvkiadó, Miercurea Ciuc, 2003, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/ErdelyHelysegnevTar-erdely-bansag-es-partium-torteneti-es-kozigazgatasi-helysegnevtara-1/telepulesek-1C9/c-533/cisteiu-de-mures->

sursele istoriografice cu denumirea Cisteiul Unguresc, Cisteiul de Murăș, Cisteiu în limba română, Csesztv, Magyarcsesztve, Maroscsesztve în limba maghiară, respectiv Thalmühl în germană¹⁶. Familia Mikes este una dintre cele mai importante familii nobiliare din Transilvania secolelor XVII–XIX și a avut un rol hotărâtor în momentele definitorii ale acestei regiuni istorice. Originară din regiunea Trei Scaune (Zagon, Zăbala, jud. Covasna), a avut moșii întinse și în comitatele Cluj și Dăbâca. O parte din membrii acesteia au fost implicați în conducerea politică a Principatului Transilvaniei, așa cum a fost Mihály I Mikes (?-1667), fost cancelar în perioada 1656-1660. Kelemen Mike (?- 1686) devine consilier regal în timpul domniei lui Mihai Apafi I-ul (1661-1690).

Orbán Balázs, în lucrarea sa despre istoria Ținutul Secuiesc, plasează începuturile familiei în secolul al XIII-lea¹⁷. Autorul amintește membrii care au fost direct implicați în viață politică, accentuând loialitatea acestora față de principii Transilvaniei¹⁸. Această loialitate a fost răsplătită, în anul 1649, de către Gheorghe Rákóczi al II-lea (1648-1660), cu domeniul de la Ocna Mureș¹⁹. Familia cumpără terenurile din vecinătatea domeniului printre care și pe cele de la Cisteiu de Mureș. În anul 1693, Mihály Mikes IV-lea (1667-1721) primește titlu de baron și trei ani mai târziu pe cel de conte²⁰. În veacurile următoare regăsim membri familiei implicați în viața militară, economică și culturală a spațiului transilvan. La Cisteiu de Mureș au fost ridicate de-a lungul timpului două castele. Informațiile legate de acestea sunt puțin: primul a fost finalizat în 1796 și nu se mai păstrează, cel de-al doilea a fost construit de către contele János Mikes al IV-lea (1804-1880).

Descrierea monumentului. Ansamblul arhitectonic monument istoric, (AB-II-m-B-00204), cuprinde castelul (AB-II-m-B-00204.01) din secolul al XIX-lea în stil neoclasic, o curie (AB-II-m-B-00204.02) care datează din 1796, o capelă (AB-II-m-B-00204.03), hambarul (AB-II-m-B-00204.04), ultimele două construcții

6F7/?list=eyJmaWx0ZXJzJjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0tPTlIfRXJkZWx5SGVseXNIZ25ldlRhc8xII19LCAicXVlcnkiOiAiIG1hZ3lhcmNzZXN6dHZlIn0, 25.01.2023.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Orbán Balázs, *A Székelyföld Leírása: történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból (Descrierea Ținutului Secuiesc: aspecte istorice, arheologice, de istorie naturală și folclor)*, vol. II, Nyomatott Panda és Frohna Könyvnyomdájában, Pesta, 1868, pp.142-145.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Zoltán Bisok, Zsolt Orbán, *Isten segedelmével udvaromat megépítettem...: Történelmi családok kastélyai Erdélyben*, Gutenberg, Miercurea Ciuc, 2012, p. 387.

²⁰ *Ibidem*.

datând din secolul al XVIII-lea. Din vechiul ansamblu se mai păstrează doar ruinele. În interiorul complexului arhitectural se mai găsesc și construcțiile ridicate în perioada comunistă, a căror stare este una de degradare. Ruinele ansamblului se află pe malul stâng al Mureșului, în partea de nord a localității Cisteiu de Mureș.

Castelul se încadra în tipologia proprie secolului al XIX, care îmbina elementele neoclasicismului cu elemente ale arhitecturii vernaculare specifice zonei Transilvaniei. Acesta a reprezentat unul dintre cele mai importante monumente ale stilului neoclasicist din Transilvania. Despre ansamblul arhitectural care includea și parcul există foarte puține informații. József Bíró amintește puține detalii despre castel, încadrându-l doar în stilul clasic²¹. Parcul și castelul erau situate într-o zonă pitorească a râului Mureș, într-o meandru a acestuia. Râul poate fi admirat din părțile vestice, nordice și estice ale fostului domeniu nobiliar.

Castelul se desfășura pe un singur nivel având un plan dreptunghiular, fiind situat în centrul parcelei pe care odinioară se întindea parcul. Astfel, parcul putea fi admirat din fiecare parte a castelului. Intrarea principală a castelului a fost gândită sub forma unui portic în care cele patru coloane susțineau un fronton. Simetria acestei fațade vestice era asigurată prin cele zece ferestre desfășurate în continuarea porticului, de-o parte și de alta a acestuia. Pe fațada estică armonia este rezolvată de 14 coloane dorice. Fațadele laterale, care azi nu se mai păstrează, erau tratate auster. Ioana Filipescu, în lucrarea *Elemente de arhitectură în Transilvania (1200-1900): influențe, reprezentare socială*, consideră că modelul fațadei vestice ar fi inspirat din tratatul de arhitectură semnat de Domenico de Rossi²².

Parcul se găsește doar în jurul castelului și nu mai păstrează nici măcar urme ale vechilor amenajări peisagere. József Bíró amintește cripta neogotică a lui Csesztve Mikes, care se afla în parc, dar fără a preciza cu exactitate locația²³. După 1949, în castel au funcționat școală, o bibliotecă, un cabinet medical și un cinematograful, apoi ulterior un C.A.P., și după 1989 o grădiniță. În

²¹ József Bíró, op., cit., p. 78.

²² Ioana Filipescu, *Elementi di architettura europea nella Transilvania (1200-1900): influenze, rappresentazione sociale, patrimonio*, Universitatea "Babeș-Bolyai" Cluj-Napoca. Facultatea de Istorie și Filosofie. Teză de doctorat. Conducător științific: Prof. univ. dr. Ioan-Aurel Pop, Sapienza, Università di Roma. Tesi di dottorato. Coordinatori del dottorato: Prof. univ. dr. Maria Novella Barbolani di Montauto, Cluj -Napoca, p.103.

²³ Ibidem, p.169

1994 castelul a fost părăsit și a început degradarea ireversibilă cauzată, în primul rând, de furturile la care a fost supus. Ruinele castelului, curiei și ale porții de intrare mai încă amintesc de ansamblul arhitectural al veacului al XIX-lea. Castelul a fost retrocedat urmașilor familiei, accesul la castel fiind facilitat de o familie din comunitate care cunoaște istoria acestuia. Nu există punct de informare turistică.

Castelul Gyulay (Mintia, județul Hunedoara)

Date istorice. Mintia este menționată documentar sub numele de *Nempty* în 1330. Localitatea se află la 5 km de Deva, pe lângă drumul național E68, în direcția Arad. Originile familiei Gyulay (Gyula sau Gyulai)²⁴ și reședința inițială nu cunoscute. Aceasta ar putea fi plasată în părțile de nord-est ale Ungariei de astăzi. Familia Gyulay se stabilește în Transilvania în secolul al XVII-lea²⁵.

Membrii familiei au fost, în primul rând, militari de carieră, iar la sfârșitul secolului vor primi titluri nobiliare. Ferenc Gyulay I a fost numit mai întâi căpitan al Devei și mai târziu al Zarandului. În 1638 intră în posesia domeniului de la Mintia unde a construit primul castel, probabil renaștient²⁶. Nu s-au păstrat informații despre acest castel. Ferenc Gyulay al II-lea primește în 1694 titlul de baron iar șapte ani mai târziu pe cel de conte²⁷. Mulți dintre urmași săi vor alege cariera militară fiind actori principali în teatrele de război desfășurate în Europa în calitate de reprezentanți imperiali. În același timp au fost și susținători ai vieții culturale. În lipsa urmașilor, continuitatea familiei a fost menținută prin intermediul adopțiilor asupra cărora au fost extinse titlurile nobiliare.

Actuala formă a castelului este rezultatul modificărilor în stil neoclasicist aduse de către Lajos Gyulay (1800-1869). Aceste transformări ale clădirii au avut loc în anii '30 ai secolului al XIX-lea²⁸. Contele a fost unul dintre cei mai mari oameni de cultură al timpului său. După ce studiază dreptul la Târgu Mureș își va desăvârși studiile la Viena, unde ajunge în 1822²⁹. Pentru o perioadă de timp

²⁴ Hajdú Mihály, *Családnevek Enciklopédiája*, Tinta Könyvkiadó, Budapesta, 2010, p. 141.

²⁵ Nagy Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. III, Pesta, 1858, p. 486.

²⁶ Zoltán Bisok, Zsolt Orbán, *op. cit.* p. 246.

²⁷ *Ibidem*, p. 241.

²⁸ Albert Fekete, *op. cit.*, p.145.

²⁹ Ágnes Kenyeres, *Magyar életrajzi lexikon*, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/>, 25.01.2023.

a deținut funcții în cancelaria curții imperiale, dar se va reîntoarce în Transilvania, unde se va implica în viața politică și culturală. Va pleca din nou în străinătate într-o călătorie de studii mai lungă. A fost un mecena al literaturii și teatrului și a scris un jurnal de 150 de volume³⁰. Edificiul transformat între 1831-1834, pe baza planurilor arhitectului Stuller, a devenit cel mai mare castel neoclasicist din Transilvania. József Bíró îl descria *ca o clădire cu o structură rece, cu arcade semicirculare, proiectată de arhitectul de altfel necunoscut Stuller*³¹. În anii '30 al secolului al XIX-lea, moșia Mintia a devenit o fermă model³². Castelul a suferit distrugerii în timpul evenimentelor din anii 1848-1849 dar doi ani mai târziu a fost restaurat de către proprietarii³³.

Istoria castelului se leagă apoi de familiile Kuun, Kemény și Tholdy. Acesta va intra în posesia lui Géza Kuun (1838-1905) prin moștenire³⁴. Conte Kuun a fost un om de cultură, profesor universitar și avocat. A frecventat cercurile înalte de la Viena și a fost vice președintele Academiei de Științe din Budapesta. Un lingvist orientalist, istoric religios și filozof, care a înființat o arhivă și o bibliotecă bogate în castelul său³⁵. Castelul a devenit un centru cultural al zonei prin biblioteca și grădina sa³⁶. La începutul secolului al XX-lea, pe domeniul de la Mintia este primită o delegație formată din oameni de știință din Vechiul Regat, ocazie cu care aceștia au putut admira colecția din lapidarul aflat în parcul castelului. *Am vizitat de asemenea monumentele Dace și Romane, așezate în parcul castelului său*³⁷.

La începutul secolului al XX-lea a intrat în posesia familiei Horváth Tholdy, prin cumpărare. După 1948 castelul a devenit sediu de C.A.P., cârciumă, magazin mixt și apoi sediu al Casei Agronomului. După 1989 și până la momentul retrocedării, în anul 2007, a adăpostit sediul Jandarmeriei. Castelul și parcul sunt în prezent deținut de contele Péter Petricsevich-Horváth-Tholdy, fiul ultimului proprietar. Reîntors din Australia după 27 de ani, acesta a început

³⁰ Jurnalul său se află la Universității din Szeged. Tot aici se află și o parte din corespondența sa care se poate consulta on-line: <http://gyulaynaplok.hu/levelek.php>.

³¹ József Bíró, *op. cit.* p. 40.

³² Zoltán Bisok, Zsolt Orbán, *op. cit.*, p. 246.

³³ *Ibidem*.

³⁴ Gyulay Lajos nu a avut urmași și castelul va fi moștenit de soțul surorii sale.

³⁵ Zoltán Bisok, Zsolt Orbán, *op. cit.*, p.246.

³⁶ Albert Fekete, *op. cit.*, p.146.

³⁷ Ștefan Dimitrie Grecianu, *O excursiune istorică în Ardeal*, Institut. de Arte Grafice „Carol Göbl”, Bucureștii, 1903, p. 22.

lucrări de restaurare a castelului și de reamenajare a parcului pentru le readuce la viață.

Castelul se află în vecinătatea Râului Mureș, în mijlocul unui parc de 6 hectare în care se mai regăsesc elemente ale vechiului parc peisager: alei, un foișor și lacul a cărei căruie sursă de alimentare este subterană. Parcul mai păstrează arbori de diverse specii, care se găsesc în *pâlcuri, răsfirat sau izolat*³⁸. Până la naționalizare, aici se afla și un lapidariu ale căror piese nu se știe unde se află în prezent³⁹. O mare parte dintre fondurile folosite pentru restaurare după 2007, au fost obținute din evenimente private sau publice organizate în parcul castelului. În prezent, ansamblul arhitectural este de vânzare aflându-se în portofoliul *Artmark Historical Estate*.

Descrierea monumentului. Ansamblul arhitectonic monument istoric cuprinde (HD-II-a-A-03366) castelul în stil neoclasic (HD-II-m-A- 03366.01) din secolul al XIX-lea și parcul (HD-II-m-A- 03366.02). Ansamblul arhitectural se află pe malul stâng al Mureșului, în partea de nord a localității, retras de la drumul principal, pe un teren plat cu o ușoară înclinație în zona sudică. La est, sud și vest ansamblul se învecinează cu terenuri agricole. Accesul la castel nu este unul foarte facil deoarece se află într-o zonă industrială și feroviară în care peisajul industrial este dominant. În prezent, în proximitate se găsește șantierul de reabilitare a căii ferate, iar dincolo de Mureș autostrada A1.

Peisajul cultural gândit inițial de cei implicați în construcția castelului, și-a pierdut azi semnificația. Acesta era gândit să creeze o armonie ce urmărea relația dintre castel, parc și biserică⁴⁰. Între aceste trei componente definitorii ale mediului dictat de peisajul văii, a fost creat un echilibru care viza două paliere. Primul palier era cel al relației dintre peisajul natural și spațiul uman, respectiv parc și castel. Parcul era o parte componentă esențială a complexului, care făcea trecerea elegantă, ușoară, de la lumea materială, determinată de castel, și lumea naturii. Pe un alt palier era gândită o armonie între lumea sacră, reprezentată de construcția bisericii, și lumea laică ce avea castelul drept reprezentant material. Aceste spații veneau să se completeze, să se armonizeze pentru a crea un tot în care, pe de o parte aspectele legate de lumea materială să se întâlnească cu cele de ordin estetic, iar pe de alta parte sacrul și profanul să se alăture într-un mod fericit.

³⁸ Andreea Paraschiva Milea, *Grădini istorice în Transilvania. Teză de doctorat, Facultatea de Istorie și Filozofie, prof. coord. univ. Dr. Nicolae Sabău*. Cluj-Napoca: s.n., 2011, p. 277.

³⁹ În luna august 2021 contele Péter Petricsevich-Horváth-Tholdy mi-a prezentat parcul și castelul precum și poveștile și provocările din jurul istoriei acestora.

⁴⁰ Biserica reformată se află la aproximativ 400 de metri de castel.

Castelul este ridicat pe un plan dreptunghiular alungit și se dezvoltă pe două nivele demisol și parter⁴¹. Acesta se află în mijlocul parcului astfel încât toate fațadele se deschid spre natură. Concepția unitară a edificiului este oglindită și în planimetria clădirii. Componentele principale ale acesteia sunt cele trei rezalite din fațada vestică, respectiv cele două din fațada estică. Restul elementelor care caracterizează planimetria castelului sunt date de încăperile care se desfășoară de o parte și de alta a sălii centrale. Izvoarele vizuale atestă faptul că aspectul castelului este unul unitar, fațadele respectând simetria specifică stilului neoclasic caracteristic spațiului Europei central-apusene. Aceste caracteristici se contopesc cu elemente ale arhitecturii vernaculare specifice Transilvaniei. Componenta arhitecturală care face trimiterea la vernacular este spațiul reprezentat de intrarea în castel din fațada estică. Acesta, prin colonada sa, recrează pridvorul unei case. Articulația spațiului fațadelor pe orizontală este unitară fiind realizată cu același tip de cornișă.

În fațada estică, ritmul și simetria sunt create de rezalitul care domină axa centrală a castelului. Intrarea care este dispusă în ax, în rezalitul central, este precedată de o terasă cu proporții elegante accesibilă prin două rampe simetrice de trepte. Simetria acestuia este realizată de alternanța dintre cele cinci arcuri semicirculare ale spațiilor de acces în castel și coloanele ionice adosate. Antablamentul rezalitelui este tratat într-o manieră sobră și nu are elemente decorative. În spațiul care face trecerea spre extremitățile fațadei sunt plasate câte două ferestre dreptunghiulare cu frontoane. Câte o fereastră semicirculară vine să articuleze extremitățile fațadei. Acest spațiu se încheie cu câte un fronton simplu din care lipsesc elementele decorative. De asemenea, fațada vestică a fost gândită o intrare tot în ax, având o terasă cu o colonadă. Arcurile semicirculare se sprijină pe coloane care în locul capitulurilor au elemente ce fac trimitere spre o cornișă. Spațiul este și aici împărțit în două registre, în care alternanța dintre gol și plin vine să accentueze sobrietatea elegantă a fațadei. Accesul în castel a fost gândit sub forma unor trepte care creează iluzia unui nou etaj. Celor patru arcuri semicirculare plasate de o parte și de alta a spațiului de acces, specifice registrului superior, le corespund alte patru ferestre dreptunghiulare. Acestea au latura de sus ușor curbată. Rezalitele de la extremitatea fațadei sunt împărțite în două registre. În cel inferior sunt plasate 3 ferestre dreptunghiulare iar în cel superior trei ferestre semicirculare. Aici spațiul este ritmat de două nișe plasate între ferestre. Câte un fronton fără elemente decorative încheie rezalitele.

⁴¹ Unde locuiește familia. Parterul găzduiește camere de oaspeți care sunt închiriate pentru evenimente cu caracter cultural sau tabere.

Ioana Filipescu este de părere că modelele fațadelor se regăsesc în tratatul de arhitectură semnat de arhitectul italian Sebastiono Serlio⁴².

Fațada sudică devine și ea o intrare în ax fiind accesibilă printr-o terasă a cărei dimensiuni sunt proporționate în raport cu dimensiunea laturii secundare. De o parte și alta a intrării în castel se pot observa câte două ferestre semicirculare. În scara care duce la intrarea în castel a fost zidită o placă cu o inscripție antică: *Imp(eratori) Caes(ari) L(uci) Septimi(i) Severi / Pii Petinacis Aug(usti) Arabici / Adiabeni Parthici maximi / filio divi Marci Antonini Pii / Germanici Sarmatici nepoti / divi Antonini Pii pronepoti / divi Hadriani abnepoti divi / Traiani Parthici et divi Nervae / adnepoti M(arco) Aur(elio) Antonino / Aug(usto) eq(uites) alae Campagonum / dedicante Mevio Suro co(n)s(ulare)*⁴³. Inscripția onorifică se găsește pe tabula care are o înălțime de 86 cm., o lățime de 133 cm. iar literele au o dimensiune de 4 cm⁴⁴. Pe latura nordică, întâlnim aceeași împărțire în două registre. Simetria este gândită prin alternanța celor patru ferestre semicirculare cu elementele decorative care imită coloane adosate. În registrul inferior sunt plasate 3 ferestre dreptunghiulare și un spațiu de acces la demisol.

În interiorul castelului se găsesc 20 de camere și 5 băi. Structura spațiului interior nu a suferit grave modificări în timpul regimului comunist și nici după 1989. Unele încăperi păstrează bolțile în cruce. Spațiul cel mai semnificativ al castelului este salonul central care odinioară adăpostea biblioteca. De-o parte și de alta a salonului se desfășoară restul încăperilor. Starea de conservare a castelului este una relativ bună dar fațadele au nevoie de restaurare. József Bíró amintește de frumusețea parcului de la Mintia în capitolul în care descrie o parte din parcurile castelelor din Transilvania⁴⁵.

Concluzii

La momentul actual doar simpla pronunțare a cuvintelor castel sau conac captează atenție. Stârnesc un interes. Atrag fie sentimente nostalgice fie tristețe din cauza circumstanțelor în care se regăsesc aceste complexe arhitecturale. Se nasc

⁴² Ioana Filipescu, op.cit., p.199.

⁴³ Epigraphik-Datenbank Clauss/Slaby), ID: EDCS-26600813, https://db.edcs.eu/epigr/epi_url.php?s_sprache=en&p_edcs_id=EDCS-26600813, 25.01.2023.

⁴⁴ Epigraphic Database Heidelberg, *Honorific inscription from Micia-Vețel (Dacia)* <https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD045038>, 25.01.2023.

⁴⁵ József Bíró, op.cit., p. 115.

nedumeriri, întrebări de genul "ce să facem cu ele?". Aceste reședințe nobiliare constituite din clădirile și domeniile pe care erau amplasate sunt un fundament care reprezintă o parte a moștenirii culturale în Transilvania⁴⁶.

Castelul este o parte definitorie a spațiului în care a fost gândit și implicit a peisajului cultural pe care l-a generat. Completarea acestui peisaj vine de la grădina sau parcul acestuia, de la tradiții, de la comunitatea din care face parte.

Peisajul cultural al Văii Mureșului, atunci când discutăm despre castele sau conace, este unul complex și în el s-au contopit peisajul arhitectural, peisajul natural, peisajul rural, memoria locurilor și a oamenilor. În centrul lui simbolic stă râul Mureș și astfel peisajul natural, generos, a devenit excepțional prin modelarea realizată de arhitectură. Astfel asistăm la o dublă transformare: natura a modelat spiritul uman inspirându-i acestuia nevoia de frumos. Omul la rândul său a modelat natura creând o armonie între peisaj și arhitectură. Trecerea dintre cele două spații a fost realizată de parcul sau grădina din jurul ansamblului arhitectural. Cunoașterea și înțelegerea peisajului cultural sunt esențiale în salvarea și apoi integrarea ansamblurilor arhitecturale în circuite turistice.

Dacă comunismul și tot prejudiciul pe care acesta l-a generat în spațiul arhitectural ar fi ocolit România, castelele și parcurile de pe Valea Mureșului ar fi rămas emblematice pentru arhitectura europeană. Putem afirma, pornind de la exemplele de bună practică, faptul că patrimoniul Văii Mureșului, respectiv castelele și parcurile, reprezintă un segment inestimabil al arhitecturii din spațiul românesc actual. Acest patrimoniu trebuie integrat atent în circuitul turistic românesc, și de ce nu, în cel european.

Peisajul cultural trebuie conservat deoarece acesta este parte definitorie a identității noastre europene. Reprezintă o componentă fără de care nu am putea vorbi de *unitate în diversitate*. O parte a peisajului cultural al Văii Mureșului se stinge, dispare. Cauzele care au dus la distrugerea sa pleacă de la indiferența și necunoașterea valorii acestuia de către comunitate și uneori de către autoritățile locale. Comunismul a alterat percepția asupra acestor monumente arhitecturale iar ideea de a privi parcul castelului ca parte importantă a ansamblului arhitectural aproape că este inexistentă. Lipsa fondurilor financiare atârnă greu în conservarea lor. Castelele prin arhitectura și prin parcurile lor au reprezentat o punte de legătură culturală cu spațiul Europei centrale și apusene. Erau adevărate oaze de cultură prin bibliotecile și prin colecțiile acestora. Unele dintre ele sunt descrise în literatura de călătorie a vremii. O parte a acestui peisaj

⁴⁶ *Strategia „Castel în Transilvania”: 2016-2025, Grupul PONT, 2016, p.8.*

cultural este transmis mai departe prin restaurarea monumentelor de arhitectură. Prin restaurarea acestora se salvează o parte definitivă a istoriei noastre europene. Acestea sunt oaze de frumusețe, armonie și cultură. Comunitatea poate crește prin aceste ansambluri arhitecturale.

Anexe

1. Castelul Mikes, Cisteiu de Mureș (jud. AB): (1) ruinele curiei, (2) ruinele castelului, (3) ruinele hambarului, iulie 2021 (arhiva personală)

2. Castelul Gyulay, Mindia (jud. HD): detaliu fața estică, august 2021 (arhivă personală)

3. Castelul Gyulay, Mindia (jud. HD): detaliu parcul castelului cu râul Mureș, august 2021 (arhivă personală)

„ȚIGANII”/ROMII ȘI CERCETAREA ȘTIINȚIFICĂ

ECATERINA PUIA*

Abstract: *In all the countries where they are present, as a minority without a mother nation, the Roma possess a different lifestyle and also distinctive characteristics from those of the majority population in the cultural, social and economic field. The position of the Roma population, political and economic significance, work opportunities, health and culture are not only much worse than those of the majority population of the country, but are also far below those characteristics of the so-called national minorities of the countries. Thus, the fact that approximately 7-8 million European Roma do not have a written history is also due to their peripheral situation and exclusion from the various social systems. The documents about them preserved, for the most part, the opinions and value judgments of the majority societies about the Roma. However, in recent decades, a Roma elite that accepts its Roma identity has evolved throughout Europe. They demand a place for themselves and their ethnic group in public political life as well as in the field of science. We are witnessing today the awakening of the Roma and the assumption that they have no written history and now they must face the challenge of creating it.*

Keywords: *Roma/gypsy, gypsy identity, the gypsy problem, gypsy culture.*

În toate țările în care sunt prezenți, ca minoritate fără o națiune mamă, țiganii¹/romii posedă un stil de viață, caracteristici culturale, sociale și economice diferite de cele ale populației majoritare. Poziția populației rome, greutatea politică și economică, oportunitățile de muncă și starea de sănătate și cultura sunt nu numai mult mai precare decât cele ale populației majoritare a țării, dar sunt, de asemenea, mult sub cele caracteristice așa-numitelor minorități naționale ale țărilor. Astfel, faptul că aproximativ 7-8 milioane de romi europeni nu au o istorie scrisă se datorează și situației lor periferice și excluderii din diferitele sisteme sociale. Documentele despre aceștia au păstrat, în cea mai mare parte, opiniile și judecățile de valoare ale societăților majoritare despre romi. Cu

* Doctorandă, anul I, Școala Doctorală de Litere, Științe Umaniste și aplicate, Târgu Mureș, coordonator: Prof. univ. dr. Giordano Altarozzi.

¹ Termen folosit pentru comunitățile rome în sens peiorativ de-a lungul timpului, având rădăcinile în grecescul *athinganein*.

toate acestea, în ultimele decenii, în toată Europa a evoluat o elită romă care își acceptă identitatea de rom. Aceștia cer un loc pentru ei și pentru grupul lor etnic în viața politică, precum și în domeniul științei. Astăzi, asistăm la trezirea romilor și la asumarea și corectarea faptului că aceștia nu au istorie scrisă și că acum trebuie să facă față sarcinii de a o crea.

Astfel, dacă trecem în revistă politicile sociale cu privire la romi din secolele trecute, trebuie să spunem că, deși sistemele sociale s-au schimbat, politica romilor a rămas intactă în măsura în care romii au fost acceptați doar la periferia societății. Autorii care se ocupă de problematica romilor sunt de acord că, de două decenii s-a dezvoltat un proces ideologic, al cărui scop este de a promova o elită intelectuală romă care să contribuie la dezvoltarea unei identități unificate pentru romi. Pe de altă parte, opiniile diverg în mare măsură dacă acest proces poate fi privit ca fiind unul al evoluției naționale, dacă putem vorbi despre o singură națiune, etnie și „cultură țigănească”. Pe baza acestei analize se ridică o serie de întrebări precum dacă au fost sau sunt intelectualii romi conștienți de așteptările sociale în ceea ce privește crearea unei identități unice, cine a reprezentat elita romilor în ultimele două decenii? De asemenea, dacă există o intelectualitate romă care să-și accepte „identitatea țigănească”, va fi capabilă să îndeplinească așteptarea de a crea un singur sentiment de identitate pentru romi? Cred că acestea sunt câteva dintre întrebările majore pe care nu ar trebui să le pierdem niciodată din vedere atunci când discutăm despre romi, despre „problema țiganilor” și cercetările științifice aferente. Răspunsul nu este nici simplu, nici ușor, ridicând o serie de nelămuriri la fel ca problemele despre reprezentare, percepție, clasificare și criterii pentru formarea grupului.

Cine sunt țiganii? Cuvântul „țigan” evocă în mintea celor din afara grupului, a neromilor o serie de imagini ale acestora și ale modului lor de viață. Alături de familiara „țigancă” ademenitoare, cu ochi aprinși și un spirit pasional, se află imaginea ghicitoare înșelătoare. Pentru unii, stilul de viață nomad, „țigănesc” evocă romantismul și o viață liberă de restricțiile și inhibițiile prestabilite de societate. Pentru alții, țiganii sunt întruchiparea criminalității, a parazitismului și înșelăciunii, o amenințare și un pericol pentru sănătate, proprietate și persoană. Reprezentarea lor ca „ticăloși”, „mincinoși”, „hoți”, „murdari”, nu este nici necunoscută și nici atipică, deși în majoritatea celorlalte cazuri această imagine vine mai degrabă ca rea-credință decât ca satiră. Judith

² Un posibil răspuns ar fi: acei experți neromi care au „creat” ideologia unificatoare a romilor și au ignorat în mod deliberat faptul că și ei erau conștienți de necesitatea afirmării propriei identități în rândul națiunilor.

Okely afirmă că *niciun criteriu interpretat din exterior nu oferă o metodă satisfăcătoare de identificare a țiganilor, indiferent dacă este țara de origine, rasa, limba, ocupația sau cultura generală*. Criteriile de definire, crede cercetătoarea, ar trebui să vină din interior, de la țigani înșiși³. Modul în care clasificăm, etichetăm și reprezentăm grupurile minoritare are o influență crucială și considerabilă asupra poziționării lor în cadrul societății majoritare și al relațiilor intergrup și are un impact direct asupra unor aspecte precum rasismul, discriminarea, statutul juridic și drepturile civile.

Un accent deosebit a fost acordat răspândirii stereotipurilor rasiale negative la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea și creșterii rasismului, a naționalismului și a xenofobiei⁴. Lucrarea istoricilor olandezi Leo Lucassen, Annemarie Cottaar și Wim Willems a evidențiat importanța a ceea ce ei numesc stigmatizarea grupului ca bază și justificare pentru antipatia oficială și populară⁵, iar Ian Hancock susține persuasiv că persistența și ostilitatea imaginii creată de străini se află la baza problemei relațiilor dintre romi și neromi/gadje⁶.

Un argument similar reflectă și lucrarea lui Jean-Pierre Liégeois, care oferă o analiză amplă a tratamentului romilor. Premisa sa este că *imaginile, fie ele spontane sau artificiale, subconștiente sau conștiente, influențează atitudinile și comportamentul*⁷ pentru a justifica respingerea. În altă parte, el reia ipoteza conform căreia stereotipurile distorsionate și imaginile negative explică ostilitatea și suspiciunea arătate romilor. Cu toate acestea, Liégeois crede, de asemenea, că imaginea romantică superficială și înșelătoare poate fi la fel de dăunătoare ca și cea negativă: *La o ciupire, el [țiganul] este apreciat ca parte a mitului. Este frumos, artist și trăiește o viață lipsită de griji, un simbol al libertății, acceptat în zonele marginale*

³ *Apud* Judith Okely, „no criterion interpreted from the outside provides a satisfactory method of identifying Gypsies, whether it be country of origin, race, language, occupation or general culture” în David Mayall, *History of Gypsy identities*, Routledge, Londra, 2004, p.13.

⁴ A se vedea Christine Bolt, *Victorian Attitudes to Race*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1971; Robert Colls, Philip Dodd (eds), *Englishness, Politics and Culture 1880–1920*, Bloomsbury Academic, Londra, 1986; Douglas Lorimer, *Colour, Class and the Victorians: English Attitudes to the Negro in the Mid-nineteenth Century*, Leicester University Press, Leicester, 1978; Paul Rich, *Race and Empire in British Politics 1890–1982*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.

⁵ Leo Lucassen, Wim Willems, Annemarie Cottaar, *Gypsies and other groups: a socio-historical approach*, Palgrave Macmillan, Londra, 1998, pp.42–66.

⁶ Ian Hancock, *We are the Romani people: Ames sam e Rromane dzene*, University of Hertfordshire Press, Hertfordshire, 2002, p.3.

⁷ J.P Liégeois, *Gypsies: An Illustrated History*, traducere din limba engleză Tony Berre, Londra, 1986, pp. 134,136.

cunoscute ale folclorului, muzicii, dansului, circului, cântecului, trăind într-o rulotă veche. Singurul țigan acceptabil, estimabil este țiganul mitic care nu există⁸. Philip Hine din Dorset, scriind în jurnalul său în 1825, și-a consemnat credința că țiganii cu care s-a întâlnit erau vinovați de o anumită infracțiune, chiar dacă nu părea să existe o altă bază pentru o astfel de judecată decât dezavantajul opiniilor de până atunci: *Am văzut o mulțime de țigani și corturile lor, la fel și niște cai foarte buni, pe care, fără îndoială, îi furaseră, pentru că eu cred că nu sunt mulți, de acest fel, care să nu fie vinovați de hoții sau de vreo crimă*⁹. Un stereotip odată format este activat automat atunci când stimulul este prezent. Cu alte cuvinte, este posibil ca oamenii să nu aibă nici măcar intenția de a stereotipa, dar mintea lor o face pentru ei. Din perspectivă sociologică și psihologică, stereotipul reprezintă un mod de acțiune și comportament care este aplicat inconștient la nivelul refluxului într-o formă nemodificată. Potrivit lui Walter Lippman, stereotipurile sunt comandate, determinate de cultura *imaginii lumii în capul omului*¹⁰. Aceste *imagini din mintea noastră*¹¹ sunt catalogate de Walter Lippmann ca stereotipuri¹². Grupurile dominante din Europa de Est consideră țiganii ca fiind inculți, murdari și leneși. Identificarea unui țigan/rom se face prin aspectul fizic (de exemplu, pielea și părul închis la culoare), îmbrăcămintea (femeile poartă costumul tradițional cu mai multe șorțuri colorate și părul purtat în împletituri decorate cu monede) sau limba vorbită (romani, limba vorbită de romi).

⁸ *Ibidem*, pp.134–138, „At a pinch, he [the Gypsy] is appreciated as part of myth. He is handsome, artistic and lives a carefree life, a symbol of freedom, accepted within the known marginal areas of folklore, music, dance, circus, song, living in an old caravan. The only acceptable, estimable Gypsy is the mythical Gypsy who does not exist”.

⁹ *Jurnalul lui Philip Hine*, 9 noiembrie 1825 (Originalul se află la Dorset County Record Office), citat de David Mayall, *Itinerant minorities in England and Wales in the nineteenth and early twentieth centuries: a study of gypsies, tinkers, hawkers and other travellers*, University of Sheffield, 1981, p.22; vezi și, Ian Hancock, *The Pariah Syndrome: An Account of Gypsy Slavery and Persecution*, Editura Karoma Publishers, Ann Arbor, 1987.

¹⁰ Walter Lippman, *Opinia publică*, Editura Comunicare.ro, trad. rom. G. Mihăiță și D. Flonta, București, 2009, p.24 -„The Pictures inside the heads of these human beings, the pictures of themselves, of others, of their needs, purposes, and relationship, are their public opinion. Those pictures which are acted upon by groups of people, or by individuals acting in the name of groups, are Public Opinion with capital letters” [W. Lippmann, *Public Opinion*, Free Press, New York, 1997, p.18]. Vezi și, Elisabeth Noelle-Neumann, *Spirala tăcerii. Opinia publică învelișul nostru social*, Editura Comunicare.ro, trad. rom. V. Cucu-Oancea, București, 2004, p.181; Henri Tajfel, *Social stereotypes and social groups* în M. A. Hogg & D. Abrams (Eds.), *Intergroup relations: Essential readings*, Psychology Press, 2001, Londra, pp.132–145.

¹¹ Walter Lippman, *op.cit.*, p.24.

¹² *Ibidem*.

Preocuparea mea este cu privire la modul în care oamenii, originile și comportamentul romilor, cultura și modul de viață sunt prezentate și construite. Aceasta încorporează puncte de vedere asupra esenței țiganilor și a ceea ce definește și face un țigan. Se concentrează, așadar, pe celălalt de acasă, străinul din interiorul națiunii și modul în care cunoștințele, informațiile și, important, dezinformarea despre grup apar și câștigă credibilitate și acceptare. Scopul acestei cercetări este, așadar, localizarea dezbaterilor despre identitate în perspectiva lor istorică, urmărind originile diferitelor sisteme de definire, reprezentare și etichetare a țiganului/romului, precum și reproducerea lor în timp.

Astfel, din punct de vedere imagologic, din această perspectivă socială și actuală, domeniul ne permite să analizăm felul cum s-a construit social imaginea despre romi, raportul dintre noii sosiți și majoritari, abordarea aspectelor de istoria mentalităților în raportul dintre romi și neromi. Trebuie menționate în acest sens contribuțiile istoricilor străini în dezvoltarea *țiganologiei/romologiei*, precum Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann, Alfred Poissonier sau a lingviștilor August Friedrich Pott, Graziadio I. Ascoli, în viziunea cărora cel mai puternic argument în cunoașterea poporului rrom este cel lingvistic¹³.

Încă din prefața cărții sale despre istoria romilor, H.M.G. Grellmann își anunță intenția de a demonstra originea indiană a romilor: *Intenția mea de a demonstra faptul că aceștia provin din India, mi-a reușit*.¹⁴, însă nu neglijează nici moravurile și soarta acestui popor, ba dimpotrivă este axat pe acest aspect: *constituția acestui popor, obiceiurile și moravurile, cât și destinul*.¹⁵

Istoricul francez Théodore Bataillard propunea cercetarea istoriei romilor din trei perspective: apariția și dispersarea în Europa, stabilirea pe continent și *invazia veritabilă și generală*¹⁶, clasificare care permitea, pe baza unei bibliografii

¹³ Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann, *Die Zeugen. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks seit seiner Erscheinung in Europa, und dessen Ursprung*, Dessau/Leipzig, 1783; August Friedrich Pott, *Die Zigeuner in Europa und Asien: ethnographisch-linguistische Untersuchung, vornehmlich ihrer Herkunft und Sprache nach gedruckten und ungedruckten Quellen*, Halle, E. Heynemann, 1844-1845; August Friedrich Pott, *Les Esclaves tsiganes dans les principautés danubiennes*, Editura F.Sartorius, Paris, 1855; Graziadio Isaia Ascoli, *Zigeunerisches*, Editura Halle, Londra/Turin Florenz, 1865.

¹⁴ H. M. G. Grellmann, *op.cit.*, Dessau/Leipzig, 1783, p.5., Traducere realizată de către editor.

¹⁵ *Ibidem*, p.3.

¹⁶ Théodore Bataillard, *Nouvelles recherches sur l'apparition et la dispersion des Bohémiens en Europe*, în „Bibliothèque de l'école de Chartes“, vol.V, nr.5, 1844, p.438, care vorbește despre „l'invasion véritable et générale“.

largi de opere, să reconstituie imaginea medievală despre proveniența și traseul romilor¹⁷.

Dezvoltarea unor generalizări și prejudecăți cu impact asupra identității rome sunt, de asemenea, parte integrantă a demersului nostru istoriografic. Lingvistul rom Ian Hancock¹⁸ a identificat câteva stereotipuri negative utilizate în secolele al XIX-lea și al XX-lea, cum ar fi furtul de copii, furtul ca mijloc de existență, rătăcirea fără griji, bărbații țigani ca o amenințare sexuală pentru femeile nerome și lipsa unor cauze politice și religioase. Romii au dezvoltat, de asemenea, anumite stereotipuri despre neromi. Fraser, Crowe, Barany și Stewart¹⁹ au studiat romii și au descoperit că aceștia privesc adesea neromul în mod negativ ca opresiv, dominator, sursă de probleme, victime ușoare ale vicleniei țigănești sau uneori pozitiv ca demn de încredere, dar cel mai semnificativ, „gadje“-ul este considerat impur deoarece nu respectă codul de igienă țigănesc. De la Mihail Kogălniceanu, pe la jumătatea secolului al XIX-lea, până la Viorel Achim, în preajma anului 2000, avem o suită de intelectuali români care s-au aplecat asupra istoriei romilor. Astfel, Mihail Kogălniceanu, publica în 1837, la Berlin, în limba franceză, lucrarea *Esquisse sur l'histoire, les mœurs et la langue des Cigains, connus en France sous le nom de des Bohémiens* în care susținea originea romilor din India, făcând analize de natură lingvistică: *limba,*

¹⁷ *Ibidem*, pp.438 - 440, istoricul emite ipoteza traseului parcurs de către romi, susținând că aceștia au străbătut: Nubia - Palestina - Siria - Asia Mică (Turcia) - Hellespont - Tracia și regiunile din jurul Dunării (Peninsula Balcanică).

¹⁸ Ian Hancock, *op.cit*, 1987.

¹⁹ Contribuția lui Angus Fraser, în *Țigani, migrația și prezența lor în Europa*, (ed. I, Humanitas, București, 2017) rămâne unică prin îmbinarea de rigoare academică și empatie față de destinul acestui popor, pe care îl privește nu romanțat și sentimental, ci realist, ca pe un neam care a trecut prin multe încercări de-a lungul istoriei. Urmând aceleași coordonate David Crow, în *The Gypsy historical experience in Romania*, în „The Gypsies of Eastern Europe” (ed. I, 1991, Routledge, New York, cap. V, pp. 56-75; ed.II., 1994) se bazează pe surse est-europene, ruse și tradiționale neexploatate anterior pentru a explora viața, istoria și cultura romilor, de la intrarea lor în regiune în Evul Mediu și până în prezent. Despre cei mai marginali cetățeni europeni vorbește în cartea sa și Michael Stewart, *The time of the gypsies*, Editura Routledge, New York, 1998. Cartea lui Zoltan Barany, *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics* (Cambridge University Press, 2002) este prima încercare a unui om de știință socială de a explica situația veche a romilor și relația lor cu statele și societățile din regiune. El ilustrează motivele pentru care romii au ocupat în mod constant o parte periferică a ierarhiilor sociale, economice și politice, indiferent de perioada istorică sau locația geografică.

moravurile țiganilor sunt dovada cea mai vie că sunt de origine indiană²⁰, (...) limba este un azil de scăpare și se tem de a deschide acest azil la cei care nu sunt romnicel; ca să înșele dar străinul, ei îi dau vorbe greșite; limba e chiar croită pentru șmicherie, căci au câte patru cuvinte pentru a numi același lucru, cum e câte un cuvânt pentru 4-5 idei²¹. Lingviștii români caracterizează limba vorbită de romi prin trei trăsături distincte: Nu are formă scrisă. Folclor bogat. Rol de limbaj secret²².

În *Contribuțiuni la istoricul țiganilor din România*, George Potra a făcut o analiză dintr-o perspectivă filozofică și științifică având ca scop cunoașterea traseului și obiceiurilor acestui popor.²³ În același spectru de cercetare se află și cercetarea lui Nicolae Grigoraș, *Robia în Moldova*²⁴, care a supus analizei tema robiei și consecințele ei. Mai recent, opera lui Viorel Achim, *Țigani în istoria României* face o amplă critică a izvoarelor cunoscute, căci așa cum arată autorul țiganologia, cum sunt numite generic disciplinele care se ocupă cu studierea țiganilor, este un loc unde diletantismul este încă prezent²⁵. Autorul a datat începutul interesului etnografic și istoric pentru romii din teritoriile Principatelor Române în jurul anului 1840, legându-l de scrierile lui Kogălniceanu.

Cercetarea privind identitarul rom abordează și problema mișcării naționale rome. Avem de-a face cu un paradox dacă privim cu ochii cercetătorului care analizează teritorial conceptul de națiune și naționalism. Dar cum putem concepe un naționalism care nu aspiră la crearea unui stat, ci mai degrabă aspiră la consolidarea unei identități transfrontaliere? Astfel, apare printre elitele rome recente, nevoia de a recurge la istorie prin promovarea unui discurs național. Omogenitatea discursului rom a început să se afirme în special după Congresul internațional de la Londra din 1971, când printre altele au fost adoptate simbolurile naționale rome, precum steagul verde-albastru cu o roată

²⁰ Mihail Kogălniceanu, *Esquisse sur l'histoire, les moeurs et la langue des Cigains, connus en France sous le nom de des bohémiens suivie d'un recueil de sept cents, mots cigains, connus en France sous les nom de Bohémiens* (Schită asupra istoriei, moravurilor și limba țiganilor, cunoscuți în Franța sub numele de boemieni, ediția în limba română, 1900, a lui Gib Mihăescu, Editura P. Iliescu și Grossu, Iași, p.4), Editura B. Behr, Berlin, 1837.

²¹ *Ibidem*, p.28, ediția în limba română, 1900, p.33.

²² Marius Sala, Ioana Vintilă Rădulescu, *Limbile lumii. Mica enciclopedie*, Editura Știința, Chișinău, 1994, p.245.

²³ George Potra, *Contribuțiuni la istoricul țiganilor din România*, Fundația Regele Carol, București, 1939.

²⁴ Nicolae Grigoraș, *Robia în Moldova (de la întemeierea statului până la mijlocul secolului al XVIII-lea)*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol””, IV, Iași, 1967, p.32.

²⁵ Viorel Achim, *Țigani în istoria României*, Editura Enciclopedică, București, 1998, p.10.

în mijloc semănând cu chakra prezentă pe steagul Indiei, imnul *Gelem, Gelem*, ziua internațională a romilor în data de 8 aprilie. În plus s-a renunțat la termenii peiorativi, depreciativi de *zigeuner, gitanos* etc. O cotitură esențială în studiul științific rom îl reprezintă *Micul dicționar rrom-român*²⁶ a profesorului Gheorghe Sarău. Lucrarea prezintă o mare importanță, fiind prima de acest gen din România, dar ea constituie și prima contribuție pe plan mondial din perspectiva scrierii în grafia oficială a limbii romani comune. Autorii romi cercetează istoria tragică a romilor: persecuțiile și nedreptățile sociale, bejenia, raporturile dintre romi și neromi (rr. „gadje”), holocaustul, conflictele din cadrul comunității romilor. Tărâmul istoric este unul complex furnizând diferite interpretări în legătură cu originea romilor, cu migrarea lor din India în Bizanț și peregrinarea lor în Europa, despre cum au fost primiți de celelalte popoare, despre atitudinile adoptate de populațiile autohtone în privința lor, despre cum s-au adaptat și ce poziție socială au ocupat în ierarhia societății. De pildă, îi amintim pe Marcel Courthiade, Gheorghe Sarău și Rajko Djurić cu cursul de indianistică, *Cultură și civilizație indiană* predat la secția de Limbă și literatură rromani, Universitatea din București. Aceștia s-au aplecat asupra plecării romilor din India și peregrinărilor acestora. Îi amintim și pe cercetătorii: Donald Kenrick, cu lucrarea *Rromii: din India la Mediterana*, Antonio Gomez Alvaro, *Marea prigonire a rromilor* sau Lucian Cherata, *Istoria țiganilor*²⁷. În acest sens larg, orice reprezentare a realității poate fi obiectul studiului imagologic, după cum subliniază Iacob Luminița Mihaela, în cartea sa *Etnopsihologie și imagologie. Sinteze și cercetări*²⁸. Pentru istorie, imaginea despre celălalt este capitală, fiind întemeiată pe mărturia umană, fiind constituită fie cu plecare de la fapte, fie de la relatarea faptelor. Cele cinci secole de dependență au generat o separare atât de puternică între băștinași și pribegi încât acceptarea acestora din urmă este o provocare nerezolvată deplin nici astăzi. Cercetarea în ultimii ani denotă totuși preocupări de reparații istorice, reflectate în articole publicate în reviste de specialitate precum *Revista Istorică și Etudes Tsiganés*.

²⁶ Gheorghe Sarău, *Mic dicționar rrom-român*, Editura Kriterion, București, 1992.

²⁷ Donald Kenrick, cu lucrarea *Rromii: din India la Mediterana*, Editura Alternative, București, 1998; Antonio Gomez Alvaro, *Marea prigonire a rromilor*, Editura Alternative, București, 1997; Lucian Cherata, *Istoria țiganilor*, Editura „Z”, București, 1994.

²⁸ Luminița Mihaela Iacob, *Etnopsihologie și imagologie. Sinteze și cercetări*, Editura Polirom, Iași, 2003, pp.18-43.

Un avânt important au luat studiile de imagologie romă în ultimele decenii, mai ales în spațiul occidental²⁹, dar și spațiul românesc. Romii sunt bine conturați în mentalul colectiv, vizibili social, chiar dacă nu și cunoscuți și înțeleși. Una din lucrările de factură sociologică, considerată de anvergură pe tema studiată, *Țigani între ignorare și îngrijorare*³⁰, sub coordonarea Elenei Zamfir și a lui Cătălin Zamfir, apărută în 1993, a fost rezultatul unui studiu având ca obiectiv cercetarea situației social-economice a populației de romi din România. Un studiu realizat la rece, *Țigani din Europa și România. Studiu imagologic*³¹, al unui cercetător bine documentat, Alex Mihai Stoenescu, care ne invită să încercăm să înțelegem de unde pornesc prejudecățile și stereotipurile cu privire la această minoritate controversată. Bazându-se pe analize legislative și informații istorice, adunate cu atenție profesională, autorul ne prezintă imaginea *țiganilor* astăzi în Europa și în România. Literatura de specialitate istorică abordează problematica fie din perspectivă cronologică, fie din perspectivă memorialistică sau istoriografică. În încercarea de a contura limitele unei identități etnice și de a identifica modurile și calitatea contactelor cu populația majoritară și nu numai, încep să se impună și cercetătorii romi. Cunoscutul cercetător, prof. Gheorghe Sarău, realizează o diferențiere a autorilor pe criterii etnice în prefața cărții *Neamul țăganilor gabori. Istorie, mentalități, tradiții*³², scrisă de Gabriel Sala. Lingvistul a enumerat autorii romi care au publicat lucrări, precum și personalități ale culturii rome. Precizarea etniei se înscrie pe direcția valorificării ca imagine socială a unei elite culturale rome. Amintesc doar pe cei ale căror lucrări pot fi de interes din perspectivă istorică interdisciplinară, potrivit enumerării profesorului Sarău: Delia Grigore (etnologie, literatură), Nicolae Gheorghe (sociologie, istorie), Marin Crețu (limba rromani), Vasile

²⁹ Jean-Paul Clebert, *Les tsiganes*, Tchou, Paris, 1976; Marcel Courthiade, *Le rromani et les autres langues en usage parmi les Rroms, Manouches et Gitans*, în „Georg Kremnitz, Histoire sociale des langues de France”, Press Universitaires de Rennes, Rennes, 2013, pp.567-579; Angus Fraser, *Țigani. Originile, migrația și prezența lor în Europa*. Ediția a doua. Traducere din engleză de Dan Șerban Sava, Editura Humanitas, București, 2008; *Nevipens Romani. Noticias Gitanas*, 16-30 aprilie, 2012, Nr. 521, p.8; Christian Giordano, Andrea Boscoboinik, Dobrinka Kostova, Milena Benovska-Sabkova, Annabel Chanteraud, *Roma's Identities in Southeast Europe: Bulgaria. The Ethnobarometer Working Paper Series*, Officinestampa, Roma, iunie 2003, ș.a.

³⁰ Elena Zamfir, Cătălin Zamfir, *Țigani între ignorare și îngrijorare*, Editura Academiei Române, București, 2010.

³¹ Alex Mihai Stoenescu, *Țigani din Europa și din România*, Editura Rao, București, 2014.

³² Gabriela Sala, *Neamul țăganilor gabori. Istorie, mentalități, tradiții*, Editura Dacia, București, 2007.

Burtea (istorie socială, istorie), Vasile Ionescu (literatură, activism social rom), Valerică Stănescu (literatură), Luminița Mihai Cioabă (literatură), Gheorghe Păun Ialomițeanu (literatură), Irina Gabor Zrinyi (literatură).

Demnă de reținut, în acest sens, este lucrarea editată de Vasile Ionescu, o antologie comparată, intitulată simbolic *O mie de ani de singurătate. Rromii în proza românească*. O antologie masivă, de aproximativ 600 de pagini și extrem de utilă pentru orientarea în labirintul operelor românești cu și despre rromi sau în care rromii sunt personaje principale³³. La finalul ediției, autorul lansează o invitație la studiul imagologiei rome: *Deși, este o ediție necritică, nu ne îndoim că va fi un instrument de lucru atât pentru specialiști, cât și pentru publicul larg, rromi sau gadjo (ne-rromi), o istorie vie a alterității cu cumuli de stereotipuri pozitive și negative, un recurs la memoria socială, în sfârșit, o lectură care invită la o profundă reflexie asupra tiparelor culturale prin care îl reconsiderăm pe Celălalt*³⁴. Trebuie remarcat că această diferență a fost întotdeauna comparată cu identitatea de necontestat a europenilor, considerată o identitate de reper. Astfel, s-a creat o distincție clară, între civilizat și sălbatic, între superiori și inferiori. Începutul secolului al XXI-lea a deschis o nouă perspectivă asupra reprezentării imaginii celuilalt doar că accentul nu se mai pune pe străinul exterior, ci pe cel care trăiește în interiorul comunității. Practic, diferența este un semn al diversității în care granița între noi și ceilalți este obscură.

Pilonii menționați sunt plini de semnificații, în cazul de față, obiectul analizei fiind imaginea și autoimaginea, căci așa cum afirmă și Jean Kommers, *Țigani există prin imagini și imaginile i-au creat pe ei*³⁵, fără ca asta să însemne că romii pot fi reduși la imagine. Dar întreaga problematică a romilor europeni se dovedește a fi legată strâns de imagine, după cum afirmă Alex Mihai Stoenescu, *atât cea care o proiectează chiar ei cât și cea proiectată despre ei*³⁶. Utilizând heteroimaginea se poate schița un portret compozit al romului și stării spațiului românesc: *Românii se ocupă mai cu seamă de munca câmpului, meseriile sunt în mâinile țiganilor și străinilor; (...) Tâlhăriile de care s-a auzit povestindu-se fuseseră comise mai mult de țigani, niciodată de români; în casele boierilor români, sunt mai ales*

³³ Mirel Bănică, *Op.cit.*, 2019, p.107.

³⁴ Vasile Ionescu, *O mie de ani de singurătate. Rromii în proza românească*, Editura Aven Amenza, București, 2000, p.628.

³⁵ Jean Kommers, *Gypsies*, în „Imagology. The cultural constructions and literary representation of national characters”, Editura Radopi, Amsterdam/New York, 2007, p.172: „Gypsies exist through images and images create gypsies”.

³⁶ Alex Mihai Stoenescu, *Țigani din Europa și România*, Editura RaoClass, București, 2014, p.357.

bucătari țigani (...); *La o petrecere de Paște, într-un sat, doar ușuraticul de țigan era bine dispus (...)*³⁷. Pornind de la informațiile cunoscute din cercetările care au pus accentul pe identitatea etnoculturală a romilor, precum și pe experiența proprie acumulată de-a lungul vremii în interacțiunea cu comunitatea romă, demersul imagologic este mai degrabă un studiu ce scoate în evidență puterea absorbției identitar-etnice a romilor de către neromi. Lumea culturii țigănești/rome prezentată în colecțiile iconografice este extrem de diversificată și interesantă. Reprezentările multi-tematice transmit cât de bogată și specifică a fost cultura romilor în contextul Europei secolelor XV-XIX și începutul secolului al XX-lea. Această iconografie documentează realitatea vremurilor, dar creează și lumea în care acest grup a fost reprezentat în mintea societăților diferitelor țări europene. Romii sunt de secole ridiculizați, niște străini suspecti care n-au nici nație, nici țară, iar din tendința de exagerare s-a ajuns chiar la afirmația că *țiganul și-a mâncat biserica*³⁸, fiind plasați la marginea extremă a nucleului valoric etno-confesional. În conturarea acestor portrete pe care le-a moștenit romul, de-a lungul timpului, un rol important îl au stereotipurile medievale provenite din prejudecățile și perceperea imaginară a diferenței: ele se fundamentează pe deosebiri vizibile cum ar fi culoarea pielii, fizionomie, port, mod de viață. Constatăm că ei devin mai altfel decât ceilalți și la rândul lor *țiganii* sunt mai speciali decât restul populației. În mentalitatea colectivă tot ceea ce este nou, ce iese din tiparele normalității devine ceva ciudat, privit cu reticență.

Cei care argumentează împotriva etniei romilor se aseamănă cu cei ce i-au insultat în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, sau cei care i-au ținut în sclavie vreme de cinci secole, negându-le atât istoria, cât și caracteristicile culturale, dar și umanitatea. Cei care îi consideră pe țigani drept *o problemă socială*, văd ca soluție adaptarea constrânsă și asimilarea forțată.

În preocuparea pentru *istoria văzută de jos a celor de jos*, cea a vieții majorității oamenilor, interesează viața culturală cu și despre romi, pentru că se bazează pe o modalitate de cercetare și comprehensiune diferită față de descrierile pozitive. De asemenea este de interes și pentru că privește cultura ca pe un sistem complex, în care se regăsesc alături evenimente politice,

³⁷ Klaus Haitmann, *Imagina românilor în spațiul lingvistic german*, Editura Univers, București, 1995, pp.61-128, 203-236.

³⁸ *Ibidem*, pp.203-236. A se vedea și Alexandru Jinga, *Alteritate și identitate național-confesională. Discursul unui cleric ortodox din România secolul al XIX-lea*, în *In memoriam Alexandru Duțu. Identități colective și identitate națională. Percepții asupra identității în lumea medievală și modernă*, (Coord. Mirela-Luminita Murgescu), Editura Universității din București, 2000, pp.118-119.

tradiționale, instituții, ideologii, moduri de viață, comportamente. Cu alte cuvinte, avem de-a face cu un demers științific în care abordarea imagologică din perspectiva istoriei culturale cu și despre romi este un exemplu ce servește la identificarea unei entități etnice cu propriile sale caracteristici comportamentale, transmise de la o generație la alta.

ISTORIA ARTEI

IMAGINEA LUI MIHAI VITEAZUL DESPRINSĂ DIN TEXTE ȘI TABLOURI VOTIVE

ALINA-MARIA CRĂCIUN*

Abstract: *Despite the numerous academic papers that had tackled subjects regarding the reign of Voivode Mihai Viteazul of Wallachia, the subject at hand has yet to be fully exhausted. One theme that awakened an interest amongst historians in recent years refers to the votive representations of the Wallachian ruler. A select few of such depictions concern us in regards to this paper. Namely, we have chosen to focus on the votive images located in Căluu Monastery, Mihai Vodă Monastery and the Church of Ocna Sibiului. By making use of written sources which convey both the physical and moral characteristics of the ruler, our aim is to bring forth a novel interpretation of the aforementioned depictions. We wish to mainly focus on an imagistic analysis of Mihai Viteazul, by drawing a comparison between the votive representations and available written scholarship. With reference to sources, excepting the mentioned primary materials, our paper is built on an extensive historiographical background.*

Keywords: *Mihai Viteazul, art, votive images, historiographical analysis*

Mihai Viteazul a reprezentat un interes pentru istorici din diverse motive. Unul dintre ele ar fi legat de imaginea voievodului transmisă prin texte, imagini votive sau portrete. Începând cu anul 1848, istoriografia noastră ajunge să fie tot mai interesată de imaginea domnitorului, în special de portrete. În acest sens îi enumerăm pe Gheorghe Asachi, Nicolae Bălcescu, Johann Meyer, Anton Kurz, Iordachi Beldiman și mulți alții. Genul acesta de studii vor fi continuate, devenind mai profesionale și mai sistematice¹.

Așadar, cum arăta Mihai Viteazul? Începem prin a introduce un fragment din Lope de Vega, care sună în felul următor: „Furios, lat în spate, înfățișare și statură de uriaș, ochi mari, fruntea netedă, păr cârlionțat, nas lung ascuțit,

* Anul II, Masterat Societate, artă, identități în Europa centrală. De la medieval la modernitate, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca. Coordonator: Prof. dr. Maria Silvia Crăciun, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca.

¹ Andrei Pippidi, *Mihai Viteazul în arta epocii sale*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1987, pp. 9-30.

încrunțat, cu barba mărunță, oacheș la față, bun de picior, strașnic vorbăreț, iar în atacurile ce le dă cel dintâi se repede și mai adânc în vălmășag pătrunde. Nu se rade și nici nu se sulemeneste. Nu cunoaște ce-i olanda, nici parfumurile, iasomie ori vraier, nu caută patul moale. Nici nu mănâncă numai fazan". Prin intermediul simpaticului fragment ajungem la subiectul articolului, care are în vedere modul prin care a fost percepută imaginea domnitorului Mihai Viteazul. Cercetarea se axează pe două direcții: însemnările scrise ale contemporanilor săi și tablourile votive de la Mănăstirea Căluuiu, Mănăstirea Mihai Vodă și Biserica din Ocna Sibiului.

Cercetarea de față se axează pe două direcții: sursele textuale și cele vizuale. Referitor la însemnările scrise, suntem interesați să vedem cine sunt persoanele care au realizat descrierea? Care era funcția pe care o îndeplineau? Ce motivații au avut autorii descrierilor? Pentru a doua parte ne oprim asupra tablourilor votive unde vom vedea cine sunt comanditarii. Motivul pentru care s-au reprezentat alături de Mihai Viteazul, și cum este reprezentat domnitorul în cele trei tablouri votive? Din întrebările de cercetare reiese faptul că scopul articolului este de a realiza o analiză a descrierilor textuale și a imaginilor votive cu Mihai Viteazul. De asemenea, ne vom concentra atenția pe compararea modului în care imaginea voievodului este conturată atât în texte cât și în imaginile votive.

Pentru redactarea lucrării noi am utilizat comparația și analiza iconografică. Ținem să precizăm că de la începutul cercetării am avut câteva obstacole. Problemele cele mai mari le-am întâmpinat atunci când adunam corpusul de imagini. Din ctitoriile lui Mihai foarte puține se mai păstrează, iar care să mai conțină și tablouri votive sunt cu atât mai puține. Totuși, imaginile care se mai păstrează sunt restaurate, motiv pentru care se pune întrebarea în ce măsură pictura nouă o reproduce pe cea veche. Noi am consultat câteva dintre lucrările care au analizat diversele imagini cu caracter votiv în care domnitorul este reprezentat. De asemenea, în cadrul unor lucrări dedicate personalității lui Mihai, au fost introduse sporadic texte care îi fac o descriere fizică și/sau morală, fără a oferi prea multe detalii despre autorii descrierilor. Originalitatea lucrării constă într-o analiză mai aprofundată a descrierilor textuale (cine a scris, de ce a scris, cum a scris), care este combinată cu o comparație între imaginea lui Mihai care se desprinde din texte și imaginea lui Mihai sugerată în tablourile votive.

I. Sursele textuale

Imaginea lui Mihai a constituit un subiect atât pentru contemporanii săi, cât și pentru istoricii de mai târziu. Persoana sa a fost descrisă, în mai multe ocazii, identificând trăsături fizice și morale. Prima secțiune a articolului va dezbate descrierile rămase despre voievod și va arunca o privire și asupra autorilor. Noi am încercat să diversificăm paleta de descrieri, în sensul în care am selectat autori care provin din medii diferite. Pentru început avem patru persoane contemporane cu Mihai: Baltasar Walther, Ștefan Szamosközy, Ștefan Szuhay și Nicolaie Istvanffy. La final am ales să vorbim despre două descrieri realizate în secolul al XIX-lea de Aaron Florian și Nicolae Bălcescu.

Vom începe cu lucrarea lui Walther care se intitulează: *Brevīs et vera descriptio rerum ab Illust. Ampliss. Et Fortiss. Militiae contra patriae suae Reiq. Pub. Christianae Hostes, Duce ac Dn. Dn. Ion Michaele, Moldaviae Transalpinæ Sive Walachiae Palatino Gestarum.* și a fost editată de Al. Papiu-Ilarian, care publică textul în limba latină alături de traducerea în limba română. Înainte de a ne opri asupra descrierilor propriu-zise este necesar să vedem cine a fost acest Baltasar Walther. Lucrarea nu oferă prea multe detalii referitoare la viața sa. El se prezintă în partea rezervată dedicațiilor ca fiind un călător cu multe relații în străinătate (la Constantinopol are relații cu ambasadorul englez și polon). Mai afirmă că s-a înfățișat la Târgoviște cu ocazia primirii unei solii sârbești de către Mihai. Însemnările legate de propria persoană se limitează la aspectele menționate anterior, însă din alte surse credem că el este născut în Gross – Glogau, în Silesia. Se pare că era preocupat de medicină și chimie. În anul 1597 el se afla la curtea lui Mihai unde începe să scrie despre faptele sale².

Prima dintre descrierile realizate de Walther sună în felul următor: „Elu era cunoscutu tuturoru printr-o distinsă frumusețe și o justă statură a trupului; de asemenea era laudatu de toți pentru virtuțile sale cele alese [...], era binevoitoriu cu semenii sei, blându cătră cei mai mici, dreptu cătră toți și sinceru, constantu și liberalu, și cu alte mai multe asemenea virtuți înfrumusețiatu.”³. Observăm că remarcile legate de aspectul fizic se limitează la „ o distinsă frumusețe și o justă statură a trupului”, descrierea continuând cu o mai amplă caracteristică a trăsăturilor morale. În aceeași cheie este și o altă însemnare referitoare la voievod: „Acesta își pune capulu în lupta cu barbarii: acesta e capulu gintei creștine, și resbunatoriulu ei. Micu la numeru: dar mare de inimă

² A. Papiu Ilarian, *Tesaur de monumente istorice pentru România*. Tom I, București, 1862, p. 4.

³ *Ibidem*, p. 8.

și robusti de brăciu, oști nenumerate stinge prin morte și fugă.”⁴. De aici aflăm că are o statură robustă iar trăsăturile morale sunt în strânsă legătură cu rolul său politic reprezentat de lupta anti-otomană pe care o purta la momentul respectiv.

Din cele două fragmente ale lui Baltasar Walther putem înțelege că Mihai era un personaj care impresiona atât prin aspectul fizic cât și prin trăsăturile morale. Acum ne putem întreba câtă obiectivitate există în discursul cronicarului? Răspunsul ar fi că obiectivitate este destul de puțină. Având în vedere că este cronicar oficial iar lucrarea sa este comandată tocmai de domnitor, șansele ca Mihai să fi fost prezentat într-o altă manieră, mai puțin favorabilă, sunt aproape inexistente. Anumite trăsături sunt asemănătoare cu descrieri pe care le vom analiza mai târziu, dar există și locuri în care ele sunt mult exagerate.

Dacă până acum am avut parte de câteva descrieri favorabile domnitorului, acum vom analiza un izvor care surprinde personalitatea lui Mihai într-o lumină diferită. Într-o primă parte a lucrării *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români 1566-1608*, ne propunem să oferim, pe baza celor constatate de I. Crăciun, câteva date generale despre biografia și activitatea literară a cronicarului. Ștefan Szamosközy s-a născut în preajma anului 1565 și a fost primit la curtea lui Ladislau Sombory. Va urma studiile la Universitatea din Heidelberg și la cea catolică din Padova fiind preocupat de studierea istoriei și a arheologiei. Se va întoarce în Transilvania iar în momentul în care Mihai cucerește Ardealul el se afla la Sibiu. Pentru cronicar perioada respectivă a coincis cu situația grea prin care trecea, motiv pentru care îl critică aspru pe domnitorul român („Ce descărcare ușurătoare pentru omul stăpânit de gânduri negre și stors de sărăcie notarea vestii despre uciderea „tâlharului” Mihai la Turda!”)⁵.

Pe baza unei notițe se pare că, cronicarul ar fi decedat pe data de 29 martie 1612 la Alba-Iulia. Datorită numeroaselor sale scrieri este numit cronicar oficial de către principii Bocskay și Sigismund Rákóczi⁶. Comparând notițele din maghiară cu cele din latină, autorul constată că Szamosközy și-a schimbat în mai multe locuri părerile referitoare la diverse chestiuni. Un alt aspect remarcat este faptul că multe din pasaje sunt formulate pentru a fi în avantajul principilor Transilvaniei sub care a fost cronicar oficial. Datorită acestor lucruri, autorul se

⁴ *Ibidem*, p. 49.

⁵ Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români 1566-1608*, Institutul de Arte Grafice „ARDEALUL”, Cluj, 1928, p. 9.

⁶ *Ibidem*, pp. 7-11.

oprește și asupra obiectivității cronicarului spunând în felul următor: „În felul acesta Sz. ne apare în ipostaza omului, care-și poate mlădia convingerile după împrejurări”⁷. Schimbări de opinii se pot observa și față de Mihai Viteazul, mai ales când vine vorba despre originea lui, dar despre ea vom vorbi puțin mai târziu. Atitudinea față de români și față de Mihai nu este una dintre cele mai bune, după cum observă și autorul. Cronicarul utilizează sintagme precum „cel mai spurcat dintre tirani” sau „să fie stărpit din rădăcini întreg neamul Valahilor”. În mod cert obiectivitatea lui poate fi pusă la îndoială însă datele trecute sunt în marea lor majoritate corecte⁸.

Pentru a ilustra și mai bine duplicitatea cronicarului, vom începe cu o remarcă la adresa lui Mihai făcută în *Istoria Transilvaniei 1598-1599, 1603*: „Mihai, voievodul Valahiei, acest om cu o inteligență ascuțită”⁹. Nu avem parte de o expunerea unor trăsături fizice dar în același timp nu putem nega că „acest om cu o inteligență ascuțită” este o remarcă favorabilă domnitorului. Cu o altă ocazie, același cronicar spune despre Mihai că este „cel mai spurcat dintre tirani”¹⁰ iar despre soția sa, Doamna Stanca că e o „babă bătrână”¹¹. Percepția legată de persoana lui Mihai s-a schimbat dramatic, lucru care ne face să ne îndoim de intențiile lui Szamosközy. De ce se întâmplă acest lucru? Greu de spus, o explicație ar putea fi legată de faptul că este cronicar oficial și motiv pentru care ar scrie în așa fel încât să fie pe placul principilor. De altfel, știm că intrarea lui Mihai în Transilvania nu a fost privită tocmai bine de unii contemporani, lucru care ar fi putut contribui la o astfel de descriere.

Ajungem acum la două persoane străine care s-au înfățișat în fața lui Mihai cu ocazia unei misiuni diplomatice. Despre Ștefan Szuhay știm că a fost episcop ales de Vác, prefect al Camerei ungare și consilier imperial. Nicolaie Istvanffy a fost cancelar (1572) al regelui Maximilian, apoi consilier regal și din 1581 vicepalatin al Ungariei¹². După întâlnirea cu voievodul Țării Românești cei doi comisari redactează un raport cu ocazia căruia îi fac lui Mihai și o scurtă

⁷ *Ibidem*, p. 38.

⁸ *Ibidem*, pp. 36-47.

⁹ Ion Ardeleanu (coord.), *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, Vol. II, Editura Academiei Socialiste România, București, 1983, p. 161.

¹⁰ *Ibidem*, p. 41.

¹¹ *Ibidem*, p. 40.

¹² Paul Cernovodeanu (coord.), *Călători străini despre Țările Române*, Vol. IV, Editura Științifică, București, 1972, pp. 90-93.

descriere: „Voievodul este de statură înaltă, cu părul și barba neagră, fața și ea negricioasă și severă, *sinister, reputativus, animosus*”¹³.

Aspectul fizic este redat clar și fără multe detalii, totuși la ultimii trei termeni suntem obligați să ne oprim puțin pentru explicații suplimentare. Traducerile există în trei variante. Prima este a lui Iorga: *sinister* - „cruț”, *reputativus* - „doritor de glorie”, *animosus* - „inimos”. A doua îi aparține lui Panaitescu (care nu traduce *sinister*): *reputativus* - „om doritor de glorie”, *animosus* - „viteaz”. Ultima traducere sună în felul următor: *sinister* - „stângaci”, *reputativus* - „a media”, „a reflecta îndelung”, *animosus* - „viteaz”. Dacă alegem să traducem *sinister* ca și „stângaci” atunci mai avem o trăsătură fizică iar ultimele două s-ar referi la aspecte legate de caracterul lui Mihai. În orice caz, însemnarea comisarilor pare cea mai acurată și mai obiectivă. Având în vedere scopul pentru care au mers în Țara Românească, includerea descrierii lui Mihai nu ar fi fost necesară. Totuși ea există și față de celelalte descrieri de până acum nu are scopul de a-l lăuda sau denigra pe Mihai.

Acum vom trece la cele două descrieri care aparțin secolului al XIX-lea și vom începe cu Aaron Florian. S-a născut la data de 21 ianuarie 1805, în satul Rod și a decedat în 12 iulie 1887 la București. Pregătirea educațională începe la Sibiu și continuă la Blaj apoi la Buda. Pentru istoriografia românească, operele lui Aaron Florian reprezintă trecerea de la iluminism spre romantism. Principala sa preocupare a fost cunoașterea istoriei naționale, motiv pentru care îi acordă o mai mare atenție figurii lui Mihai Viteazul, atenție pe care o va prelua și elevul său, Nicolae Bălcescu. Revoluționar și redactor la *Telegraful Român*, istoricul își va dedica timpul pentru realizarea unei periodizări a istoriei românilor și va pleda pentru acordarea unei mai mari importanțe a științelor auxiliare¹⁴.

O descriere a lui Mihai Viteazul apare în lucrarea sa *Idei repede de istoria Prințipatului Țării Rumânești*: „când își aruncă privirea asupra osânditului, se îngrozi de trupul lui cel măreț și de căutătura lui cea sălbatică”¹⁵. Mențiunea este făcută cu ocazia relatării unei legende în care Mihai este condamnat la moarte de către Alexandru cel Rău. Mihai scapă cu viață pentru că călăul se sperie de înfățișarea sa. Descrierea ar putea fi utilă, dar din păcate Aaron Florian nu ne spune de unde a preluat informația. Neștiind dacă fragmentul este copiat în

¹³ *Ibidem*, p. 103.

¹⁴ Ștefan Ștefănescu (coord.), *Enciclopedia istoriografiei românești*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978, p. 29.

¹⁵ Aaron Florian, *Idei repede de istoria Prințipatului Țării Rumânești*, Volumul II, București, 1837, p. 120.

forma sa originală sau a fost schimbat de istoric, nu putem să afirmăm acuratețea informației.

Continuăm cu Nicolae Bălcescu care s-a născut în anul 1819, fiind un istoric, scriitor și diplomat român. Studiile și le face în Franța, de unde a preluat ideile Revoluției și îl regăsim participând activ la revoluția din 1848 din Țările Române. În activitatea sa istoriografică și-a dedicat multe lucrări privind necesitatea unificării Principatelor, acesta fiind unul dintre motivele pentru care alege să redacteze o istorie a lui Mihai Viteazul. Istoricul a fost pasionat de cercetarea trecutului țării prin lecturarea multor lucrări, dar și a documentelor¹⁶.

Lucrarea dedicată domnitorului, *Românii supt Mihai-Voievod Viteazul*, conține următorul pasaj: „În acel timp de chin și jale, strălucea peste Olt, în Craiova, un bărbat ales și vestit și lăudat prin frumusețea trupului său, prin virtuțile lui alese și felurite, prin credința către Dumnezeu, dragostea către patrie, îngăduiala către cei asemenea, omenia către cei mai de jos, dreptatea către toți deopotrivă, prin sinceritatea, statornicia și dărnicia ce împodobește mult lăudatul său caracter”¹⁷. Nu știm pe ce surse s-a bazat Bălcescu când a realizat descrierea. Un lucru se face clar simțit, influența istoriografiei romantice și naționalismul. Știm că perioada în care istoricul scrie este puternic marcată de înflorirea spiritului național. Acesta este și unul dintre motivele pentru care apare un interes tot mai mare pentru redactarea de lucrări care îi au în prim plan pe câțiva dintre domnitori. Unul dintre ei este și Mihai Viteazul căruia i se atribuie prima încercare de unificare teritorială. Vedem din fragment că persoana voievodului este mult eroizată, accentuând ideea legată de unificarea principatelor¹⁸.

Paginile anterioare au fost dedicate analizei surselor textuale referitoare la trăsăturile fizice și morale ale lui Mihai. Am încercat să diversificăm spectrul descrierilor prin alegerea unor personaje care proveneau din medii și perioade diferite. Astfel că am avut patru persoane contemporane cu Mihai (Baltasar Walther, Ștefan Szamosközy, Ștefan Szuhay și Nicolaie Istvanffy) și două care scriu dintr-o perspectivă academică și angajată politic (Aaron Florian, Nicolae

¹⁶ Nicolae Bălcescu - 200 de ani de la naștere, Comunicat, Academia Română, 7 octombrie 2019, accesat la data de 7 iunie 2022, ora 15:36. ; *Academica*, Revistă editată de Academia Română, anul XXIX, 348–349, nr. 10–11, octombrie-noiembrie 2019, pp. 6-25.

¹⁷ Nicolae Bălcescu, *Românii supt Mihai-Voievod Viteazul*, ediția a II-a, Editura Albatros, 1943, p. 21.

¹⁸ Pompiliu Teodor, *Introducere în istoria istoriografiei din România*, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2002, pp. 84- 92.

Bălcescu). Ce am remarcat este că imaginea lui Mihai este interpretată diferit în funcție de persoana care a realizat descrierea. Dacă pentru Baltasar Walther intenția de a prezenta persoana voievodului într-o lumină favorabilă era ușor de dedus; același lucru nu se poate spune și despre Ștefan Szamosközy, care ajunge să-și schimbe complet părerea despre voievod. Ștefan Szuhay și Nicolaie Istvanffy sunt personajele cele mai imparțiale, oferind și cea mai scurtă și concisă descriere fizică. Aaron Florian și Nicolae Bălcescu sunt influențați de spiritul naționalist și istoriografia romantică, motiv pentru care încearcă să-i confere lui Mihai imaginea de erou.

II. Sursele vizuale

În Țara Românească pictura din secolul al XVI-lea este caracterizată printr-o dublă orientare. Pe de-o parte, se încearcă o integrare în formele balcanice (mai ales cele de origine bizantină). Pe de altă parte, se observă tendința de a marca ce este tradițional. Putem spune că pictura se dezvoltă pe două planuri: unul tradițional (mănăstiresc, legat de trecut) și unul nou, reînnoit (laicizat, care reflectă noul mod de gândire). Este adevărat că Țara Românească nu are rămasse la fel de multe picturi impresionante cum are Moldova. Acest lucru se poate explica datorită contextului intern, având parte de multe lupte interne dar și cu amenințări de ordin extern (Imperiul Otoman). Totuși, dacă este să oferim câteva detalii despre pictura secolului al XVI-lea am spune că are un caracter istoric și decorativ, reprezentând atât prezentul cât și trecutul. Ctitorii au ales să se reprezinte individual sau în grup (de cele mai multe ori alături de membrii familiei). Portretele votive puteau fi comandate de domnitori sau de boieri. De multe ori ele reflectă ambiția politică și realitatea socială. Acest tip de reprezentare este realizat după anumite canoane, dar nu putem spune că lipsește cu desăvârșire influența celui care a comandat lucrarea sau influența pictorului¹⁹.

În continuare, trecem la cea de-a doua categorie de surse pe care ne propunem să le analizăm, cele vizuale. De domnia lui Mihai Viteazul se leagă câteva lăcașuri de cult. În primul rând o avem pe cea din Țara Românească dar știm și de câteva ctitorii din Transilvania care din păcate nu se mai păstrează (o capelă amenajată la Tg. Mureș, o biserică la Alba-Iulia și una la Lujerdiu)²⁰. Din

¹⁹ Virgil Vătășianu, *Istoria artelor plastice în România*, Editura Meridiane, vol I, București, 1968, pp. 262-272.

²⁰ *Ibidem*, p. 407.

acest motiv am decis să ne concentrăm atenția doar asupra a trei tablouri votive, respectiv: de la Mănăstirea Mihai Vodă, Biserica din Ocna Sibiului și de la Mănăstirea Căluu.

Prima imagine votivă asupra căreia ne concentrăm atenția este cea de la Mănăstirea Mihai Vodă din București. Ținem să precizăm încă de la început faptul că pictura a fost refăcută, motiv pentru care nu vom intra într-o analiză extrem de detaliată a imaginii. Vom începe prin a spune că această mănăstire este una dintre cele mai vechi, dacă nu cea mai veche ctitorie a lui Mihai Viteazul. Construirea ei s-a desfășurat între anii 1589-1591. Datorită intervalului cronologic putem constata că Mihai a început lucrările de construcție înainte de a primi domnia.

Monumentul a suferit mai multe restaurări de-a lungul timpului. În anul 1761 are loc un incendiu care a afectat destul de tare clădirea. Lucrări de restaurare au loc între anii 1827 și 1837. Pictura din interior este și ea refăcută în 1838, iar între 1928 și 1935 are loc din nou o nouă restaurare. Astăzi Mănăstirea este formată dintr-un ansamblu ce cuprinde: Palatul Arhivelor Statului, clădirea bisericii și vechea clopotniță. După ultima restaurare, biserica are fațada împărțită în două registre, cornișa este formată din rânduri de cărămidă special tăiată și așezată în dinți de fierăstrău. Unele dintre elementele arhitecturale își găsesc analogii cu elemente prezente la Mănăstirea Dealu și Mănăstirea Curtea de Argeș. Scurte descrieri referitoare la aspectul ei ne-au mai rămas din secolul al XVII-lea, realizate prin intermediul unor călători străini²¹.

După cum am menționat în rândurile anterioare, pictura interioară a fost refăcută în 1838. Tabloul votiv cu Mihai Viteazul (fig. 1) datează din 1879 și îl înfățișează pe voievod alături de soția sa, Doamna Stanca²². Dat fiind maniera în care a fost repictată, imaginea este lipsită de valoare estetică²³. Mihai este reprezentat alături de Doamna Stanca ținând în brațe chivotul mănăstirii. La prima vedere nu avem cum să nu observăm diferența dintre modul în care este reprezentat Mihai și modul în care este reprezentată Stanca. Domnitorul este reprezentat în picioare, poartă o mantie cu guler și borduri de blană, prinsă la gât; pe cap poartă celebra căciulă din blană de samur, cu surguci din pene de cocor, în montură de pietre prețioase. Sub mantie se observă tunica de culoare

²¹ Alexandru Cebuc (coord.), *Monumente din București: Ghid*, Editura Meridiane, București, 1966, pp. 20-21.

²² Maria Georgescu, „Personalitatea lui Mihai Viteazul ilustrată în pictura murală”, în *Artă și religie în epoca lui Mihai Viteazul*, Secțiunea a IV-a, pp. 208-209.

²³ Virgil Vătășianu, *op. cit.*, Vol. I, p. 268.

neagră, strânsă la mijloc cu o curea, iar în picioare poartă cizme negre. Modul în care este reprezentat aici seamănă cu reprezentarea din celebrul tablou care îl înfățișează pe Mihai și realizat cât timp a fost la curtea lui Rudolf al II-lea.

Spre deosebire de Mihai, Doamna Stanca poartă o mantie aurie, cu guler și borduri de blană. Sub mantie se poate observa rochia tot de culoare aurie. Pe cap poartă o coroană de aur deschisă, cu opt fleuroane. Deosebirea dintre costumele celor doi este una destul de evidentă. Stanca poartă un costum tradițional de ceremonie, în timp ce Mihai poartă un costum care nu era utilizat pentru reprezentările votive. Cât privește trăsăturile fizice, Mihai este înalt cu barba și ochii de culoare neagră, iar pielea este mai închisă la culoare.

Următorul tablou votiv pe care îl vom analiza este cel aflat în biserica din Ocna Sibiului. Este singurul tablou cu imaginea domnitorului care se mai păstrează în Transilvania²⁴. Biserica este ctitoria sa proprie și se pare că decizia de a ridica lăcașul de cult a fost luată după bătălia de la Șelimbăr. În drum spre Alba-Iulia, Mihai trece prin localitate și îi încredințează supravegherea lucrărilor vistierului Vasile. Biserica se afla la marginea de vest, în Ocna de Sus și a primit hramul „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril”. Biserica avea formă de navă, alcătuită din pronaos (cu turn clopotniță), naos dreptunghiular, altar poligonal și acoperiș înalt cu șindrilă și streășina largă. Biserica a fost victima unui incendiu în anul 1690 și a fost refăcută de către Constantin Brâncoveanu. Reparațiile încep în 1697 și se termină în 1701, fiindu-i adăugate două cupole²⁵. Monumentul a mai fost restaurat o dată în 1898 și în prezent seamănă cu bisericile din Muntenia. Este o biserică sală, cu profilul de bază puternic, încălecat de arcade oarbe geminate și un brâu în formă de tor, între două rânduri de zimți de cărămidă. Sub cornișa de odinioară poartă un rând de ocnite pătrate²⁶.

Trecând la tabloul votiv (fig. 2) începem prin a spune că au existat dezbateri referitoare la identificarea persoanelor reprezentate. Personajul din partea dreaptă a fost identificat, relativ ușor, ca fiind Constantin Brâncoveanu. În ceea ce privește personajul din partea stângă unii istorici au afirmat că ar fi Mihai Viteazul. Identificarea celui de-al doilea personaj cu voievodul Mihai Viteazul se întemeiază pe următoarele considerații: este reprezentat în chip de ctitor, susținând chivotul bisericii alături de Constantin Brâncoveanu, poartă

²⁴ Maria Georgescu, *op. cit.*, p. 212.

²⁵ Victor Voicu-Vedea, *Ocna Sibiului și împrejurimile. Ghid turistic*, Editura Tribuna, Sibiu, 2011, pp. 83-87.

²⁶ Virgil Vătășianu, *op. cit.*, Vol. I, p. 407.

veșminte domnești care îi marchează rangul social²⁷. Costumul pe care Mihai îl poartă este asemănător cu cel de la Mănăstirea Mihai Vodă. Pe cap are căciula din blană de samur, este acoperit cu o mantie cenușie care are pe margine și la guler blană. Sub mantie se observă tunica care este strânsă la mijloc cu o curea. Voievodul este reprezentat stând în picioare și ținând cu mâna stângă chivotul bisericii alături de Brâncoveanu. Legat de aspectul fizic, este interesant faptul că părul și barba sunt cărunte, de regulă ele fiind reprezentate de culoare neagră.

Tabloul votiv de la Ocna Sibiului ne mai atrage atenția asupra unui aspect, și anume: motivul pentru care Brâncoveanu restaurează biserica în 1690 și se reprezintă alături de Mihai. Decizia lui Brâncoveanu de a restaura biserica este destul de greu de interpretat. Știm că între Țara Românească și Transilvania au existat relații puternice. Mai știm și că unii domnitori din Țara Românească sprijină construirea de biserici din spațiul transilvănean sau chiar își asumă rolul de ctitori (cum este cazul lui Matei Basarab)²⁸. Se pare că oamenii din Ocna Sibiului ar fi beneficiat și ei de un astfel de ajutor din partea domnitorului muntean. Se pare că fiica lui Constantin Brâncoveanu ar fi dăruit în 1723 bani pentru pictura lăcașului iar cu această ocazie a fost realizat și tabloul votiv²⁹. Legat de alegerea lui Brâncoveanu de a se reprezenta alături de Mihai, motivele ar fi multiple. Avem de-a face cu o scădere a puterii centrale în Țările Române, iar prin acest act putem înțelege intenția lui Brâncoveanu de a-și întări poziția. De asemenea, reprezentarea lor alături poate fi văzută ca și un act de legitimare și succesiune la tronul țării.

Ajungem și la ultima dintre imaginile cu Mihai, imagine care se află în interiorul Mănăstirii Căluu. Chiar dacă pictura a fost restaurată, imaginea votivă de aici rămâne cea mai grăitoare pentru studiul nostru. Ce este interesant la acest lăcaș de cult este faptul că ctitorul nu este domnitorul ci o familie de boieri, mai exact familia Buzeștilor. Satul Căluu ajunge în stăpânirea lor în preajma anului 1516, iar lucrările de construcție sunt începute de către Vlad banul, Dumitru pârcălabul și Balica spătarul, în timpul domniei lui Neagoe Basarab. Lucrările nu sunt finalizate, fiind reluate de către Radu Preda și Stroe care reușesc să termine construcția. S-a păstrat pisania cu text slav care fixează finalizarea bisericii în anul 1588³⁰.

²⁷ Maria Georgescu, *op. cit.*, p. 213.

²⁸ Virgil Vătășianu, *Istoria artelor plastice în România*. București : Meridiane, vol II, 1970, p. 158.

²⁹ Victor Voicu-Vedea, *op. cit.*, pp. 87-88.

³⁰ Constantin Bălan, *Mănăstirea Căluu*, Editura Meridiane, București, 1967, pp. 22-33.

Biserica are un plan triconc simplificat, cu altar, naos (simplificat) și pronaos (de dimensiuni mici și dreptunghiular), cu o turlă amplă (deschidere largă și foarte înaltă). Pilaștrii au fost, la rândul lor, simplificați, baza turlei se sprijină pe calotele absidelor și pe arcurile de boltă semicilindrice. Absida altarului are o deschidere mai mică. Pronaosul e acoperit de un semicilindru cu axa nord-sud. Dimensiunile interioare sunt modeste (12×6,70m). În jurul anului 1610 se mai adaugă un pridvor. Alte modificări înainte de acest an nu sunt cunoscute, probabil datorită campaniilor lui Mihai, boierii Buzești participând activ³¹.

Pictura a fost realizată între 1593 și 1594 de către zugravul Mina. În naosul bisericii este reprezentarea lui Mihai (fig. 3). Domnul încoronat (coroana este deschisă, având cinci fleuroane) este reprezentat în picioare. Trăsăturile feței sunt definite printr-un obraz lat, încadrat de plete și de o scurtă barbă rotundă. Ține în mâini o batistă de ceremonie. De sub mantia lungă de catifea se vede tunică de brocart galbenă, strânsă în talie. Figurarea lui Mihai Viteazul este plasată în registrul consacrat temei Deisis (cu fața îndreptată către Deisis) și cel al sfinților militari. Imaginea ne duce cu gândul la un act de rugăciune al voievodului³².

Acum cred că este util și să discutăm motivele pentru care o familie de boieri a decis să-i reprezinte în ctitoria lor imaginea lui Mihai. În primul rând între familia domnitorului și familia Buzeștilor există relații de rudenie. Prima este legată de Stanca, soția lui Mihai, care este verișoară cu Buzești. Cea de-a doua se referă la Florica, fiica lui Mihai, este căsătorită cu Preda, nepot al Buzeștilor. Un alt lucru interesant este plasarea imaginii cu Petru Cercel față în față cu cea a lui Mihai. Știm că familia Buzeștilor accede la funcții mai importante începând cu domnia lui Cercel, ceea ce ar constitui un motiv pentru care îi regăsim imaginea. Totuși, dacă analizăm lucrurile mai în profunzime, putem vedea reprezentarea celor doi voievozi ca și un act venit din partea boierilor față de Mihai. Familia lor a jucat un rol important în domnia primului dintre ei dar și în cea a lui Mihai, iar acest gest ar putea semnifica o încercare a boierilor de a-i aminti lui Mihai să fie îngăduitor cu cei care-l slujesc, adică familia Buzeștilor. Într-o inscripție este amintit Pătrașcu cel Bun, ceea ce ne face să ne gândim și la o altă explicație. Cunoaștem din literatura de specialitate problemele de

³¹ Carmen Laura Dumitrescu, „Mănăstirea Căluu în câteva precizări despre ctitorii ei și despre Mihai Viteazul”, în Paul Cernovodeanu, *Mihai Viteazul, culegere de studii*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1975, pp. 243-259.

³² Maria Georgescu, *op. cit.*, p. 210.

legitimare pe care le-a avut Mihai Viteazul. Petru Cercel este în mod sigur fiul lui Pătrașcu cel Bun iar așezarea lui față în față cu Mihai poate semnifica o încercare de a demonstra descendența lui Mihai și dreptul său la tronul țării³³.

Reconstituirea reprezentărilor votive cu Mihai Viteazul a fost dificilă din cauză că multe dintre ele nu s-au mai păstrat, iar cele existente sunt restaurate, pierzându-și din valoarea estetică. Dintre cele trei imagini cea mai veridică este reprezentarea votivă de la Mănăstirea Căluuiu. Totuși, am ales să prezentăm Mănăstirea Mihai Vodă pentru că este prima ctitorie a voievodului iar pe cea din Ocna Sibiului pentru că este singura ctitorie care se mai păstrează în Transilvania. Maniera de reprezentare este diferită, dar acest lucru se datorează și restaurărilor la care au fost supuse. Cea mai clară diferență reiese din costumele lui Mihai, mai ales dacă comparăm imaginea de la Căluuiu cu cea din Mănăstirea Mihai Vodă. Dacă în cea de la Căluuiu vorbim despre un costum de ceremonie, cu atributele puterii, la Mihai Vodă lucrurile nu mai stau la fel. Referitor la trăsăturile fizice, Voievodul are ochii, părul și barba de culoare neagră, iar pielea este mai închisă la culoare. Un singur caz mai special avem la Ocna Sibiului unde barba lui Mihai este albă.

Concluzii

Pe parcursul acestui articol am încercat să reconstituim imaginea domnitorului Mihai Viteazul făcând apel la descrieri textuale și imagini votive. Am încercat să diversificăm relatările scrise la care am adăugat câteva date biografice sperând să elucidăm motivul pentru care autorii au o anumită perspectivă asupra domnitorului. Partea a doua a reprezentat cea mai mare provocare datorită numărului limitat de imagini. Cu toate acestea, analiza lor a adus la suprafață date care contribuie la multiplicarea cunoștințelor referitoare la arta din Țara Românească și Transilvania și la personalitatea lui Mihai.

Textele oferă atât descrieri fizice cât și morale. Modul în care Mihai este descris diferă în funcție de scopul pe care l-a avut autorul textului. Unele descrieri trebuie abordate cu o doză de scepticism din cauza subiectivismului de care dă dovadă autorul. Reprezentările votive cu Mihai, datând din epoca sa sunt extrem de puține. În cele trei tablouri votive înfățișarea voievodului este asemănătoare, diferențe apar doar în ceea ce privește costumele și amplasarea în

³³ Carmen Laura Dumitrescu, *Pictura murală din Țara Românească în veacul al XVI-lea*, Editura Meridiane, București, 1978, pp. 63-66.

biserică. Scopul lor este unul asemănător (de a întări autoritatea domnească și de a oferi legitimitate). Trăsăturile fizice desprinse din texte și imagini sunt asemănătoare, diferențe apar doar în nuanțe subtile ce țin de subiectivitatea celor care au realizat textele sau imaginile.

Așadar, care este imaginea lui Mihai pe baza textelor și a imaginilor? Din punct de vedere fizic, Mihai ne apare ca un bărbat înalt, bine făcut, cu părul, barba și ochii de culoare neagră iar tenul este mai închis la culoare. Dacă este să tragem o concluzie referitoare la trăsăturile morale, cele mai multe descrieri îl menționează ca fiind curajos, impulsiv și viteaz în lupte. Imaginile votive îl reprezintă ca un personaj solemn, cu o statură impozantă, demnă de un domnitor.

Anexe

Fig. 1. Tabloul votiv al lui Mihai Viteazul din Mănăstirea Mihai Vodă din București.

Sursa:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Manastirea_Mihai_Voda_MV_si_DS.jpg

Fig. 2. Tabloul votiv al lui Mihai Viteazul din biserica Sf. Arhangheli Mihail și Gavril din Ocna Sibiului. (Imagine preluată din articolul lui Ioan Ovidiu Abrudan, „ Iconografie și memorie Chipuri de preoți în pictura românească din spațiul sibian, în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea”, în *Revista Teologică*, Nr. 3, 2016, p. 5-25.

Fig. 3. Tabloul votiv al lui Mihai Viteazul din Mănăstirea Căluu (jud. Olt). <https://www.gds.ro/Actualitate/2015-09-26/manastirea-calui-vatra-buzestilor/>

ISTORIA ARTEI PRIN CINEMATOGRAF: TRANSMITEREA CUNOȘȚINȚELOR DESPRE ARTĂ ÎN PERIOADA 1950-2000 PRIN INTERMEDIUL FILMULUI DOCUMENTAR ÎN ROMÂNIA

KOLUMBÁN LILLA*

Abstract: *Art has always been a source of inspiration for numerous documentary filmmakers, cinematography has been engaged in projects of making films about art and artists. In Bucharest the „Alexandru Sahia” documentary studio has been formed in December 1952, between 1952-1989 it was the only documentary studio in Romania. Movies that deal with art history produced by Sahia cover all kinds of artistic phenomena from classic works to ethnographic films, and films genres from educational art history documentaries to poetic documentaries. The present article aims to look the transmission of knowledge about art in the period 1950-2000 through documentary film in Romania.*

Keywords: *films on art, „Alexandru Sahia” documentary studio, communist regime, Bucharest, Romania, art history*

Filmul documentar nu are o terminologie canonică, de toți acceptată cum are filmul de lungmetraj. John Grierson, părintele documentarului englez definește documentarul ca fiind *“tratarea creatoare a realității în acțiune”*¹, incluzând în categoria documentarelor filmele construite cu material realist. În prezentul articol, prin termenul *documentar* vom înțelege genul cinematografic care respinge ficțiunea în favoarea realității, cu scopul de a informa, de a educa, de a realiza o pagină de critică autentică, ne vom referi în general la filmele care sunt realizate cu material realist.

Prin *documentar despre artă* vom înțelege acele filme care se ocupă de artele frumoase și de toate derivatele lor. O definiție potrivită pentru filmele asupra

* Licență, anul III, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Facultatea de Istorie și filosofie, Specializarea Istoria Artei, Coordonator: lect. univ. dr. Voica Pușcașiu, Cluj-Napoca.

¹ John Grierson, Robert J. Flaherty, „Naturalism and the problem of the English Cinema” în *Sight and Sound*, octombrie-decembrie, 1951, p. 55, https://archive.org/stream/Sight_and_Sound_1951_02_BFI_GB/Sight%20and%20Sound%20%281951-02%29%28BFI%29%28GB%29_djvu.txt, 09.04.2022.

căroră ne vom concentra atenția² se găsește în dicționarul cinematografic alcătuit de Cornel Cristian și Bujor T. Râpeanu, apărut la Editura Meridiane la București în 1974, unde termenul este definit astfel: „*Specie de film documentar având ca scop investigarea cinematografică a diferitor manifestări de artă (îndeosebi plastică). Folosind mijloacele expresiei cinematografice, filmul de artă poate fi o simplă ilustrare sau poate depăși ilustrativismul, ajungând la analiză și interpretare, dezvoltând noi*

Format ca ramură a documentarului, filmul despre artă în accepțiunea generală cuprinde toate documentarele care au subiecte legate de artele majore și minore precum: pictură, sculptură, arhitectură, desen, gravură, design, fotografie, cinema, afiș, arta străzii, muzică, teatru, operă, balet, dans, orfevrărie, emailuri, ceramică, sticlă, vitralii, tapiserie, urbanism, parcuri, biografiile artiștilor; în cazul filmelor documentare despre artă în România putem include și filmele etnografice care sunt prezente în mare număr și au o importanță culturală și artistică majoră pentru istoria artei românești.

Începuturile filmelor documentare despre artă în România se conturează prin anii douăzeci ai secolului trecut, dar momentul cheie al evoluției acestui gen reprezintă înființarea studioului de cinema documentar al României socialiste „Alexandru Sahia” la București, avându-și originile în anii '50. Fiind înființat în decembrie 1952 prin transformarea societății de stat Romfilm, timp de patru decenii Sahia a fost unicul producător de filme documentare în România³. Numărul filmelor în anii cei mai productivi ajungea la peste 200 de filme pe an, ponderea acordată documentarelor despre artă a fost oscilantă și nu întotdeauna se poate vorbi despre o proporție echilibrată a cantității cu calitatea.

Între anii 1955-1958 s-au produs multe filme biografice despre muzicieni, pictori, sculptori, actori etc., despre artiști ca George Enescu, Nicolae Grigorescu, Theodor Aman, Ștefan Luchian, Maria Filotti, Ion Manolescu, după care au urmat câțiva ani în care nu s-au mai făcut filme biografice, ci au dominat filmele cu tematică etnografică despre arta și tradițiile populare românești⁴. În perioada între 1950-1970 arta românească și inclusiv filmele documentare despre artă sunt influențate de realismul socialist.

Un punct de cotitură în producția documentarelor a reprezentat Revoluția din 1989, deoarece colapsul regimului ceaușist a provocat schimbări și în

² În prezentul articol nu pretindem să tratăm subiectul exhaustiv, ne vom referi doar la o selecție de regizori și filme produse la studioul Sahia.

³ În perioada comunistă au funcționat trei studiouri: Buftea pentru filme de ficțiune, Sahia pentru filme documentare și Animafilm pentru realizarea desenelor animate.

⁴ Călin Căliman, *Filmul documentar românesc*, Ed. Meridiane, 1967, București, p. 30.

activitatea documentariștilor. În urma căderii comunismului producția studioului a intrat în declin, chiar dacă studioul a mai supraviețuit o vreme și s-au mai produs filme până în 2000, părea că nimeni nu mai are nevoie de acest studio.

Activitatea însă nu s-a oprit de tot, în prezent Sahia se menține organizând cursuri și tabere de film și teatru pentru copii și adulți, se încearcă recontextualizarea filmelor, iar arhiva este căutată tot mai mult de istorici și cinești pentru realizarea a mai multor cercetări și documentare, contribuind astfel la producții cu tematică comunistă pentru producători locali și internaționali.

Chiar dacă ponderea cantitativă a filmelor între 1990-2000 a scăzut drastic datorită colapsului financiar prin care a trecut Sahia, tocmai în această perioadă au putut apărea filme deosebit de interesante. Unele dintre ele au fost filmate încă din timpul comunismului și abia acum au dobândit libertatea de a fi făcute publice, altele au fost realizate după 1990 având teme care doar după căderea regimului comunist puteau fi abordate. În ambele cazuri avem filme valoroase atât ca material document, cât și ca idei cinematografice.

Amintim aici doar două dintre cele mai deosebite: primul este un film despre mănăstirea demolată din București, *Mănăstirea Văcărești* (1990), un ansamblu arhitectonic construit între 1716-1736 în stil brâncovenesc, ctitorită de Nicolae Mavrocordat și complet rasă de pe fața pământului la ordinea lui Nicolae Ceaușescu între 1985-1987. Regizorul Nicolae Corjos a surprins în peliculă mănăstirea după primele încercări de demolare, acestea sunt ultimele imagini ale mănăstirii.

Un alt film cu tematică asemănătoare este documentarul despre biserica scufundată, regizat de Anca și Laurențiu Damian, *Oare Dumnezeu suspină omește?* (1992)⁵, un film emblematic ce oglindește ororile acelor vremuri dar și ororile noastre ale tuturor. Un film tulburător și tragic, frumos și trist, liric cu o puternică încărcătură emoțională în care imaginile se împletesc cu sunetul apei ce crește amenințător, cu vântul puternic, cu vocea gravă al actorului Silviu Stănculescu, făcându-ne martori la cel mai tragic eveniment posibil: să privim „cum se îneacă biserica sufletului nostru”⁶. Filmul a luat Marele premiu UCIN la secțiunea scurtmetraj, și a fost prezentat la festivalurile de la Cracovia și Oberhausen.

⁵ *Oare Dumnezeu suspină omește?*, film, regia Anca și Laurențiu Damian, (1991, București, România: Sahia, 1991) <https://www.youtube.com/watch?v=M0riuZKatPU>, 07.07.2022.

⁶Text din film.

Activitatea studioului Sahia nu s-a rezumat doar la documentarea „progresului socialist”. Alături de documentare au produs și jurnale, reclame și alte materiale nonficionale de scurtmetraj sau de mediummetraj, care au fost difuzate în cinematografe ca și completare la filmele artistice. Majoritatea documentarelor, în special cele produse între anii 1970-1980 se încadrează în durata standard de zece minute, maxim până la 20, sunt filmate pe suport peliculă 35 mm, alb-negru sau color.

În România comunistă studioul „Alexandru Sahia”, ca și alte studiouri de filme în țările Europene comuniste, a făcut parte integrantă a industriei de cinema, a funcționat între limitele impuse de către regimul comunist prevăzute de planuri tematice anuale, lucrând după „norme”. Angajații studioului au produs filme de protocol, culturale, științifice, educative, sociale, de protecția muncii, subiectele fiind adesea impuse. În unele cazuri alternanța acestor subiecte impuse era de a dreptul ciudată. Cineaștii ajungeau uneori să filmeze după muzeu șantiere, sau după fabrici spectacole de teatru... De pildă Nina Behar, în 1964, regizează *Un artist acuză o lume*, și tot în 1964 regizează și *Vizita Delegației române în China și Vietnam*. În 1969 regizează *Muzica mai presus de orice și Expoziția de artă plastică*, dar și *Protecția muncii în fabricarea clorului*.⁷

Unii ca Ion Bostan, s-au refugiat în realizarea filmelor documentare științifice și despre artă, preocupându-se de patrimoniul cultural⁸, ei au supraviețuit moral și profesional în acele vremuri. Alții, nescăpând de sita cenzurii (Mirel Ilieșiu, Paul Barbăneagră, Nina Behar, Laurențiu Damian, Slavomir Popovici) s-au ales cu filme intezise, ca de pildă Laurențiu Damian cu *Maria Tănase* (1986)⁹. Acest film a fost refuzat de 50 de ori de cenzură¹⁰ și a putut fi văzut la cinematograful abia după '90. Multe dintre filme care nu au fost interzise cu totul au ajuns răvășite, tăiate și mutilate de cenzură, mulți dintre cineaști au ales să plece din țară.

Sahia pentru unii a fost un instrument al propagandei, pentru alții a reprezentat o instituție care a realizat filme produse pe banii statului, dar

⁷ Nina Behar, *Filmul despre artă, artă despre artă*, Ed. Ucin, București, 2020, p.200.

⁸ Laurențiu Damian, *Filmul Documentar: despre documentar...încă ceva în plus*, Ed. Tehnică, București, 2003, pp. 84-85.

⁹ *Maria Tănase*, film, regia Laurențiu Damian, (1986, București, România: Sahia, 1986) <https://www.youtube.com/watch?v=QFdcUrWi6As>, 07.07.2022.

¹⁰ Laurențiu Damian, în „Film uitat”, 16 iun. 2008, <https://jurnalul.ro/editie-de-colectie/maria-tanase-16-iunie-2008/film-uitat-315607.html>, 07.07.2022.

poziționate împotriva statului¹¹. Ceea ce este comun în amintirile cineaștilor este că privesc Sahia cu nostalgie și o aseamănă cu o familie mare.

După căderea regimului comunist, studioul de la Buftea a fost privatizată și și-a continuat activitatea sub diferite forme, însă studioul Sahia multă vreme a fost privită doar ca un fost organ al propagandei partidului, nemaifiind interesante filmele produse aici. Tone de documente care acoperă activitatea Sahia au fost abandonate, printre care și filmele despre artă.

Din fericire după un deceniu de uitare, alături de alte filme, sute de documentare despre artă au fost din nou descoperite și digitalizate. Filme dintre care multe au câștigat premii internaționale la cele mai mari festivaluri ale lumii (Cannes, Veneția, Bergamo, Lausanne, Paris etc.), și multe altele care sunt la fel de bune, dar care nu au avut ocazia să participe la festivaluri. Prin urmare, la nivel mondial sunt foarte puțin cunoscute, deși unele dintre ele cu nimic nu sunt mai prejos decât filmele lui Luciano Emmer sau Alain Resnais.

Casa de pe strada noastră (1957)¹² regizat de Mircea Săucan, fără exagerare este amintit de către Vlad Leu¹³ alături de „*Toată Memoria lumii*” (1956)¹⁴ al lui Alain Resnais, la fel poate sta și în rând cu „*Bella di notte*” (1997)¹⁵ al lui Luciano Emmer cu care are multe trăsături comune, chiar dacă acesta din urmă este un film color realizat cu patru decenii mai târziu decât filmul lui Săucan.

Desigur, temele unora dintre documentarele Sahia pot fi considerate de interes local, însă avem și multe filme cu teme universale, ajunge să ne gândim la cele realizate despre personalități de renume mondială ca Enescu, Ionesco, Noica, Eliade, Luchian, Brâncuși etc., după mai bine de trei decenii de la colapsul regimului Ceaușescu nu se justifică neglijarea acestora. Importanța lor pentru istoria artei românești și pentru cinematografia universală necesită subliniată, pentru ca această parte a patrimoniului național să fie valorificată în muzee, în educație, televiziune și cinematograf.

Filmul documentar despre artă ocupă un loc din ce în ce mai important în evoluția istoria artei, deoarece pe zi ce trece crește impactul media audiovizuală asupra contextelor unde se practică istoria artei: cercetare, muzee și predare.

¹¹ Copel Moscu, Marion Ciobanu, „Amintiri”, <https://sahiaVintage.ro/studio/>, 08.07.2022.

¹² *Casa de pe strada noastră*, film, regia Mircea Săucan, (1957, București, România: Sahia, 1957), <http://docuart.ro/documentare/casa-de-pe-strada-noastra>, 07.07.2022.

¹³ Vlad Leu, *Arta filmului documentar*, Ed. Victor, București, 2011, p.138.

¹⁴ *Toute la mémoire du monde*, film, regia Alain Resnais, (1956, Paris, Franța: Les Films de la Pléiade, 1956), <https://www.youtube.com/watch?v=nRwZtHajGpE>, 07.07.2022.

¹⁵ *Bella di notte*, film, regia Luciano Emmer, (1997, Roma, Italia: Radiotelevisione Italiana (RAI) 1997) <https://www.youtube.com/watch?v=gXM4HW8axI8>, 07.07.2022.

Acest fenomen se datorează calității documentarului de a se distinge prin obiectivitate, furnizând spectatorului cele mai directe date, fiind un observator viu și sensibil al actului artistic; totodată datorită faptului că prin expresivitatea imaginii artistice și prin muzică filmul documentar poate ajunge un produs artistic cu nimic mai prejos decât opera de artă reprezentată.

Ion Bostan, unul dintre promotorii documentarelor despre arta românească, unul dintre fondatorii școlii românești de film documentar, este considerat întemeietorul genului în România¹⁶. A fost premiat cu peste 40 de distincții internaționale și nenumărate premii naționale, a regizat alături de marile filme dedicate Deltei numeroase filme etnografice, documentare despre pictură, arhitectură și muzică.

Unul dintre acestea, *Livenii lui Enescu* (1958)¹⁷ este un film dedicat marelui compozitor George Enescu ce conservă imagini de mare importanță documentară, formează gustul spectatorului prin valoarea artistică nu doar a subiectului abordat, ci și prin măiestria realizării. Filmul transmite informații directe, în același timp provoacă emoții estetice. Îl vedem pe Enescu cântând la pian, vedem imagini cu locul unde s-a născut și a copilărit, filmul este ilustrat muzical din compozițiile lui Enescu și comentariului este alcătuit exclusiv din amintirile muzicianului. Valoarea filmului constă atât în conservarea imaginilor de arhivă, cât și în prezentarea lor artistică, rezultatul fiind un frumos exemplu de documentar biografic.

Nu mai puțin interesante sunt și documentarele regizate de Nina Behar împreună cu Paul Barbăneagră despre al doilea concurs și festival „George Enescu”¹⁸ ☉ au realizat cinci filme prilejuite de acest festival ☉ unde ne întâlnim cu adevăratele legende ale muzicii clasice din România, precum Paul Constantinescu, Ion Voicu, Ruha István, George Georgescu și mulți alții, dar și cu artiști de renume mondială ca Sviatoslav Richter, Dmitri Kabalevski, Sir John Barbirolli, Henry Szering, Leonid Kogan, Annie Fisher.

Aceste imagini de arhivă sunt adevărate comori cinematografice, la fel cum sunt și peliculele realizate de alți cineaști despre Nicolae Grigorescu,

¹⁶ Laurențiu Damian, *Filmul Documentar: despre documentar...încă ceva în plus*, Ed. Tehnică, București, 2003, p.50.

¹⁷ *Livenii lui Enescu*, film, regia Ion Bostan, (1958, Liveni, România: Sahia, 1958), <https://www.facebook.com/watch/?v=895902570565239>, 07.07.2022.

¹⁸ *Al doilea Concurs „George Enescu”*, film, regia Nina Behar și Paul Barbăneagră, (1962, București, România: Sahia, 1962). *Al doilea Festival „George Enescu”*, film, regia și Paul Barbăneagră și Nina Behar, (1962, București, România: Sahia, 1962).

Theodor Aman, Constantin Brâncuși, Maria Filotti, Eugen Ionesco, Mircea Eliade, Constantin Noica, Ștefan Luchian, Theodor Pallady, Gheorghe Petrașcu, Lucian Grigorescu, Pavel Codiță, Octav Grigorescu, Șerban Gabrea, Horea Bernea, Eugen Tăutu; alături de minunatele filmele despre frescele bisericii mănăstirilor din Humor, Voroneț, Arbore, Moldovița, Sucevița.

Prin mijloace specifice artei cinematografului, documentarul despre artă poate oferi o viziune personală a istoricului sau criticului de artă, este un gen care permite forme de exprimare foarte variate de la lecție didactică la eseu, de la studiu până la poemul cinematografic. Dincolo de filmele care nu depășesc demersul științific despre artă, la Sahia avem și documentare foarte lirice, creații între realism și poezie, care ne oferă o retrăire a artei cu emoție, filme făcute din imagini, cuvinte, muzică, culori și multă sensibilitate: Ion Bostan, *Bach - El Greco* (1970), Nina Behar, *Itinerar prin Galeria universală a Muzeului de artă al R.P.R.* (1963), Mirel Ilieșiu, *Rădăcini* (1963), Paula Popescu Doreanu, *Găteala Capului* (1967), *Arta ouălor încondeiate* (1981).

Un mare avantaj al filmului este posibilitatea, ca prin montaj, să se realizeze alăturarea unor lucrări care altfel nu ar avea cum să se întâlnească, putând sublinia astfel anumite trăsături stilistice comune, asemănări sau diferențe. Poate prezenta într-un singur film operele unui autor care fizic se află la distanțe mari și transportarea lor ar fi dificilă sau chiar imposibilă.

Un bun exemplu pentru aceasta este filmul despre Constantin Brâncuși, *Sculptorul* (1990), regizat de Cornel Mihalache, sau un alt documentar care reprezintă interes atât istoricilor cât și istoricilor de artă, *Tezaurul României la Moscova* (1993). Filmul regizat de Șerban Comănescu Gîlmeanu este construit cu ajutorul unor imagini care niciodată n-ar fi fost vizionate laolaltă de către spectatori. Cu colaborarea a multor consultanți științifici au fost alese pentru documentar fotografii și pelicule din arhivele Muzeului Național de Istorie, Muzeul Național de Artă, Arhiva Națională de Film, Biblioteca Academiei Române, Arhivele Statului, Ministerul Afacerilor Externe, Banca Națională a României, Regionala SNCFR Iași.

Un alt avantaj al filmului ce a fost exploatat de istoricii de artă este posibilitatea camerei de a surprinde artistul lucrând, pentru ca spectatorul să înțeleagă gestul creativ; iar critica de artă poate fi făcută cu ajutorul mișcărilor camerei, prin viteza de filmare ralenti, prin unghiulație, cadraj, dirijarea luminii și montaj. Prim-planurile, încetinitorul, accelerarea, apropierea imaginilor prin editare, mărirea detaliilor și evidențierea lor cu ajutorul anumitor lumini sunt toate fapte tehnice care au un impact puternic asupra modului de a percepe

operele de artă. Obiectivul camerei este capabil să vadă o lume inaccesibilă ochiului, arătând nu doar ceea ce vede toată lumea, ci evidențiind ceea ce doar camera vede și poate arăta.

Documentarele despre artă de a lungul timpului au fost clasificate în nenumărate feluri și după nenumărate criterii. Conform clasificării istoricului de artă cehoslovac, Josef Paul Hodin¹⁹ ◉ premiul Bienalei de la Veneția pentru critica de artă în 1954 ◉ există filme despre artă care folosesc opera de artă ca materie primă, adică filme în care regizorul este mai interesat de arta filmului decât de opera de artă propriu-zisă; sunt filme care reconstituiesc istoria vieții unor artiști și evoluția artei lor; sunt filme care sunt realizate din punct de vedere al istoricului sau a teoreticianului de artă; sunt filme care arată artistul la lucru; sunt filme în care opera de artă este subordonat filmului aproape ca și cum ar fi un accesoriu decorativ; și există filme în care opera de artă este subiectul principal și filmul doar o traduce în altă tehnică.

După Francis Bolen²⁰ filmele despre artă pot fi de analiză științifică; filme de sinteză; filme biografice; filme care explică metodele și tehnicile artistului; filme de transcriere sau de interpretare; filme de căutări plastice. Lauro Venturi²¹ stabilește categorii precum: filme pentru care sunt create operele de artă; filme preocupate de conținutul narativ al operelor de artă; filme care propun o viziune din punct de vedere istoric, critic sau tehnic; filme în care operele de artă servesc drept pretext pentru altceva. Laurențiu Damian²² scriind despre documentarele despre artă produse la studioul Sahia, amintește portrete cinematografice; filme etnografice (filme despre arta și tradițiile populare), poeme cinematografice, eseuri filosofice, eseuri muzical-coreografice, filme cu caracter de studiu vizual, filme omagiale, studii de caz, filme de comandă utilitară.

Bibliografia documentarelor despre artă în general este mai săracă decât a altor genuri de filme, în limba română studii de acest gen sunt extrem de puține, deși creații audio-vizuale despre artă există din belșug, și se poate afirma că, la

¹⁹ Josef Paul Hodin, „Deux films anglais”, *Le Film Sur L'Art: Bilan 1950 - Etudes Critiques, Repertoire, International II*, Ed. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO), Paris, 1951, p.21.

²⁰ Francis Bolen, „Le film à la rencontre des arts plastiques”, *Le Film Sur L'Art: Panorama 1953, Repertoire International Illustre*, Ed. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO), Paris, 1953, p.7.

²¹ Lauro Venturi, „Films on Art: An Attempt at Classification”, *The Quarterly of Film Radio and Television*, 7 (4), 1953, pp.385–391.

²² Laurențiu Damian, *Filmul Documentar: despre documentar...încă ceva în plus*, Ed. Tehnică, București, 2003, pp.50-54.

modul general, filmul documentar de artă continuă să se impună drept un domeniu foarte important și cu mari perspective.

Studii ample care să se ocupe cu transmiterea cunoștințelor despre artă în perioada 1950-2000 prin intermediul filmului documentar în România nu există. În Republica Moldova, Dumitru Olărescu a dedicat un studiu mai amplu filmelor despre artă, *Hermeneutica filmului despre artă*, apărută în 2017 la Editura Epigraf, la Chișinău; în România, regizoarea Nina Behar a dedicat acestui gen un studiu lucrarea de doctorat susținută la Sorbona în 1982 cu titlul *Filmul despre artă, artă despre artă*²³.

Despre filme documentare, înainte de 1989, s-a scris în revistele *Contemporanul*, *Scînteia*, *Probleme de Cinematografie*, *Cinema*, despre producția Sahia găsim informații în *Filmul documentar românesc 1950-1967* de Călin Căliman publicată la Editura Meridiane, în 1967, carte care prezintă istoria documentarului românesc.

Alte scrieri despre filme documentare despre artă din spațiul românesc găsim în cartea *Filmul documentar. Despre documentar... încă ceva în plus* de Laurențiu Damian²⁴, *Arta filmului documentar* de Vlad Leu²⁵, *Documentar și adevăr* de Lucian Ionică²⁶, *Lumea filmului* de Ion Barna²⁷, *Uzina de basme* de Ion I. Cantacusino²⁸.

Petrescu Andra²⁹, în lucrarea sa de doctorat, a cercetat contextul înființării Studioului Cinematografic „Alexandru Sahia”, caracteristicile generale ale documentarelor dintre 1950-1970, mecanismele prin care politicile publice au condus la apariția unor stiluri documentare, și urmărește manifestările realismului socialist în filmele de la Sahia.

Funcția documentarelor despre artă produse la studioul „Alexandru Sahia” era multiplă. Au produs filme educative, didactice, de documentare, de conservarea imaginii, de critică de artă, unele au și ambiția de a provoca emoție

²³ Nina Behar, *Filmul despre artă, artă despre artă*, Ed. Ucin, București, 2020.

²⁴ Laurențiu Damian, *Filmul Documentar: despre documentar... încă ceva în plus*, Ed. Tehnică, București, 2003.

²⁵ Vlad Leu, *Arta filmului documentar*, Ed. Victor, București, 2011, p.138.

²⁶ Lucian Ionică, *Documentar și adevăr*, Ed. Institutul European, Iași, 2013.

²⁷ Ion Barna, *Lumea filmului*, Ed. Minerva, București, 1971.

²⁸ Ion I. Cantacusino, *Uzina de basme. Scrieri despre cinema*, Ed. Maiko, București, 2004.

²⁹ Petrescu Andra, *Studioul „Alexandru Sahia” și filmul nonficțional românesc în perioada 1950-1970*, teză de doctorat, Universitatea Națională de Artă Teatrală și Cinematografică „I.L.Caragiale”, coord. prof.univ.dr. Dana Duma, București, 2021.

estetică, de a fi artă, documentare ce acoperă filme atât denotative, cât și conotative, monologice și dialogice.

Datorită tehnicii avansate, filmele pot ajunge în foarte scurt timp la distanțe geografice foarte mari, și prin televiziune, internet sau cinematograful pot fi răspândite în toate colțurile lumii și aproape la toate categoriile sociale, prin urmare aceste filme ar putea avea impact social major spre binele societății dacă ar fi valorificate.

O întrebare mereu actuală, din punctul de vedere al istoricului de artă, când este vorba despre documentare despre artă este următoarea: „cum trebuie să fie un film despre artă de calitate și cum trebuie să se raporteze acesta la adevăr și ficțiune? Cât trebuie să fie adevăr și câtă ficțiune poate să existe în documentarul despre artă?”

Unii dintre cinești încearcă, aproape la modul fanatic, să alunge orice element de ficțiune din documentar, alții îi contrazic pe aceștia argumentând că până și alegerea temei filmului, alegerea momentului în care pornesc aparatul, utilizarea luminii și unghiul în care este așezată camera de filmat reprezintă elemente de regie, prin urmare nu se poate realiza documentar pur la modul absolut. Astfel foarte ușor alunecă spre docudramă, iar limitele între cele două genuri sunt veșnic dezbătute.

O carte interesantă, alcătuită exclusiv din interviuri realizate cu cinești români este *Documentar și Adevăr* de Lucian Ionică³⁰, în care regizori, operatori, monteurii, compozitori dintre care mulți au lucrat și la Sahia sunt întrebați printre altele și despre aceste probleme ale documentarului, și din răspunsurile lor reiese că nici astăzi nu există consens privind aceste aspecte ale documentarului.

Desigur, regulile rigide nu își au rostul în acest domeniu. Însă considerăm că o părere echilibrată ar putea fi aceea, ca în filmul documentar despre artă să se folosească elemente de ficțiune, în măsura în care acestea pot fi justificate, cu condiția ca și pentru un spectator obișnuit să fie clar dacă ceea ce vede este element fictiv sau real.

De exemplu, dacă o scenă cu un personaj a fost repetată înainte de filmare, să nu fie prezentată spectatorului ca și cum momentul ar fi fost surprins pentru prima dată, în mod spontan; sau dacă vedem un personaj în calitate de artist, să ne fie clar dacă vedem imagini reale, imagini document cu artistul sau vedem imagini cu un actor care joacă rolul artistului.

³⁰ Lucian Ionică, *Documentar și adevăr*, Ed. Institutul European, Iași, 2013.

Suntem cu totul de acord cu Vlad Leu, care afirmă că orice confecționare sau contrafacere a faptului obiectiv apropie documentarul de filmul de ficțiune, astfel pierzându-și sensul, deoarece condiția de bază a documentarului este tocmai autenticitatea³¹. Genul documentar de la începuturi dorește a se distinge prin obiectivitate, dacă în filmul de ficțiune este suficientă iluzia autenticității, în documentar aceasta trebuie să fie certitudine, altfel genul își pierde sensul sau devine un gen hibrid. În filmele Sahia putem observa abordarea imaginii în maniera directă, alături de cea poetică, și alături de ciné vérité.

Astăzi, când aproape oricine poate să filmeze orice și să pretindă că a realizat un documentar, ne punem întrebarea în ce constă calitatea unui film despre artă? De ce anumite filme produse la Sahia pot fi vizionate de zeci de ori fără să ne plictisim, și de ce multe filme cu imagini frumoase totuși nu merită să fie numite filme în adevăratul sens al cuvântului?

Filmul despre artă este un gen complex, ce poate fi comparat cu genul de operă, unde foarte multe condiții trebuie să fie îndeplinite pentru a avea un spectacol reușit. În primul rând, tema operei trebuie să fie bună, libretul, muzica, orchestra care o cântă, dirijorul, corul, soliștii, regia, decorul, costumele; personajele trebuie să fie nu doar cântăreți, ci și actori în același timp, dacă opera are și cuplet de balet, cu atât mai multe elemente trebuie coordonate, ajunge un singur segment să nu fie la nivelul dorit, și spectacolul poate deveni insuportabil.

La fel și în cazul filmelor despre artă, trebuie să avem o temă bună, regia să fie bună, filmarea, montajul, sunetul, muzica (dacă are), lumina, textul, vocea și dicția crainicului, pe deasupra toate trebuie să fie în armonie. Fiind vorba despre filme, despre artă, un aspect important și de neocolit este necesitatea calității estetice profunde. Dacă aceasta lipsește, pelicula poate fi numită în multe feluri, dar film despre artă nicidecum.

În concluzie putem să afirmăm că la studioul „Alexandru Sahia” s-au realizat multe capodopere ale genului discutat care merită mai multă atenție din partea istoricilor de artă, și multe alte filme care chiar dacă nu se ridică la nivelul acestora, rămân valoroase din punct de vedere istoric.

În secolul nostru filmele despre artă în România ar putea constitui o parte importantă a istoriei artei atât în cercetare, cât și în muzee și în învățământ, cunoscut fiind faptul că, dintre toate genurile de filme, aceste filme pot fi realizate din cei mai puțini bani fără ca să sufere calitatea, iar posibilitățile artistice, culturale, educative, sociale și economice sunt promițătoare.

³¹ Vlad Leu, *Arta filmului documentar*, Ed. Victor, București, 2011, p.107.

FILOSOFIE

CRITICA FERICIRII INTELLECTUALE ÎN RENAȘTERE: FRANCESCO PETRARCA ȘI GEORGIOS GEMISTOS PLETHON

MARIA-ANDREEA SIDĂU*

Abstract: *This paper proposes to illustrate the criticisms brought by Francesco Petrarca and Georgios Gemistos Plethon upon the theory of intellectual happiness of Aristotle from Nicomachean Ethics. In order to explain the stances of the two philosophers, this paper will firstly explore the conditions that led to the emergence of anti-aristotelianism attitudes. Secondly, it will analyze Petrarca's criticism towards aristotelianism from On his own ignorance and that of many others and Plethon's criticism from On the differences of Aristotle from Plato. As a conclusion, Petrarca denotes a programmatic attitude that militates towards the studia humanitatis to the detriment university aristotelianism. This attitude is mixed with the christianism from where Petrarca had claimed his philosophical stance. Plethon foresees a distorted use of aristotelianism in the context of Italian Renascentism.*

Keywords: *Renaissance philosophy, byzantine philosophy, aristotelism, platonism, humanism.*

Din punct de vedere cantitativ, aristotelismul monopolizează perioada Renașterii. După cum precizează Luca Bianchi, monopolul aristotelismului nu desemnează faptul că ar fi fost cea mai originală, inovativă sau importantă tradiție, ci a fost cea mai răspândită. Chiar dacă s-ar crede că odată cu recuperarea corpusului platonice asistăm la declinul aristotelismului, cifrele vorbesc altfel: peste 3000 de ediții ale lucrărilor lui Aristotel sunt publicate între invenția tiparului și 1600, pe când din Platon existau doar paisprezece incunabule. La fel, comentariile din Aristotel sunt de douăzeci de ori mai numeroase decât cele ale dialogurilor platoniciene¹.

* Universitatea „Babeș-Bolyai”, Facultatea de Istorie și Filosofie, Masterat „Filosofie Antică și Medievală”, anul II. Coordonator: Dr. Vlad Ile, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Facultatea de Istorie și Filosofie, Departamentul de Filosofie Premodernă și Românească.

¹ Luca Bianchi, „Continuity and change in the Aristotelian tradition” în James Hankins (Ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*, Cambridge University Press, 2007, p.50.

Interesul pentru aristotelism nu înseamnă doar o receptare entuziastă a scrierilor stagiritului, ci, dimpotrivă, există și atitudini anti-aristotelice. Pe de-o parte, este vorba despre o întreagă istorie a filosofiei ce a cunoscut diferite abordări, ramificații și mutații ale aristotelismului. Atitudinile adverse acestui curent au ecouri încă din Evul Mediu, când magiștrii la Facultatea de Arte polemizează cu teologii, pornind de la unele teze interpretate în cheie averroistă. Astfel, în timpul crizelor universitare pariziene din 1270-1277 sunt condamnate tezele ce contravin dogmei creștine, printre care și cea a fericirii intelectuale. Critica aristotelismului făcută de către Petrarca (1304-1374) păstrează elemente din criticile medievale, precum incompatibilitatea cu dogma creștină, dar se extinde și asupra meritului principal al tradiției aristotelice: universitatea. Pe de altă parte, este vorba despre întâlnirea dintre diferitele culturi din perioada Renașterii. În momentul Conciliului de la Ferrara-Florența (1438-1439) în rândul latinilor deja existau poziții împotriva tradiției aristotelice, iar tot ce se aștepta era o alternativă. Alternativa aristotelismului, ca de mai multe ori în istoria filosofiei, era platonismul. Astfel, unul dintre exponenții de bază a acestei alternative a fost Gregorios Gemistos Plethon (1355-1452), datorită pledoariilor sale pentru platonism.

Fericirea intelectuală și moștenirea medievală

În perioada Evului Mediu, mai exact în 1270-1277, mai multe teze aristotelice au fost condamnate în mediul universitar parizian. Răspunsul pentru această problemă este strâns legat de apariția universității medievale.

Nașterea universităților din secolul al XIII-lea este profund influențată de recuperarea corpusului aristotelic, iar, mai apoi, întreaga viață universitară este organizată sub autoritatea lucrărilor lui Aristotel. Până la finalul secolului al XII-lea, vestul va cunoaște *Organonul*, *Fizica*, *Metafizica*, urmând ca în secolul al XIII-lea să se întregească corpusul prin *Retorica*, *Etica Nicomahică*, *Etica Eudemică*, *Politica*². Corpusul aristotelic va constitui baza învățământului universitar, răspândindu-se atât direct, prin impunerea studierii operelor propriu-zise, dar și indirect, prin metoda scolasticii, în toate facultățile³. Secolele recuperării lui Aristotel omit în parte recuperarea operelor literare grecești, fapt ce explică lipsa educației literare din occidentul medieval, cât și recuperarea corpusului

² Jacques Verger, *Universitățile în Evul Mediu*, Polirom, 2019, p. 26.

³ Pentru influența aristotelismului la fiecare facultate în parte, vezi: Edward Grant, *God and Reason*, Cambridge University Press, 2004.

platonician. În afară de dialogul *Timaios* care cunoaște popularitate încă din Evul Mediu timpuriu și de dialogurile *Menon* și *Phaidon* traduse în secolul XII, nu există nimic altceva⁴. Numai în zorii Renașterii italiene se vor recupera lucrările omise în perioada secolelor XII-XIII.

Odată cu nașterea universităților medievale se impune o nouă gândire asupra statutului în lume al universitarului. Care este rolul acestuia și în ce fel își justifică el munca în fața societății și a autorității divine? Se poate spune că întreaga muncă intelectuală a magiștrilor și studenților medievali are drept sursă, directă sau indirectă, doctrina fericirii intelectuale postulată de Aristotel. Cu alte cuvinte, noul tip de muncă își găsește justificarea prin fericirea produsă în sine și de către sine. Universitatea medievală înseamnă încercarea de a cunoaște de dragul cunoașterii. Teoria aristotelică conform căreia *fericirea perfectă este o activitate contemplativă*⁵, ea fiind scop urmărit pentru sine și superioară altei activități în care scopul este urmărit în vederea altui lucru⁶, era cunoscută de către filosofii medievali.

În lucrarea *De summo bono sive vita philosophi*, Boethius din Dacia, reprezentant al averroismului latin, admite că facultatea superioară a omului este intelectul, fapt pentru care binele suprem poate fi obținut prin exercitarea acestei facultăți⁷. Ceea ce atrage atenția în cazul lui Boethius este statutul superior pe care acesta îl acordă filosofilor, întrucât aceștia se dedică exclusiv facultății intelective: *în măsura în care filosoful nutrește cea mai înaltă iubire față de principiul prim, rezultă că filosoful simte cea mai mare desfătare în primul principiu și în contemplarea bunătății sale*⁸. Așadar, pentru Boethius din Dacia munca filosofului, aceea de a-l contempla pe Dumnezeu, este una privilegiată. Acest lucru ridică mari probleme. Dacă se poate ajunge la binele suprem pe o cale pur intelectuală, trasată întocmai de filosofie, atunci teologia își pierde utilitatea.

Toma din Aquino, perceput în mod tradițional ca reconciliator între creștinism și peripatetism, în *Sententia libri etichorum* argumentează că fericirea descrisă de Aristotel se aplică vieții omenești, pe când fericirea adevărată nu este în viața aceasta: *Et ideo de ratione perfectae felicitatis est continuitas et perpetuitas, quam tamen praesens vita non patitur. Unde in praesenti vita non potest esse perfecta*

⁴ Vezi: Jacques Verger, *Universitățile în Evul Mediu*, Polirom, 2019, p. 26.

⁵ Aristotel, *Etica Nicomahic*, Ediția a II-a, București, Editura IRI, 1998, p. 222.

⁶ *Ibidem*, p. 37.

⁷ Boethius din Dacia, „Despre binele suprem sau despre viața filosofului” în *Despre viața filosofului*, Polirom, Iași, 2005, p. 11.

⁸ *Ibidem*, p. 37.

felicitas. / Continuitatea și permanența, pe care viața acesta nu le admite, se referă la fericirea desăvârșită⁹. Observăm că nu neagă teza aristotelică, dar mai stăruitor decât Boethius din Dacia, aduce în discuție problema vieții de apoi. În poziția sa de teolog, accentuarea deosebită a fericirii postulată de dogma creștină este capitală, astfel că *fericirea este scopul ultim al naturii raționale*. Dar *scopul ultim al naturii raționale i se potrivește doar lui Dumnezeu*. Așadar, *fericirea oricărui fericit este Dumnezeu*¹⁰.

În acest climat intelectual se coagulează crizele universitare din 1270 și 1277. În 1270 episcopul Parisului, Etienne Tempier, condamnă 13 propoziții aristotelice, iar în 1277 sunt condamnate de către același episcop 219 teze, dintre care cele mai importante sunt despre unitatea intelectului (ce contravine escatologiei), eternitatea lumii (ce contravine creației *ex nihilo*) și posibilitatea fericirii intelectuale¹¹. Intelectualii, așa cum ne arată J. Le Goff¹², încercau să își justifice statutul și, indiferent de pozițiile asumate, ceea ce îi unește pe acești gânditori medievali este universitatea.

Respingerea aristotelismului: Francesco Petrarca

*Platon este lăudat de cei mai de seamă,
Aristotel, de cei mai mulți*¹³
(Francesco Petrarca)

Independența față de mediul universitar, însingurarea, dar și simplul fapt de a nu depinde de un program care să oblige domicilierea într-un oraș (să ne amintim că la momentul scrierii prologului din *Despre ignoranță*, autorul naviga pe malurile Padului¹⁴), stau drept temei pentru o altă abordare a muncii

⁹ Toma din Aquino, *Sententia Ethicorum*, liber 1, lectio. 10, n. 13., trad. Maria Andreea Sidău, <https://www.corpusthomicum.org/ctc0104.html> (data ultimei accesări: 15.01.2023)

¹⁰ Toma din Aquino, *Summa theologica*, I, I, Q.26, art 3, 2.

¹¹ Vezi Alexander Baumgarten, "Despre cer. Sursele controverselor eternității lumii în criza universitară pariziană a anilor 1070-1277" *Despre eternitatea lumii*, Univers Enciclopedic Gold, București, 2012, 255-300.

¹² Pentru statutul intelectualului în Evul Mediu, vezi mai ales: „Secolul al XIII-lea. Maturitatea și problemele ei” în Jacques Le Goff, *Intelectualii în Evul Mediu*, Meridiane, București, 1994.

¹³ Francesco Petrarca, *Despre ignoranță: a sa și a multora*, trad. Ioana Costa, Polirom, Iași, 2016, p. 163.

¹⁴ Francesco Petrarca, *Despre ignoranță: a sa și a multora*, trad. Ioana Costa, Polirom, Iași, 2016, p. 179- 181.

intelectuale instituționalizate. Modul în care Petrarca interpretează problema celui mai mare bine, ne face să concluzionăm că acesta se opune teoriei fericirii intelectualiste chiar și în forma ei moderată, precum era la Toma din Aquino.

Scris în stil epistolar, tratatul *Despre ignoranță: a sa și a multora* (1367) se adresează lui Donatus Albazani și reclamă acuzațiile de ignoranță aduse lui Petrarca de către patru presupuși prieteni. Petrarca își construiește propria apologie asumând creștinismul și valorile sale ca fiind esențiale vieții fericite, astfel că munca intelectuală devine neimportantă, nefiind un garant al mântuirii. Trebuie să menționăm că, de fapt, nu Aristotel drept persoană istorică reprezintă un deranj pentru Petrarca. Acesta conștientizează că timpul istoric îl împiedicase pe Aristotel să cunoască adevărul revelat de creștinism¹⁵, dar chiar și în ciuda acestui fapt îi recunoștea meritele¹⁶. Amenințarea este reprezentată de influențele pe care acesta le-a exercitat în rândul celor care cunosc adevărul creștin și continuă să-l slăvească pe Aristotel ca pe Dumnezeu. Cei care îi sunt adversari sunt cunoscători ai aristotelismului și adepți ai teoriei fericirii intelectuale, mărturisind că: „mai mult mă minunez că unii dintre ai noștri admiră atât de mult acel tratat aristotelic „*Etica Nicomahică*” încât ar socoti că este o impietate să mai spui ceva despre fericire după el”¹⁷.

Pentru Petrarca în *Despre ignoranță*, cunoașterea intelectuală nu înseamnă nimic pentru viața fericită¹⁸. Gândirea lui impune o etică a mântuirii pentru care intelectualismul este irelevant: „<Aristotel> a ignorat cu totul adevărata fericire, încât cunoașterea ei ar fi fost, nu zic mai subtilă, ci mai nimerită în vreo bătrână evlavioasă, ori un pescar sau păstor credincios, ori un țăran”¹⁹. Astfel că bătrânica evlavioasă, ce reprezintă un leitmotiv al pietății în scrierile medievale, pescarul, păstorul credincios și țăranul împart același statut cu filosoful. Acest lucru se datorează faptului că filosoful este supus altor criterii: nu mai contează ce, cât și cum gândește acesta, contează cât de bun este. Știința umană nu este necesară mântuirii, drept argument stând lipsa de învățatură a sfinților: *dacă mi-ar fi sortit să știu cât se cuvine – că faptul „mântuirea” este cu puțință fără multe studii, ba chiar fără niciun fel „de studii”, o arată cohorta lipsită de învățatură a sfinților*²⁰.

¹⁵ Francesco Petrarca, *Despre ignoranță: a sa și a multora*, trad. Ioana Costa, Polirom, Iași, 2016, p.97.

¹⁶ *Ibidem*, p. 95.

¹⁷ *Ibidem*, p. 97.

¹⁸ *Ibidem*, p. 67.

¹⁹ *Ibidem*, p. 95.

²⁰ *Ibidem*, p. 193.

O altă critică la adresa aristotelismului se coagulează în jurul obiectului de studiu. Cunoaștem faptul că pentru Aristotel cunoașterea nu are un singur obiect determinat, fapt pentru care toate operele sale pot fi divizate în funcție de cele trei tipuri de științe: practice, poetice/productive, teoretice. Dincolo de Aristotel ca filosof, după cum punctează David Ross, acesta era un enciclopedist ce se remarcă și prin diversele sale cercetări asupra realităților inferioare ale lumii naturale²¹.

Despre acei adepți ai aristotelismului aflăm că nu dețin cunoștințe literare și că „elocința, câtă ar fi, este disprețuită de ei după obiceiul modern al filosofiei”²². Problema elocinței este amintită și cu referire la traducerile medievale din Aristotel. Petrarca credea că, de fapt, Aristotel era mult mai elocvent, însă „la noi însă a ajuns prin grosolănia ori invidia traducătorilor, abrupt și aspru, încât nu reușește pe deplin să placă urechilor, nici să se fixeze în memorie”²³. Critica limbajului medieval este un alt subiect al Renașterii, pe care nu-l vom trata în această lucrare, dar merită aduse câteva precizări. Traducerile medievale din Aristotel făcute de gânditori precum Iacob Venețianul, Mihail Scotus, Robert Grosseteste sau Guillelmus de Morbeka au fost supuse stilului literar ce respectă gramatica, topica și au introdus termeni noi în lexicul filosofic latin prin transliterare. Limbajul filosofic format în jurul operelor aristotelice, dar și a comentariilor efectuate, va fi adesea criticat în Renaștere. Această critică a limbajului medieval va da naștere unor noi traduceri din Aristotel, de data aceasta adaptat eleganței limbii latine clasice.

În jurul acestor opinii Petrarca își justifică opțiunea pentru Platon în detrimentul lui Aristotel. Bunăoară, cunoștințele lui Petrarca despre Platon rămân vagi. Din mărturia lui aflăm că ar deține șaisprezece dintre operele lui Platon²⁴, însă acesta nu a învățat limba greacă pentru a-l putea citi fluent²⁵. Avea acces, precum medievalii, la dialogul *Timaios* și la cele două dialoguri *Phaidon* și *Menon* traduse în secolul XII. Cu alte cuvinte, se poate observa că întreaga înclinația a sa pentru platonism se fondează pe o memorie socială ce asociază platonismul creștinismului, prin teze precum nemurirea sufletului, pedepsirea sau recompensarea sufletului după moarte și ideea conform căreia realul este

²¹ Jonathan Barnes, *Aristotel*, București, Humanitas, 2006, p. 19

²² *Ibidem*, p. 59.

²³ *Ibidem*, p.147.

²⁴ *Ibidem*, p. 165.

²⁵ Christopher Celenza, “The revival of Platonic philosophy” în James Hankins (Ed.), *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*, Cambridge University Press, 2007, p. 73.

imaterial și fenomenele sunt imitații imperfecte²⁶. Cu toate acestea, nimic nu îl oprește pe Petrarca să îi atribuie lui Platon merite de care nu este responsabil, în timp ce Aristotel cade pe un loc secund.

Respingerea aristotelismului: Georgios Gemistos Plethon

*Strămoșii noștri, atât greci, cât și romani,
îl țineau pe Platon în mai mare cinste decât pe Aristotel*²⁷
(Georgios Gemistos Plethon)

Pe lângă o istorie a filosofiei aparținând spațiului latin ce cunoaște și reacții contra aristotelismului, putem susține că odată Renașterea, prin confluența culturilor, aceste atitudini anti-aristotelice își găsesc un nou pilon de susținere: gândirea bizantină. Cu prilejul conciliului Ferrara-Florența bizantinii au început să aducă daruri. Pe lângă recuperarea corpusului platonice, bizantinii își revendică meritul de a face cunoscută cultura grecească latinilor, oferind o nouă alternativă modelului cultural latin, ce de mai bine de un secol se coagula în jurul universităților. Cea mai importantă personalitate rămâne Georgios Gemistos Plethon, care prin discursurile lui despre Platon își câștigă admiratori în publicul încă necunoscător.

Prezența lui Plethon printre delegații bizantini, într-un context de unificare a bisericilor, poate fi bizară, mai ales ținând seamă de propriile sale crezuri. Credința lui despre providență depășește orice religie, acesta, de fapt, creându-și propria învățătură. Influențele ce stau la baza propriei sale doctrine sunt panteonul grecesc, cultul lui Zoroastru, *Oracolele caldeene*, neoplatonismul și platonismul. Astfel că Oromasdes, zeul creator al zoroastrismului, *regele tuturor* din Scrisoarea II a lui Platon, Unul neoplatonician, Zeus din panteonul grecesc, sunt reprezentanți ai crezului său²⁸. Ce unește toate aceste entități este puterea de a genera, lucru neregăsit în cazul primului motor aristotelic. Însă, fiind vorba despre un soi de sincretism, ne-am putea întreba, din perspectiva principiului ce unește aceste entități, (de ce Dumnezeu creștin nu poate fi pus pe aceeași linie cu aceștia?) Plethon respinge creștinismul din considerente

²⁶ *Ibidem*, p. 73.

²⁷ Georgios Gemistos Plethon, *În ce privințe se deosebește Aristotel de Platon*, Polirom, 2021, p. 59.

²⁸ Hladký, V. (1967). *The Philosophy of Gemistos Plethon: Platonism in Late Byzantium, between Hellenism and Orthodoxy* (1st ed.). Ashgate, 2014, p. 63.

sociale: contextul conflictual dinaintea căderii Constantinopolului (1453) îl convinge pe acesta de faptul că dogma creștină nu oferă garanția stabilității sau a organizării sociale prielnice²⁹. Opțiunea pentru politeism apare ca speranță a salvării lumii bizantine.

Profitând de disponibilitatea pentru asimilarea platonismului, anunțată deja de Petrarca, Plethon redactează *În ce privințe se deosebește Aristotel de Platon*. Tratatul dezvăluie altceva decât o comparație a celor doi. De fapt, avem de-a face cu critica tuturor tezelor aristotelice ce nu se supun teoriilor lui Platon. Înainte de a preciza modul în care Plethon își creează renume în Italia și ce spune acest lucru despre statutul aristotelismului, să vedem argumentele pentru care etica aristotelică este reapinsă.

În lucrarea amintită, Plethon aduce mai multe critici asupra *summum bonum* din gândirea lui Aristotel. Mai întâi, dacă plăcerea contemplativă este binele și plăcerea este gândită în sens particular fiecărui om, „căci binele nu trebuie să fie doar bine, ci să fie al nostru în raport cu noi”³⁰, înseamnă că binele își pierde caracterul unic și transcendental, ori, cu alte cuvinte, binele nu participă la ideea de Bine: „nu merge ca plăcerea contemplativă să fie binele (...) căci ceva unic trebuie să fie și binele care nouă ne provine de sus, și de la Unu cel suprasubstanțial, și de la Binele prin participarea la care vor fi bune pentru noi toate celelalte”³¹. Am putea spune că un argument similar găsim și în rândul teologilor precum Toma din Aquino, care admite că fericirea adevărată trebuie să fie de altă natură, nu particulară. Însă, după cum am văzut, pentru Toma din Aquino fericirea perfectă este Dumnezeu, pe când în cazul lui Plethon, fericirea perfectă nu poate fi Dumnezeul creștin. *Unul cel suprasubstanțial* drept entitate generatoare și *Binele* apar în discursul lui Plethon tot în sens pedagogic: îi învață pe latini despre neoplatonism și platonism. În acest fel, teza aristotelică a fericirii intelectuale este pusă în fața teoriei ideilor lui Platon, iar deoarece Platon era cel dorit de latini, Plethon își rezervă dreptul de a nega teza fericirii intelectuale prin utilizarea conceptelor cerute de public. În aceeași dinamică construiește și celelalte argumente. El atribuie binele, contemplația și plăcerea ideii de Frumos. Consideră că prin participarea la ideea de Frumos, contemplația și plăcerea

²⁹Alexander Baumgarten, „Quasi Platonem alterum. Note privind mesajul lui Georgios Gemistos Plethon despre Platon și Aristotel spre cultura Renașterii italiene” în Georgios Gemistos Plethon, *În ce privințe se deosebește Aristotel de Platon*, Polirom, 2021.

³⁰ Georgios Gemistos Plethon, *În ce privințe se deosebește Aristotel de Platon*, Polirom, 2021, p. 97.

³¹ *Ibidem*, p. 95.

reprezintă un bun³². Mai apoi, subliniază faptul că dacă binele este plăcerea, înseamnă că contemplarea prin reamintire ar fi mai bună decât contemplarea celor știute. Dar, după cum observăm, binele nu poate fi plăcerea, deoarece faptul de a-ți reaminti lucruri mai vechi nu produce un grad de plăcere mai mare³³.

Sesizăm că distorsionează întru totul teoria fericirii intelectuale prin supunerea ei teoriei ideilor, fapt ce i-a făcut pe unii exegeți să considere că Plethon nu îl înțelege pe Aristotel³⁴. Putem admite și acest lucru, însă noi considerăm că în cazul de față, mai important decât înțelegerea sau neînțelegerea lui Aristotel, este contextul. Petrarca deja anunțase dorința latinilor de a recupera cultura grecească, ce se întâmplă mai apoi este doar un proces complex și adesea haotic de recuperare.

Ce merită remarcat este faptul că, pe lângă taratul scris cu ocazia șederii în Italia, acțiunile lui dezvăluie o bună parte din climatul cultural al Renașterii italiene. Tratatul rămâne mărturia scrisă și completează puternica influență pe care acesta o exercită. Plethon este supranumele pe care singur și-l ia. Acest lucru are efect imediat, latinii recunoscând despre el că porecla de Plethon era „în sensul unui alt Platon”³⁵. Mai mult, conform lui, apariția lucrării *În ce privințe se deosebește Aristotel de Platon* este cauzată de starea maladivă care-l ține în casă. Această variantă este plauzibilă, însă a fost observată și posibilitatea ca acest context maladiv să fie imitația dialogului *Phaidon*, când în timpul elogierii lui Socrate și morții sale, Platon lipsește din același motiv, boala³⁶. Iar, probabil cea mai ilustrativă imitație după modelul grec, este Academia Platonică din Florența. Această Academie, prin lipsa de documente care să-i dezvăluie modul de organizare, reprezintă alternativa modului de școlarizare născut în Evul Mediu adânc impregnat de aristotelism, trimițând direct către Școala lui Plethon din Mistra și mai departe în istorie, chiar la Academia lui Platon³⁷.

³² *Ibidem*.

³³ Marsilio Ficino, *Opera omnia*, Basel, 1576, p. 1537.

³⁴ Jakob Leth Fink, "Pletho's Criticism of Aristotle's Virtues: A Note on De differentiis" în *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 51 (2011) 483–497 12, p. 483.

³⁵ Georgios Gemistos Plethon, *În ce privințe se deosebește Aristotel de Platon*, Polirom, 2021, p. 8.

³⁶ Alexander Baumgarten, "Quasi Platonem alterum. Note privind mesajul lui Georgios Gemistos Plethon despre Platon și Aristotel spre cultura Renașterii italiene" în Georgios Gemistos Plethon, *În ce privințe se deosebește Aristotel de Platon*, Polirom, 2021, p. 8.

³⁷ Despre similaritățile dintre cele trei forme de educare, vezi: Theodore G. Zervas, *Plato's Influence on Gerogios Gemistos Plethon's Teachings and Beliefs*. <https://www.academia>.

Concluzii

În concluzie, observăm că pozițiile anti-aristotelice din Renaștere cunosc diferite motivații. În cazul lui Petrarca, putem vorbi despre o respingere a aristotelismului ca tradiție universitară fundamentată pe teoria fericirii intelectuale. În acest fel, munca intelectuală nu are nicio valoare pentru mântuirea omului sau pentru fericirea pământească. În viziunea lui, Platon pare mai apropiat doctrinei creștine, este mult mai elocvent și de aceea este de preferat. Cât despre Plethon, acesta ajunge într-un spațiu cultural unde aceste idei sunt deja existente. Tot ce i-a rămas de făcut a fost să ofere publicului prelegeri despre platonism. Platonismul lui, spre deosebire de Petrarca, nu se concordă cu creștinismul, ci se încadrează în propria religie capabilă să salveze căderea Constantinopolului.

CONCEPTUL DE SUVERANITATE LA ROUSSEAU

IONUȚ VĂDUVA*

Abstract: *In this paper, I will argue that Rousseau's view on sovereignty is based on an original resignification of the notion of private property. His theory of sovereignty should thus be seen through the lens of private property rights and general will framed within his theory of government. Although the role of private property rights as one of the foundations of the social contract is derived from Locke, Rousseau reshapes its relation to society as such and to social structures due to the imperative of the common good demanded by the general will. For Rousseau, property right should not be a source of social stratification generating societal conflicts, but it should guarantee the independence and autonomy necessary for individuals to engage in public life and exercise popular sovereignty.*

Keywords: *sovereignty, private property, Rousseau, private interest, Locke*

1. Introducere

În textul de față voi argumenta că teoria suveranității la Rousseau depinde de o viziune redefinită și specifică asupra dreptului la proprietate. În acest sens, voi urmări evoluția conceptelor de suveranitate și proprietate privată și voință generală plecând de la *Discurs despre economia politică*¹, ajungând apoi la *Contractul social*. Voi înfățișa transformările epistemic-funcționale ale conceptului de proprietate privată de la argumentele în favoarea taxării progresive din cadrul teoriei guvernării elaborată de Rousseau, până la rolul coeziv atribuit proprietății private în cadrul suveranității populare. Voința generală, ca principiu ce se regăsește atât în *DEP*, cât și *CS*, determină coordonatele fundamentale pe care proprietatea le urmează și care îi asigură o funcție structurală benefică. Astfel, voi dezvălui felul în care reformularea dreptului la proprietate reprezintă o piesă centrală în structura conceptuală a suveranității populare. În cea de-a doua secțiune, voi expune argumentele de

* Anul III, Licență, Facultatea de Filosofie, Universitatea din București, prof. coordonator, Veronica Lazăr (Facultatea de Științe Politice, Universitatea din București).

¹ Abreviat *DEP*. Voi abrevia *Contractul social* ca *CS*, iar *Discurs asupra originii și fundamentelor inegalității dintre oameni*, *DOI*.

economie publică din cadrul *DEP*, disputele cu alți autori și felul în care principiile guvernării sunt articulate de Rousseau. În cea de-a treia secțiune, voi analiza mai îndeaproape noțiunea de proprietate privată și maniera în care Rousseau îi redefiniște rolul în cadrul societății. În cea de-a patra secțiune, voi expune teoria suveranității și relația ei explicită cu proprietatea privată, urmând ca mai apoi să înfățișez și aspectele tacite și implicite pe care relația dintre suveranitate și proprietate le presupune.

Scopurile și ideile principale ale *DEP*

În cadrul celui de-al treilea discurs al său (*DEP*), Rousseau formulează o teorie a guvernării care caută, în mod fundamental, să concilieze interesele private cu interesul public. În acest sens, în cadrul textului, sunt dezvoltate trei principii ale economiei politice (sau economiei publice) a căror îndeplinire revine în sarcina guvernării. În subsidiar, acestea depind de articularea preliminară a noțiunii de *voință generală*, concept care-și va păstra identitatea epistemică de la *DEP* la *CS*, reprezentând, în sens operațional, trecerea dinspre teoria guvernării spre cea a suveranității. Ca atare, pentru a dezvălui coerența internă principiilor lui Rousseau privind guvernarea și construcția contractului social bazat pe suveranitate populară, este necesară o reconstrucție a argumentelor *DEP*, urmând ca apoi să subliniez importanța atribuită de Rousseau proprietății private în construcția concepției despre suveranitate, elemente care, la nivel conceptual, reprezintă o construcție piramidală în lumina căreia trebuie înțeleasă rețeta contractualistă a lui Rousseau.

În răspăr față de numeroase teorii care insistă asupra *asemănării* dintre economia domestică și economia publică (Robert Filmer, Bodin, Montchrestien²), pentru care regulile de comportament ale acestora sunt analogice și, drept consecință, formele de putere exercitate în cadrul lor coincid – ceea ce nu înseamnă decât că autoritatea întruchipată de figura tatălui în familie este replicată la nivelul conducătorului, legitimând diverse forme de despotism – Rousseau subliniază, dimpotrivă, diferența structurală existentă între acestea două. Acesta sunt fondate pe tipuri diferite de autoritate. Tatăl are în cadrul familiei o autoritate naturală, care nu depinde de o convenție internă

² Veronica Lazăr, „«Discursul despre economia politică»: ideile economice ale lui Rousseau și nașterea economiei politice în Iluminism”, în Jean-Jacques Rousseau, *Discurs despre economia politică*, traducere, note și studiu introductiv de Veronica Lazăr, Tact, Cluj-Napoca, 2022, pp. 32-33

care să o justifice. Însă chiar și autoritatea paternă este limitată, căci ea se încheie odată ce copiii capătă autonomie și nu mai sunt legați familie, astfel că familia însăși ajunge să fie, de la un anumit prag, o instituție voluntară. Rousseau subliniază deja acest aspect în *DOI: prin legea naturii, tatăl nu este stăpânul copilului decât atâta timp cât ajutorul său îi este necesar; după acest termen ei devin egali*³. Autoritatea statului este, dimpotrivă, *fundamental* una convențională, căci ea se reduce la autoritatea legilor ce reprezintă, în mod esențial, o convenție. O altă componentă la fel de importantă vizează noțiunea proprietății implicată de fiecare dintre aceste două tipuri de *economie*. Pe de-o parte, subliniază Rousseau, în familie, tatăl deține toate titlurile de proprietate, scopul general al muncilor din cadrul acesteia fiind *conservarea și sporirea avuției tatălui, pentru ca acesta să o poate împărți într-o bună zi între copiii săi fără să-i sărăcească*⁴. În cadrul familiei, unde nu există un conflict structural între generații, și nici unul de interes între membrii aceleiași familii, membrii săi tind spre un țel comun. Astfel, avuția familială trebuie să fie sporită pentru a fi apoi împărțită copiilor. Pe de altă parte, *administrarea generală nu există decât pentru a garanta proprietatea particulară, care o și precedă*⁵, finanțele statului fiind astfel numai un mijloc pentru desăvârșirea abundenței și a păcii. În cadrul statului, unde există – deși nu din principiu și nici cu necesitate – un conflict societal între diferitele interese particulare, statul trebuie să asigure mai degrabă o bună diriguire a resurselor pe care le are la dispoziție decât să caute „sporirea” lor. De aceea, pentru Rousseau, funcția primară a administrației finanțelor constă în „calitatea” administrării, și nu în amplificarea „cantității” bunurilor de administrat. Rousseau nu este, desigur, singurul teoretician care a respins analogia economie domestică/publică. De fapt, această atitudine teoretică pornește încă de la Aristotel, pentru care: *cei care cred că viața politică, regală, familială și cea despotică sunt identice se înșală: ei cred că fiecare dintre aceste comunități se deosebește prin numărul mare sau mic al membrilor, și nu prin specie*⁶, astfel încât Aristotel insista în *Politica* [...] că spațiul domestic reprezenta sfera producției materiale și a reproducerii vieții, unde raportul paradigmatic era supunerea absolută a sclavului în fața stăpânului, în vreme ce cetatea era sfera

³ Jean-Jacques Rousseau, *Discurs asupra originii și fundamentelor inegalității dintre oameni*, traducere de S. Antoniu, introducere, comentarii și note explicate de J. L. Lecercle, Editura Științifică, București, 1958, p. 142.

⁴ *Ibidem.*, p. 96.

⁵ *Ibidem.*

⁶ Aristotel, *Politica*, traducere, comentarii, note și index de Alexander Baumgarten, Univers Enciclopedic Gold, București, 2015, p. 11.

*libertății, a deliberării, a raporturilor între egali*⁷. O respingere a analogiei îi aparține și lui Locke, în disputa purtată cu Robert Filmer din *Primul tratat despre guvernare*. Pentru Rousseau, deci, distincția dintre economia publică și cea domestică constă în fundamentul și tipul de autoritate pe care fiecare dintre acestea îl presupune (tatăl în cadrul familiei, respectiv, legea).

Pornind așadar de la fundamentul esențialmente convențional al statului și de la noțiunea proprietății private pe care acesta o garantează, Rousseau trasează direcțiile principale ale identității corpului social. Înfațșat ca o entitate vie formată din totalitatea elementelor de ordin politic, economic și social – corpul social este o *ființă morală*, ceea ce se traduce în existența unui principiu structural intern, în figura *voinței generale*. Astfel că, într-un cadru social determinat, există o coordonată cardinală și integrantă, de maximă generalitate, care *ținește mereu spre menținerea și bunăstarea întregului și a fiecărei părți și care e sursa legilor [fiind] pentru toți membrii statului, între ei și față de stat, criteriul dreptății și nedreptății*⁸. Voința particulară reprezintă astfel un concept *sintetic* care caută să concilieze totalitatea intereselor particulare și colective în lumina binelui comun, însă anumite interese particulare ajung în cele din urmă să intre în conflict cu acesta, deși contrar conceptului său. Voințele grupurilor particulare *se află mereu în două tipuri de raporturi: pentru membrii asociației, e o voință generală; pentru marea societate, e o voință particulară*⁹. Prin „societăți particulare”, Rousseau se referă atât la diferitele *grupuri* care caută să-și exercite *voința* de ordin politic – numite *asociații* – cât și la felul în care noțiunea binelui comun (sau public) *apare* membrilor acestor societăți și grupului ca întreg – drept o *voință generală*, fără a face distincția dintre *voința lor* și binele public ca atare (de unde și numele de *societate* particulară, sugerând confuzia dintre omogenitatea de opinie din cadrul său și generalitatea sa socială). Dată fiind această fantă dintre voințele de grup și cea generală, care este criteriul prin care se poate stabili binele public?

Aceasta este, în principiu, sarcina guvernării. În fond și în mod ideal, *magistrații* se plasează pe o poziție de exterioritate epistemică referitor la diferitele *voințe* existente într-un cadru social. Întâiul principiu al economiei publice se referă la *voința generală*, aceasta fiind *regula fundamentală a guvernării*¹⁰. Însă guvernarea trebuie *suprapoziționată* în raport cu multitudinea voințelor particulare din două puncte de vedere diferite, însă pe deplin

⁷ Veronica Lazăr, *op. cit.*, p. 31.

⁸ Jean-Jacques Rousseau, *Discurs asupra originii și fundamentelor inegalității dintre oameni*, p. 101.

⁹ *Ibidem.*, p. 102.

¹⁰ *Ibidem.*, p. 105.

complementare. Pe de-o parte, susține Rousseau, pentru a fi urmărită, voința generală trebuie cunoscută. De aceea, magistratului îi revine sarcina *s-o distingă cu grijă de voința particulară, începând cu propria sa voință*¹¹. Nu numai atât, ci, pentru ca voința generală să fie împlinită, guvernării trebuie să asigure acordul dintre voința particulară și cea generală prin virtute, astfel încât al doilea principiu al economiei publice cere din partea magistraților *să domnească virtutea*¹², principiu care deschide calea subiectivității politice în teoria lui Rousseau. Patriotismul asigură coeziunea socială, însă ea trebuie să aibă în centrul său *exemplul* magistratului. Pe de altă parte, apare în construcția lui rousseauistă problema *consultării și a legii*. În mod fundamental, conducătorul este numai un *mijlocitor* dintre voința generală și lege, pe care nu face decât să aplice, în calitate de instanță consultatoare – ceea ce înseamnă reducerea guvernării la o funcție strict executivă. În cadrul *DEP*, problema consultării în privința întocmirii binelui public este neglijată, însă nu atât din considerente de inconsistență teoretică, ci datorită diferenței epistemice existente dintre o teorie a guvernării și una a suveranității. De aceea, *CS* va relua pe deplin aceste teme și le va dezvolta din lumina suveranității populare și a unei critici exhaustive a corpurilor intermediare. În cadrul teoriei guvernării însă, este suficient pentru Rousseau să indice o direcție nucleară care va fi mai apoi extinsă: guvernarea este dreaptă și legitimă cât timp respectă și se supune ea însăși legilor, astfel încât *guvernul nu e stăpânul legii*¹³, *ci prima îndatorire a legislatorului e să armonizeze legile cu voința generală [iar] prima regulă a economiei publice e ca administrația să fie conformă legilor*¹⁴. Direcția cardinală oferită astfel către teoria suveranității constă în rolul de *mijlocitor* al magistraților, care nu formulează legi în virtutea funcției reprezentative, ci aplică legile a căror origine este voința generală și a cărei finalitate vizează binele public. În același timp, magistrații trebuie să se plaseze pe o poziție de exterioritate epistemică în raport cu voințele particulare, astfel încât să poată distinge binele public. De aceea, aceste două funcții ale guvernării – cel mijlocitor și cel de exterioritate epistemică – conciliază pe deplin – în mod ideal – voințele particulare conflictuale existente într-un cadru societal determinat, ceea ce constituie piatra unghiulară de ordin structural pentru teoria suveranității. În consecință, funcția primară voinței generale, al cărei organ funcțional este guvernarea, este să concilieze interesele particulare – *lato sensu*,

¹¹ *Ibidem.*, p. 106.

¹² *Ibidem.*, p. 112.

¹³ *Ibidem.*, p. 109.

¹⁴ *Ibidem.*

văzute atât la nivel politic, cât și economic – și interesul public, rolul statului fiind servirea binelui comun, incompatibil cu exercitarea diferitelor forme de interes privat, întruchipat sau nu într-o voință de grup.

Libertate, proprietate și suveranitate

Am subliniat mai devreme cum, pentru Rousseau, rolul guvernării constă în înfăptuirea binelui comun prin distingerea voinței generale ca expresie a interesului comun, ceea ce se traduce în concilierea relației dintre interesul privat și cel public. Această observație, potrivit căreia Rousseau caută în proiectul său contractualist să reformuleze relația dintre interesele conflictuale din cadrul societății aparține deja lui E. M. Wood: *cele trei discursuri [ale lui Rousseau] au în comun cel puțin o temă esențială, ce va rămâne mereu în centrul gândirii sale politice: chestionarea acelor doctrine sociale – cum erau, sugerează Rousseau, cele ale lui Hobbes și Mandeville – conform cărora societatea e legată laolaltă mai presus de toate de interesele private*¹⁵.

Însă o atare perspectivă tinde să treacă cu vederea faptul că Rousseau însuși așază la baza contractului social aceleași principii precum Locke: dreptul la proprietate și libertatea: „A găsi o formă de asociație care să apere și să protejeze cu toată forța comună persoana și bunurile fiecărui asociat și în cadrul căreia fiecare dintre ei, unindu-se cu toți, să nu asculte totuși decât de el însuși și să rămână tot atât de liber ca și mai înainte”. Aceasta este problema fundamentală, a cărei soluție este contractul social¹⁶. Esența criticii lui Rousseau constă nu în reformularea fundamentelor societății ca atare, ci în conceptele însele de libertate și proprietate avute în vedere. Ele trebuie analizate dinspre teoria suveranității populare căci acestea își primesc conturul numai în cadrul teoriei contractualiste. De fapt, Rousseau nu caută să înlocuiască fundamentele însele ale societății, ci *tipul de autoritate* care le legitimează, modurile specifice de legitimare și, în consecință, forma lor și *limitările* necesare impuse acestora de către logica internă ale suveranității populare, elemente care se traduc totodată într-o resemnificare a dreptului la proprietate privată și a conceptului de libertate.

În teoria lui Locke, dreptul de proprietate este obținut prin combinația dintre muncă și pământ. Acesta reprezintă procesul *ameliorării* sau *îmbunătățirii*

¹⁵ Ellen Meiksins Wood, *Libertate și proprietate*, traducere și note de Veronica Lazăr, Tact, Cluj-Napoca, 2019, p. 280.

¹⁶ Jean-Jacques Rousseau, *Contractul social*, traducere de H. H. Stahl, introducere, comentarii și note explicative de J.-L. Lecercle, Editura Științifică, București, 1957, p. 99.

pământului, adică a scoaterii sale din starea de natură. Dreptul la proprietate este limitat de două condiții prealabile ce vizează calitatea și cantitatea: să rămână și pentru alții la fel de mult pământ și *la fel de bun*¹⁷. Distincția dintre muncă și pământ reprezintă totodată un raport de supraordonare. Munca este, pentru Locke, sursa *valorii* pământului. De aceea, rolul său este cardinal privind dreptul la proprietate: *Muncii îi datorăm cea mai mare parte din roadele folositoare ale pământului; căci dacă paiele, târâțele și pâinea unui acru de pământ cultivat cu grâu au o valoare mai mare decât rodul unui acru de pământ la fel de bun care zare irosit, acesta este rezultatul muncii*¹⁸. La baza dreptului de proprietate stă, astfel, o teorie a valorii-muncă. Totuși, există la Locke un contrast foarte puternic dintre aceasta și *aproprierea* muncii. Concentrându-se în cadrul contractului social eminentemente asupra unei societăți agrare *ideale*, Locke face abstracție de raporturile sociale, fie ele feudale sau salariale, care implică separația dintre muncitori și mijloacele de producție¹⁹. Există totuși o indicație de-o importanță fundamentală în acest sens: *iarba pe care a mâncat-o calul meu, gazonul pe care l-a tăiat servitorul meu și minereul pe care l-am descoperit săpând într-un loc la care am dreptul în comun cu ceilalți – acestea devine proprietatea (property) mea, fără aprobarea sau consimțământul nimănui*²⁰. Astfel – după cum observa E. M. Wood²¹ –, Locke pune semn de egalitate între munca *mea* și munca servitorului *meu*, deși există o contradicție între valoarea-muncă și apropierea muncii prin raport de clasă. Însă nu există indicații clare asupra noțiunii salariale sau apropierii, confuzie ce se traduce de fapt într-un drept la *acumulare*. Căci, esențială la Locke este *productivitatea* proprietății, căci *pământul neameliorat este echivalent cu risipa*²², adică producția și munca ajung în slujba profitului și comerțului: *Banii și comerțul sunt motivația ameliorărilor, iar un pogon de pământ din America cea neameliorată, care ar putea fi tot atât de ferit de la natură ca un pogon din Anglia, nu valorează a mia parte din pogonul engleză, dacă e să calculăm «tot profitul pe care l-ar obține pe seama lui indianul, dacă*

¹⁷ John Locke, *Al doilea tratat despre cărmuire & Scrisoare despre toleranță*, traducere de Silviu Culea, prefață de Adrian-Paul Iliescu, comentarii de Cătălin Avramescu, Mihaela Czobor și Radu M. Solcan, Nemira, București, 1999, p. 71.

¹⁸ *Ibidem.*, p. 78.

¹⁹ Pentru mai multe detalii privind discuțiile despre legitimarea formelor incipiente ale capitalismului agrar în opera lui Locke, vezi Ellen Meiksins Wood, *Originea capitalismului*, traducere și prefață de Veronica Lazăr, Tact, Cluj-Napoca, 2015, pp. 182-190.

²⁰ *Ibidem.*, p. 69.

²¹ Ellen Meiksins Wood, *Originea capitalismului*, pp. 185-186.

²² *Ibidem.*, p. 184.

pământul ar fi evaluat și vândut în Anglia²³. Cu alte cuvinte, producția are ca scop profitul, ceea ce provine din relații de clasă specifice ce generează altele noi, în acord cu necesitățile acumulării²⁴.

Pentru Rousseau, însă, dreptul la proprietate permis de voința generală incompatibil cu (cele mai multe dintre) raporturile de clasă. Există, de fapt, la acesta, o puternică atitudine anticreștere economică²⁵, care accentuează necesitatea calității administrării bunurilor existente decât sporirea acestora, astfel încât *cel mai important principiu al administrării finanțelor [...] este acela de-a lucra cu mult mai mare grijă pentru a preveni nevoile decât pentru a spori veniturile*²⁶. Concepția lui Rousseau asupra proprietății trebuie ghicită mai degrabă în raporturile sociale pe care aceasta le generează. De aceea, Rousseau subliniază în nenumărate rânduri necesitate structurală a minimizării diferențelor de clasă: *prin asemenea imposite, care ușurează povara săracului și cad pe umerii bogăției, trebuie împiedicată creșterea continuă a inegalităților de avere, aservirea a numeroși muncitori și servitori inutili față de cei bogați, multiplicarea populației trândave în orașe și depopularea zonelor rurale*²⁷. Proprietatea rămâne, totuși, o necesitate structurală, care trebuie mai degrabă să corecteze raporturile de clasă decât să le cauzeze și mențină. Dreptul la proprietate rămâne, pentru Rousseau, unul „sacru”²⁸. Însă, acest aspect decurge din aportul pe care îl are proprietatea privind conservarea vieții și din asigurării angajamentelor cetățenești: *„fiindcă dacă acțiunile particularilor n-ar avea consecințe asupra bunurilor lor, nimic n-ar fi mai simplu decât ocolirea propriilor îndatoriri și luarea legilor în derâdere*²⁹. Proprietatea vine astfel împotriva raporturilor de clasă însele:

proprietatea ca fundament al statului rămâne în DEP nu atât un scop în sine, cât o condiție a stabilității și securității, un mod de-a face indivizii independenți unii de alții, și totuși de a-i menține într-o coeziune colectivă [...] Faptul că cetățenii – toți cetățenii – posedă un colț de pământ al lor îi face să participe la interesul comun, asigurându-le

²³ *Ibidem.*

²⁴ Pentru o discuție extinsă privind trecerea de la feudalism la capitalism atât în teoria marxistă, cât și weberiană, vezi Ellen Meiksins Wood, *Originea capitalismului*, unde autoarea sintetizează dezbaterile pe această temă pornind de la Marx și oferind o teorie propriei asupra subiectului.

²⁵ După cum subliniază și Veronica Lazăr de-a lungul introducerii la *DEP*.

²⁶ Jean-Jacques Rousseau, *Discurs despre economia politică*, p. 132.

²⁷ *Ibidem.*, p. 146.

²⁸ *Ibidem.*, p. 128.

²⁹ *Ibidem.*

*totodată subzistența și reproducerea autonomă, ținându-i departe [...] de dependența aservită a raporturilor de muncă*³⁰.

Taxarea progresivă reprezintă principalul instrument al guvernării în manipularea raporturilor de clasă, suplimentat, desigur, de privarea de mijloacele acumulării bogățiilor³¹. Însă există un adevărat contrast între inalienabilitatea dreptului la proprietate și taxare, astfel încât singurul mod în care Rousseau consideră legitimă o asemenea înstrăinare constă în aspectul său voluntar. Dar, odată ce proprietatea reprezintă coloana vertebrală a corpului social, singura voință care poate decide asupra justei taxării progresive este voința generală. De aceea, *„pentru a fi legitimă, această cotizare trebuie să fie voluntară, însă nu în virtutea unei voințe particulare, de parcă ar fi necesar consimțământul fiecărui cetățean [...] ci a unei voințe generale, printr-o majoritate de voturi*³². Prin intermediul taxării și reglementării structurale a proprietății private, Rousseau asigură trecerea, prin intermediul noțiunii de voință generală, spre teoria suveranității.

Suveranitatea populară la Rousseau

Am creionat în secțiunea anterioară noțiunea de proprietate privată și voință generală în cadrul teoriei lui Rousseau asupra guvernării. Contractul social, ce are în centrul său teoria suveranității populare, are ca scop descoperirea aceluși set de principii care poate asigura conservarea libertății convenționale, la schimbul uneia naturale și nesigure, garantând egalitatea morală în fața inegalității fizice din starea naturală: *a găsi o formă de asociație care să apere și să protejeze cu toată forța comună persoana și bunurile fiecărui asociat și în cadrul căreia fiecare dintre ei, unindu-se cu toți, să nu asculte totuși decât de el însuși și să rămână tot atât de liber ca și mai înainte*³³. Suveranul reprezintă, astfel, corpul politic *„a căruia existență izvorăște numai din caracterul sacru al contractului*³⁴. Pentru Rousseau, suveranitatea, ca putere exercitată de către suveran, este inalienabilă și indivizibilă. Aceasta reprezintă, în mod fundamental, *„exercitarea*

³⁰ Veronica Lazăr, *op. cit.*, pp. 49-50.

³¹ Jean-Jacques Rousseau, *Discurs despre economia politică*, p. 121.

³² *Ibidem.*, p. 137.

³³ Jean-Jacques Rousseau, *Contractul social*, p. 99.

³⁴ *Ibidem.*, p. 104.

*voinței generale*³⁵, având esențialmente un rol legislativ. Ea reprezintă, așadar, nu numai puterea *legislativă*, ci suveranul este singurul corp capabil să formuleze legi. Astfel, suveranitatea este indivizibilă *căci voința sau este generală, sau nu este generală*³⁶. În această reformulare a puterii legislative rezidă totodată critica lui Rousseau la corpurile intermediare (fie că ele se traduc în instituții botezate parlament și guvern sau *drepturi fiscale, de justiție și de război; în administrație interioară și în puterea de a trata cu străinii*³⁷. Căci, pentru Rousseau, suveranitatea populară înseamnă că acestora le revine un rol strict *executiv*, astfel încât corpurile intermediare nu pot decât pune în aplicare legile formulate de suveran: *vom numi deci guvernământ sau administrație supremă exercitarea legitimă a puterii executive și principe sau magistrat pe omul sau corpul însărcinat cu această administrație*³⁸.

În cadrul teoriei suveranității populare, odată lipsită de corpurile intermediare reprezentative, trebuie asigurat fundalul prin care legile însele pot fi formulate. Astfel, chestiunea consultării voinței generale devine o prioritate conceptuală în constelația teoretică a suveranității. Pentru Rousseau, guvernământul (sau guvernarea) reprezintă mandatarul poporului. Însă, odată ce o *gloată oarbă, care adesea nici nu știe ce vrea, pentru că rareori știe ce este bine pentru ea*³⁹ trebuie *călăuzită* în formularea legilor, Rousseau vede necesar un *legislator*. Acesta nu poate avea el însuși un *drept* legislativ. Prima sa îndatorire este aceea de cerceta dacă *poporul căruia îi sunt destinate [legile] este în stare să le suporte*⁴⁰, adică să le conformeze și calibreze relativ la o comunitate determinată, creând poporului condițiile care să-i îngăduie exprimarea voinței generale. Căci, pentru Rousseau, *aceleași legi nu se pot potrivi atâtor provincii diverse, fiecare cu obiceiurile ei deosebite, trăind în climate opuse și neputând suporta aceeași formă de guvernământ*⁴¹. Însă, mai presus de o figură extraordinară a legislatorului, elementul fundamental pentru suveranitate este reprezentat de votul popular.

Pentru Rousseau, este necesară în acest sens concilierea dintre voința generală și voințele *asociațiilor* particulare. Voința generală, adică conștiința binelui comun, există, susține Rousseau, în toți oamenii, însă este ușor

³⁵ *Ibidem.*, p. 114.

³⁶ *Ibidem.*, p. 116.

³⁷ *Ibidem.*, p. 117.

³⁸ *Ibidem.*, p. 165.

³⁹ *Ibidem.*, p. 138.

⁴⁰ *Ibidem.*, p. 145.

⁴¹ *Ibidem.*, p. 150.

pervertibilă. De aceea, este esențial pentru contractul social însuși ca *fiecare cetățean să-și exprime numai părerea sa*⁴², adică lipsită de aportul pe care asociațiile îl pot avea asupra acestuia. Căci, *voința fiecăreia dintre aceste asociații devine generală în raport cu membrii săi și particular în raport cu statul: se poate spune atunci în acest caz nu mai există tot atâția votanți câți oameni sunt, ci numai atâția votanți câte sunt asociațiile*⁴³. De aceea, pentru o exprimare cât mai pură a voinței generale genuine, este necesară anularea efectelor acestor asociații fie prin interzicerea lor, fie sporirea numărului acestora, astfel încât să se împiedice decalajele dintre ele. Aceste principii pot funcționa în mod ideal mai degrabă într-o republică restrânsă, cu un teritoriu și număr de cetățeni redus, acest aspect fiind impus atât de eterogenitatea de cultură și obiceiuri care face necesară diverse forme de legislație, cât și de logica funcțională a suveranității populare, care este mai greu coruptibilă într-un spațiu limitat.

Pentru Rousseau, este necesar așadar ca în cadrul teoriei suveranității populare ca cetățenii să-și obiectiveze *propria* opinie în deliberare și vot. Însă, am văzut deja că un asemenea angajament civic nu este posibil decât printr-o reformulare a dreptului la proprietate, astfel încât să permită fiecărui cetățean autonomia, libertatea și siguranța necesare în exprimarea *propriei* sale opinii. Însă mai există un element mai puțin evident în constelația teoretică a lui Rousseau. Odată ce proprietatea nu are forma acumulării și a raporturilor de clasă, se elimină *ab initio* marile conflicte de clasă generate tocmai de relațiile sociale articulate de aceasta. Formele de dominație pe care dreptul la proprietate incompatibil cu binele comun creează profunde inegalități incompatibile cu democrația presupusă de suveranitatea populară, care este sursa contractului social însuși. Rousseau subliniază încă de la începutul formării pactului social că *starea de societate nu este de folos oamenilor decât în măsura în care au toți câte ceva și nimeni nu are nimic de prisos*⁴⁴. De fapt, Rousseau subliniază și în cadrul CS – pe lângă măsurile de economie publică elaborate în DEP – natura și aspectul relațiilor de clasă în cadrul suveranității populare: *în ceea ce privește bogăția, nici un cetățean nu trebuie să fie atât de bogat încât să-l poată cumpăra pe altul, și nimeni atât de sărac încât să fie silit să se vândă*⁴⁵. De aceea, raporturile de servitute – *lato sensu*, dar unde se include în fond exploatarea muncii, trebuie desființate. Astfel de raporturi antagonice între clase reprezintă totodată un pericol pentru

⁴² *Ibidem.*, p. 122.

⁴³ *Ibidem.*, p. 121.

⁴⁴ *Ibidem.*, p. 113, vezi nota de subsol a lui Rousseau.

⁴⁵ *Ibidem.*, p. 157.

democrația însăși: *apropiați cât mai mult cu puțință treptele extreme; nu permiteți să existe nici oameni prea bogați, și nici săraci din cale afară. Aceste două stări, în mod firesc inseparabile, sunt deopotrivă de funeste pentru binele comun. Din una se recrutează făuritorii tiraniei, iar din cealaltă tiranii; traficul cu libertatea publică are loc totdeauna între ei: unul o cumpără, altul o vinde*⁴⁶.

Astfel, limitarea proprietății private în forma taxării progresive și a prevenirii formării de mari averi prin abolirea mijloacelor acumulării, direcții formulate în teoria guvernării, reprezintă o premisă necesară contractului social ca atare. De fapt, limitarea proprietății private și aspectele structurale care decurg apoi reprezintă probabil cel mai important aspect pe care îl poate impune voința generală, căci el conciliază cele mai mari conflicte de natură socială, antagonizând interesele particulare (ale magistraților cu voința generală și ale cetățenilor între ei). Aproprierea muncii este pentru Rousseau – în contrast major față de Locke – incompatibilă cu suveranitatea populară, căci generează relații sociale conflictuale. Astfel, reformularea dreptului la proprietate reprezintă o piesă nucleară în logica suveranității populare, fără de care angajamentul public și premisele acestuia – libertatea, independența, securitatea materială – ar fi imposibile.

Concluzii

Am expus în secțiunile precedente felul în care viziunea lui Rousseau asupra suveranității populare și voinței generale necesită o reformulare și resemnificare a dreptului la proprietate. Am expus motivele și maniera în care Rousseau respinge analogia dintre economia familiei și cea publică, de unde reiese natura fundamental convențională a statului și tipul de proprietate pe care îl asigură. Principiile de economie politică formulate de Rousseau caută să concilieze interesele particulare conflictuale din cadrul societății. Cum guvernarea nu este decât un mijlocitor între lege și voința generală, adică instanța ce năzuiește permanent spre binele comun, conducătorilor le revine rolul de a consulta cetățenii în vederea binelui public.

Preluând de la Locke fundamentele contractului social, dreptul la proprietate și libertatea, Rousseau resemnifică profund aceste concepte și le reformulează relația structurală în societate, mai ales în cazul proprietății. Rousseau nutrește o puternică atitudine potrivnică acumulării de averi, aceasta fiind cauze ale unor conflicte și structuri societale incompatibile cu democrația.

⁴⁶ *Ibidem.*, vezi nota de subsol a lui Rousseau.

De aceea, administrația publică trebuie să se abțină de la acumularea de bogății, Rousseau revenind la sensul original al termenului de economie, care se referă la calitatea administrării bunurilor existente, și nu la obținerea altora noi. Suveranitatea populară presupune angajamentul deplin al cetățenilor. Suveranul, adică corpul legislativ format din totalitatea cetățenilor unui stat, este ținut laolaltă de principiul voinței generale, adică de binele comun. Guvernării îi revine astfel numai un rol executiv. În cadrul suveranității populare, resemnificarea și reformularea dreptului la proprietate privată reprezintă o condiție dublă necesară. Pe de-o parte, funcția legislativă a suveranului comandă implicarea deplină a cetățenilor privind binele comun, astfel că independența, autonomia și siguranța individuală asigurate de proprietatea privată sunt fundamentale.

Dreptul la proprietate nu reprezintă un mijloc de acumulare de bogății, ci fundalul prin care sunt evitate conflicte structurale care pot corupe binele comun. Pe de altă parte, reformularea relației dintre proprietate și societate înfăptuită de Rousseau înseamnă că proprietatea privată trebuie să servească minimizării raporturilor de clasă. Formele de dominație generate de o anumită configurație a proprietății private dă naștere unor inegalități incompatibile cu democrația și suveranitatea populară. Raporturile de clasă, adică cele de servitute și exploatarea muncii, aduc cu sine conflicte de interese ce viciază binele comun. Astfel că măsurile taxării progresive și prevenirea acumulării de mari averi reprezintă măsurile structurale de diminuare a disensiunii de interes din cadrul societății. Fără aceste măsuri de conciliere structurală a intereselor private cu cel public, teoria suveranității, precum este ea formulată de Rousseau, s-ar confrunța cu anumite inconsistențe sau contradicții interne ce i-ar schimba fundamental forma și chiar scopul, ce vizează în mod esențial „binele comun”.

DISTANȚĂ ȘI TRANZIȚIONALITATE: ESEU DESPRE MARTIN BUBER ȘI DONALD WINNICOTT

DAVID MÂDRUȚ*

Abstract: *In this brief article, we wish to establish a conjunction between Martin Buber's philosophical anthropology and Donald Winnicott's child psychoanalysis. Our first task will be to establish some similarities between the works of the two authors, therefore we will focus on some of their basic concepts, namely that of the distance or the transitional object, noting at the same time the differences between the two conceptions. Our next task will be to see how it is possible for the infant to recognize his mother as a whole, a unity and as a uniqueness, following the concepts analyzed in the previous chapter. This part we call our dialectics of the recognition of the person. Our following task will consist in demonstrating that the so-called object permanence of Jean Piaget or the object consistency of Margaret Mahler is possible only after the infant sets the object at a distance, namely he or she perceives it as something different from his self, namely as otherness. Last but not least, we want to establish the transition from the so-called primitive I-Thou relation to the I-Thou relation, the genuine one, finishing with proposing alongside Martin Heidegger another type of interpersonal relation, namely the Thou-Thou relation.*

Keywords: *distance, transitional object, dialectics, I-Thou relation, mother-infant relationship*

Introducere

Orice viață autentică este întâlnire, aceasta e una dintre afirmațiile cele mai demne de reținut pe care le face Martin Buber în al său *Eu și Tu* din 1923¹. În 1951, în *Distanță și Relație*, filosoful consideră că *punerea la distanță* (a unei ființări) este primul pas pentru a intra în relație. Deși ni se spune că relația are primordialitate, un anume primat al relației, distanța pare să fie cea care face ca relația să fie trăită ca relație. Winnicott este cel mai cunoscut pentru teoria sa asupra obiectului tranzițional, teorie prin care se postulează că tranziția realizată

* Masterand, Anul II, Masterul "Filosofie, Cultură, Comunicare", Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea Babeș-Bolyai.

¹ Martin Buber, *Eu și Tu*, trad. Ștefan Augustin Doinaș. București: Humanitas, 2022, p. 50.

de la obiectul subiectiv, anume de la lumea concepută fantasmatic sau halucinatoriu, până la obiectul perceput obiectiv, anume până la lumea ca lume, percepută autonom și independent de noi, se realizează grație obiectului tranzițional.

Eseul de față înglobează mai multe obiective, anume de a delimita posibilele asemănări între concepția lui Buber și cea a lui Winnicott legată de cum ajungem să privim ceva ca ceva independent și autonom de noi, de asemenea dorim să schițăm o dialectică de inspirație kleiniană, dar și heideggeriană asupra percepției alterității drept o alteritate radicală, deci unică. În final, dorim să demonstrăm, folosindu-ne de uneltele buberiene faptul că relația mamă-copil este la început o relație *Eu-Tu*, dar care totuși se transformă mai apoi, pentru a folosi o expresie heideggeriană, într-o relație *Tu-Tu*. Vom vedea că acest criteriu de devenire a relației *Eu-Tu* într-o relație *Tu-Tu* are loc grație apariției posibilității copilului de a exprima mutualitate și reciprocitate, iar acestea au loc, susținem noi grație confirmării interpersonale.

Distanța la Martin Buber

Dorim să începem în primul rând cu perspectiva buberiană asupra distanței, pentru a trece mai apoi înspre perspectiva winnicottiană asupra obiectului tranzițional. Buber își începe eseul din 1951 definind această întâlnire a omului cu ceva care este opus lui, cu ceva care contrastează să spunem. Această ființare care constrastează omul poate fi numită și rezistență, sau adversivitate, după cum spune tot Buber într-o scrisoare către Hans Trub². Doar de la această posibilitate, anume ca omul să întâlnească în calea sa ceva care îl contrastează poate fi desfășurat principiul care stă la baza textului buberian. Pe lângă celebra distincție dintre relațiile *Eu-Tu* și relațiile *Eu-Acela*, Buber sugerează că și viața omului comportă o mișcare dublă. Trebuie însă notat din capul locului faptul că prima mișcare o presupune pe cea de a doua, așadar să numim cele două mișcări. Prima mișcare din viața omului se numește punerea la distanță, iar cea de a doua intrarea în relație³. A doua mișcare o presupune pe prima, în sensul că doar grație punerii la distanță a unei ființării, este posibilă intrarea în relație cu ea, iar aici ființarea poate fi înțeleasă atât ca un *Tu*, sau ca un *Acela*. Buber pune mult accent pe faptul că doar omul este capabil de acest act al distanțării

² Judith Buber Agassi, *Martin Buber on Psychology and Psychotherapy*, New York: Syracuse University Press, 1999, pp. 174-175.

³ Martin Buber, *The Knowledge of Man*, New York: Harper&Row Publishers, 1965, p. 60.

să îl numim, în sensul că doar pentru om ceva care se opune lui, deci ceva independent există⁴. Putem să speculăm în acest sens asupra vieții animalului, care nu poate lua distanță, fiindcă acesta este imersat în activitatea sa, este captivat, și acaparat de lumea sa, săracă, cum o numește Heidegger. Așadar, după Heidegger doar omul ar avea lume ca lume, animalul de cealaltă parte ar avea ceea ce Merleau-Ponty numește raze de lume, ghidate și ele probabil de instinct, ca în cazul albinei sau furnicii. Mai mult, grație faptului că nu poate lua distanță, respectiv că nu poate „pune la distanță”, animalul nu are conștiința morții, ci doar sentimentul morții, așadar, iar aici dorim să continuăm cu latura speculativă, animalul care moare are sentimentul că lumea încetează odata cu el, dat fiind faptul că acesta nu o poate concepe ca ceva autonom sau independent de el.

Chiar și Martin Buber vorbește despre faptul că animalul are, după expresia lui Uexkull, *Umwelt*, cu toate că observăm la Heidegger, respectiv de la continuatorii săi din tradiție de psihiatrie existențială că lumea omului este tripartită, în sensul că omul are *Umwelt*, *Mitwelt* și *Eigenwelt*, iar după unii cercetători chiar și *Uberwelt*. Pentru Buber, acest *Umwelt* animal se referă la totalitatea obiectelor de care animalul se preocupă sau care îi sunt disponibile. Acest *Umwelt* este greșit numit lume, pentru Buber, ci el ar trebui numit mai degrabă tărâm⁵. Despre lume putem vorbi doar în situația în care o putem concepe ca pe ceva independent de noi, anume de existența noastră. Animalul nu întâlnește propriu zis un alt animal sau o altă ființare, ci el pur și simplu caută ceea ce îi este util pentru supraviețuire. Omul ar fi diferit de animal, după Buber, fiindcă acesta poate percepe lumea ca o totalitate, iar aici Buber se referă la o cunoaștere pre-ontologică a lumii, una mai degrabă epistemologică. Omul are o lume fiindcă celelalte ființări care alcătuiesc lumea sunt percepute ca detașate față de el, și recunoscute în sine ca ființări. Doar când există o ființare opusă și independentă nouă, oamenilor, doar atunci există o lume⁶. Totuși, susține Buber, aceste două mișcări prin care omul dobândește o lume nu trebuie privite într-un sens temporal. Așadar, împrumutând un concept fundamental din *Critica Rațiunii Pure*, Buber vorbește despre această dublă mișcare de distanțare și de intrare în relație, în urma căreia dobândim o lume, sinteză apercceptivă⁷, fiindcă doar grație sintezei apercceptive putem privi o ființare drept un întreg și o unitate. Această

⁴ *Ibidem*, p. 60.

⁵ *Ibidem*, p. 60.

⁶ *Ibidem*, p. 61.

⁷ *Ibidem*, p. 62.

perspectivă este câștigată doar privind din nou și din nou lumea ca lume, iar aici această observație ne va fi foarte utilă în cadrul analizei winnicottiene asupra devenirii mamei dintr-un obiect subiectiv într-o persoană. Foarte interesant este că Buber vorbește de o voință de relație, voință care va fi satisfăcută, după cum vom vedea, grație confirmării interpersonale.

Omul, ne spune Buber în continuare are o foarte furibundă dorință sau voință de a intra în relație cu lucrurile și de a-și imprima persoana asupra lor. A posedea un lucru sau a-l folosi nu e suficient, iar omul este satisfăcut doar când urma unicității sale a fost lăsată peste acest lucru, iar aici ne putem aminti de Buber cel din *Între om și om*, respectiv momentul când vorbea despre acest instinct originator⁸. Susținem că această teorie a lui Buber se aplică foarte elegant asupra teoriei sale despre antropologia operei de artă, teorie asupra căreia nu vom putea insista în cadrul prezentului. Dorința cea mai aprinsă a omului, după Buber, este cea de a fi confirmat de către alt om în unicitatea sa, iar această confirmare poate fi statică sau dinamică, confirmare care hrănește voința de relație, satisfăcând-o. În aceste momente filiația hegeliană a lui Buber ne pare evidentă. Doar în cadrul întâlnirilor autentice oamenii se pot confirma între ei, iar în *Pointing the Way*, Buber spune clar că o persoană poate fi confirmată doar de o altă persoană, respectiv de o unicitate, confirmarea venită din partea unei colectivități ar fi așadar o cvasi-confirmare⁹.

Dar cum ajunge omul să îl confirme pe om? Aici Buber va introduce o suită de concepte originale, care au rolul de a contura și configura întreaga sa antropologie filosofică. Așadar primul concept se numește „the personal making present”, anume posibilitatea omului de a-l face pe celălalt prezent, act căruia îi urmează imaginarea realului, anume acea posibilitate de a simți ce trăiește celălalt în mod concret, rămânând pe propriile poziții de plecare¹⁰.

Obiectul tranzițional la Donald Winnicott

Vom trece în cele ce urmează înspre perspectiva winnicottiană asupra tranziționalității, respectiv a procesului prin care, folosindu-se de un simbol, copilul ajunge să depășească etapa obiectului subiectiv, anume a realității fantasmate, ajungând în cele din urmă să o perceapă pe mamă, sau pe substitutul de mamă în mod obiectiv, deci ca pe o persoană unitară.

⁸ Martin Buber, *Between Man and Man*, London and New York: Routledge, 2002, p. 100.

⁹ Martin Buber, *Pointing the Way*, New York: Harper & Brothers, 1957, p. 225.

¹⁰ Martin Buber, *The Knowledge of Man*, New York: Harper & Row Publishers, 1965, p. 70.

Teoria winnicottiană a obiectului tranzițional are la bază concepția sa despre joc, dar și cea despre cultură, așadar copilul care reușește să se joace într-un mod sănătos din cea mai fragedă copilărie până la stadiul independenței va reuși, în final, să releve de o activitate culturală deosebită. Jocul implică sinele adevărat al copilului, care este cel mai des revelat de gestul spontan. Dar să revenim la problema tranziționalității, așa cum am încercat să o prezentăm mai înainte.

Obiectul tranzițional, despre care vrem să spunem din start că poate fi un ursuleț de pluș sau o păturică murdară (iar mirosul specific e aici definitiv), reprezintă prima posesie ne-mine¹¹ a copilului, respectiv prima încercare de evadare din această etapă a obiectului subiectiv. Așadar, înainte de a o considera pe mamă drept ceva independent de sine, deci un ne-mine, copilul face aceasta cu obiectul tranzițional, despre care vom vedea că este investit și cu valoare simbolică¹², iar această valoare simbolică va avea rolul de a augmenta teoria despre cultură a lui Winnicott, grație conceptului de joc.

Winnicott oferă o definiție obiectului tranzițional și acestor fenomene tranziționale despre care afirmă că desemnează aria intermediară de experiență între degetul mare și ursulețul de pluș, între erotismul oral și adevărata relație de obiect, dar și între activitatea creativă primară și proiecția a ceea ce a fost deja introiectat¹³. Iar prin această definiție, gângureala unui bebeluș și modul în care un copil mai mare trece printr-un repertoriu de cântece și melodii în timp ce se pregătește de culcare aparțin acestei arii intermediare ca fenomene tranziționale, împreună cu folosirea obiectelor care nu fac parte din corpul copilului, dar care în aceași timp nu sunt încă recunoscute ca făcând parte din realitatea externă. Vom observa că această arie intermediară, care seamănă mult cu conceptul buberian de *Zwischenmenschlichen*, poate fi numită și spațiu potențial (al activității culturale viitoare).

Această arie intermediară de care vorbește Winnicott, nu face parte nici din realitatea interioară, nici din cea exterioară, deși împrumută elemente din ambele, astfel ea, aria, ar fi un mediu atât al separării, cât și al interrelaționării¹⁴.

Legat de particularitatea care este mirosul pregnant al obiectului tranzițional, în cazul, desigur, în care acesta este un animăluț de pluș, sau o păturică, Winnicott ne spune că dacă mama ar spălat acest obiect simbolic, s-ar

¹¹ D. W. Winnicott, *Joc și realitate*, trad. Ioana Lazăr, București: Editura Trei, 2006, p. 16.

¹² *Ibidem*, p. 22.

¹³ *Ibidem*, p. 16.

¹⁴ *Ibidem*, p. 17.

întrerupe continuitatea experienței bebelușului, obiectul fiind dezinvestit treptat, sau chiar brusc, de valoarea simbolică pe care o oferă pentru sănătatea mentală a copilului.

În cele ce urmează Winnicott enumeră calitățile speciale ale acestei relații de obiect. Bebelușul reclamă drepturi asupra obiectului tranzițional, iar noi suntem de acord cu această pretenție, deși o anumită abrogare a omnipotenței există, iar această latură a omnipotenței copilului reprezintă tocmai faptul că lumea era concepută înainte drept fantasmă, iar nu întâlnită pur și simplu. Obiectul este iubit, dar și mutilat, anume există o relație ambivalentă față de el, Kierkegaard i-ar spune o antipatie simpatică și o simpatie antipatică¹⁵. Obiectul tranzițional nu trebuie modificat decât de bebeluș. Acesta trebuie să supraviețuiască agresiunii. Bebelușul trebuie să simtă că obiectul are o oarecare realitate în sine. Potrivit mamei, obiectul provine din afară, dar potrivit copilului acesta vine dinăuntru, deci putem justifica faptul că acest obiect aparține intervalului dintre înăuntru și afară. Obiectul este dezinvestit treptat¹⁶.

Bucățița de păturică simbolizează un anumit obiect parțial, cum ar fi sânul de exemplu, însă trăsătura obiectului nu constă în valoarea lui de simbol, cât mai curând în realitatea pe care acesta o reprezintă pentru bebeluș. Este la fel de important ca acesta să fie sânul și mama, de asemenea faptul de a putea reprezenta sânul și mama, deci de a fi un simbol simultan¹⁷.

Dorim să trecem în cele ce urmează la rolul pe care îl joacă mama copilului în cadrul acestui travaliu. Copilul nu poate trece dinspre principiul plăcerii înspre principiul realității, dacă nu există o mamă suficient de bună. Mama trebuie să se adapteze activ la nevoile bebelușului, o adaptarea care se diminuează treptat în funcție de capacitatea bebelușului de a tolera frustrarea unui eșec din partea mamei. Această afirmație ne va sluji un pic mai departe, în punctul anume în care vom schița dialectica recunoașterii copilului de către mamă¹⁸, respectiv dialectica pe care o menționează și Merleau-Ponty între mama bună și mama rea¹⁹.

¹⁵ Søren Kierkegaard, *Conceptul de Anxietate*, trad. Adrian Arsinevici, Timișoara: Editura Amarcord, 1998, p. 78.

¹⁶ D. W. Winnicott, *Joc și realitate*, trad. Ioana Lazăr, București: Editura Trei, 2006, p. 21.

¹⁷ *Ibidem*, p. 21.

¹⁸ *Ibidem*, p. 27.

¹⁹ Maurice Merleau-Ponty, *Child psychology and pedagogy*, Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 2010 p. 242.

Mijloacele bebelușului de a face față acestui eșec matern ar fi următoarele, anume experiența bebelușului că există o limită în timp a frustrării, o intuiție crescândă a procesualității, începuturile activității mintale, dar și integrarea trecutului, prezentului și a viitorului etc²⁰. Urmând toți acești pași bebelușul începe treptat să aibă acces la realitatea externă, iar aici intervine problema iluziei. Mama trebuie să deziluzioneze treptat bebelușul, anume să facă trecerea de la controlul omnipotent la realitatea experimentată în sine, deci pe scurt, posibilitatea distanței. Adaptarea mamei la nevoile bebelușului, atunci când este îndeajuns de bună, îi oferă acestuia iluzia că există o realitate externă ce corespunde propriei sale capacități de a crea²¹.

În continuare, Winnicott afirmă menirea ultimă a obiectului tranzițional, care ar fi tranziția bebelușului de la o stare de a fi contopit cu mama la o stare de a fi în relație cu mama ca ceva în afara ei și separat, deci exact distanța buberiană, care poate reprezenta trecerea de la Acela la Tu, în cazul nostru, sau în limbajul buberian de la Eu-Tu-ul primitiv la cel genuin²².

Dialectica recunoașterii persoanei

Bunăoară, se poate realiza o posibilă conjuncție între filosofia dialogică buberiană și psihanaliza copilului winnicottiană, urmărind în același timp și să încercăm a propune o perspectivă dialectică asupra modului în care copilul mic (bebelușul) ajunge să o perceapă pe mamă drept ceva diferit de sine, mai exact, modul în care copilul reușește să „o pună la distanță” pe mamă, acel *primal setting at a distance* buberian.

Copilul după câte am văzut mai sus își începe viața în lume cu o cunoaștere pre-ontologică a acesteia, anume el este în lume din punct de vedere ontologic, dar nu e conștient de ea în totalitatea și unitatea ei, ca ceva diferit de sine.

Winnicott ne vorbește despre preocuparea maternă primară, care este cel mai emblematic descrisă prin conceptul de *holding*, pe care îl putem traduce printr-un joc de cuvinte, prin sus-ținere. Prin acest concept, preluat ulterior și de Marc Richir, care îi va oferi o valență transcendențială, Winnicott dorește să exprime adaptarea activă a mamei, care este și una instinctivă la nevoile bebelușului, iar aici ajungem și la conceptul winnicottian de mamă îndeajuns de

²⁰ D. W. Winnicott, *Joc și realitate*, trad. Ioana Lazăr, București: Editura Trei, 2006, p. 28.

²¹ *Ibidem*, p. 30.

²² Martin Buber, *The Knowledge of Man*, New York: Harper&Row Publishers, 1965, p. 39.

bună, fiindcă până la urmă mama trebuie și ea la rândul său să recunoască distanța, deci să nu îl „sufocă” pe copilul mic.

Foarte interesante ni se par conceptele kleinienne de obiect bun și de obiect rău (după Merleau-Ponty: de mamă bună și mamă rea), produse de psihanaliza care a avut o influență covârșitoare și față de Winnicott în formarea sa personală drept psihanalist. Însă noi dorim să oferim o altă perspectivă alternativă acestei dialectici dintre obiectul rău și obiectul bun, așadar vom numi obiectul bun mama devotată copilului său, iar obiectul rău mama care își permite să își „urască” copilului. Există și o succesiune în timp ale acestor două obiecte, anume în primul rând, chiar după naștere, mama va fi mai mult decât dedicată îngrijirii copilului său, deci va fi obiectul bun. Însă și mama este o ființă umană până la urmă, în cadrul cărei ființe există o variație și un joc al dispozițiilor afective, cum ar spune și Martin Heidegger, iar noi considerăm că mama suficient de bună își va permite să fie și uneori nervoasă pe copil sau chiar frustrată, tristă sau îngândurată, iar prin aceasta, desigur, nu vrem să exprimăm faptul că ea va înceta să aibă grijă de copil, cât faptul că ea îi va transmite copilului acestei trăiri dureroase prin care ea trece, în speranța că într-un fel sau altul copilul o va înțelege. Trebuie menționat și faptul că până în acest punct mama este percepută doar parțial, anume drept un obiect subiectiv.

Dorim în continuare să schițăm această dialectică a obiectului bun sau o obiectului rău, pe care le putem numi generic drept spectre afective, în sensul că mama în ipostaza de obiect bun poate fi drăgăstoasă, înțelegătoare, iubitoare, dedicată, iar mama în ipostaza de obiect rău poate fi supărată, tristă, frustrată sau îngrijorată, din nou, în continuare având grijă de copilul său grație acelei preocupări materne primare. Considerăm că această dialectică dintre cele două spectre afective, anume obiectul bun, care este precedat de obiectul rău, deci de teză și de antiteză, conduc la sinteză, care este însăși mama văzută/percepută ca o persoană unitară, ca un tot, ca un obiect total ar spune psihanalistii, deci ca o unicitate. Însă cum reușește copilul în urma sesizării acestor spectre afective, care sunt obiectul bun și obiectul rău să ajungă la perceperea obiectivă a mamei drept o unitate, totalitate și unicitate? Aici dorim să propună încă odată conceptul buberian de distanță. Doar dacă mama reușește să îi prezinte copilului obiectul bun, iar mai apoi obiectul rău, acesta, copilul reușește grație facultăților sale sintetice să obțină o imagine unitară asupra mamei, grație a ceea ce am numit *punerea de distanță*. Amintim că prin *punerea de distanță*, copilul percepe obiectiv lumea ca ceva diferit de sine, ca o totalitate, o unitate și unicitate. Aici ideea buberiană, anume că pentru a pune distanță trebuie ca ceva să ni se opună,

deci obiectul rău, ni se pare foarte valoroasă. Putem să ne întrebăm, legitim, bineînțeles, cum ar fi dacă mama nu i-ar prezenta copilului obiectul rău, însă aceasta este o situație de-a dreptul utopică, fiindcă ca orice ființă umană, și mama trebuie să își aroge dreptul de a exista într-o dispoziție afectivă, care se poate manifesta prin furie sau nervi, deci nefericire. Grație acestui joc perceptuu, deși succesiv între cele două spectre afective, copilul reușește să își forjeze imaginea mamei sale în calitatea ei de ființă umană autentică, încărcată cu o sumedenie de dispoziții afective. Această trecere este reprezentată și de tranziția de la obiectul subiectiv la obiectul perceput în mod obiectiv, deci în limbajul nostru împrumutat de la Buber, drept mama ca persoană unitară și unică, deci o totalitate. Pasul mare pentru copilul mic reprezintă, din punct de vedere epistemologic, o primă etapă în care copilul intră în contact cu lumea, deci cu realitatea exterior-obiectivă, prin ceea ce Winnicott numea lumea în doze mici²³, iar aici putem să ne amintim și de Buber și a sa sinteză apercceptivă prin care omul intra grație distanței în relație cu lumea.

Distanța și permanența obiectului

Dorim în continuare să susținem faptul că inclusiv ceea ce Jean Piaget a numit permanența obiectului sau constanța obiectului, după Margaret Mahler, își are temeiul tot în acea punere la distanță. Întrebarea pe care a ridicat-o Piaget se referea la momentul în care copilul internalizează imaginea obiectului, anume punctul în care copilul prezentifică, respectiv are în minte obiectul ca autonom și independent, asta desigur, în condițiile în care acesta nu îi este prezent în fața ochilor, respectiv în fața simțurilor. Altfel spus, permanența obiectului se referă la capacitatea copilului de a ști că obiectul există, independent de prezența sa în carne și oase în fața simțurilor copilului. Noi dorim să afirmăm că de-abia grație punerii la distanță este posibil ceva de felul permanenței obiectului, respectiv copilul pune obiectul la distanță, în sensul de a-l considera independent și autonom de propria sa persoană, și astfel el îl consideră ca ceva care continuă să ființeze într-un loc și un timp bine determinate, independent de prezența sa actuală. Cu alte cuvinte, această punere la distanță de către copil a obiectului, fie acesta parțial sau total, deci o persoană, stă la originea conceptelor de spațialitate și temporalitate ale copilului, fiindcă de o parte există distanța care separă obiectul de copil, deci instituie spațialitatea, iar de cealaltă parte se

²³ D.W. Winnicott, *The Child, The Family and The Outside World*, Cambridge, Massachusetts: Perseus Publishing, 1987, p. 69.

află permanența obiectului, permanența care este un mod al temporalității, care îi asigură copilului faptul că obiectul perceput obiectiv, dar în lipsa sa, are propria sa durată.

Mai departe, eseul cuprinde analiza despre internalizarea imaginii mamei, anume faptul că ea există ca independentă și autonomă, indiferent de prezența ei în carne și oase, se bazează tot pe punerea la distanță. Vreau să explic acum acest proces, anume felul în care el are loc. Să presupunem că bebelușul o pune la distanță pe mamă, deja acesta este un pas mare în viața sa, inclusiv în cea etică, fiindcă Tu-ul poate fi privit ca un scop doar dacă este pus la distanță, respectiv dacă îi este recunoscută independența și autonomia. Mama este deci pusă la distanță. Ea poate să dispară din câmpul perceptiv al copilului, dar acesta va rămâne calm și liniștit, fiindcă deja a ajuns în punctul în care imaginea mamei e internalizată, respectiv el știe că ea există indiferent dacă e în altă cameră, sau în altă casă etc. Obiectul tranzițional pare să fie acel substitut de Tu, care oferă confort gândului că mama nu e în preajmă, de fapt în cadrul fenomenelor tranziționale asistăm la prima instituire a distanței din viața omului, iar aici funcția simbolică ni se pare din nou fundamentală pentru conceptul propus de noi, pe urmele lui Buber, anume distanța. Copilul pune la distanță obiectul tranzițional, anume el devine prima posesie ne-mine, dar paradoxul e că el este un Acela încărcat simbolic cu valoarea unui Tu, anume el reprezintă mama, iar tocmai de aceea copilul poate fi lăsat singur cu obiectul tranzițional, fiindcă acesta se simte de parcă mama ar fi prezentă acolo. După ce obiectul tranzițional a fost pus la distanță, urmează punerea la distanță a mamei, care aduce cu sine și internalizarea imaginii mamei. Această paradigmă ar putea fi punctul în care copilul nu mai are nevoie de obiectul tranzițional, anume momentul în care mama a fost pusă la distanță, privită drept independentă și autonomă. Toate aceste aspecte aduc cu sine faptul că imaginea mamei a fost internalizată de către copil, deci faptul că mama continuă să existe și să fie prezentă, indiferent de poziția sa, anume dacă ea este în proximitatea copilului sau nu.

Relația Tu-Tu

În final voi face un scurt excurs asupra a ceea ce reprezintă distincția dintre relația Eu-Tu și relația Tu-Tu, iar în cadrul acestei analize vom introduce și conceptul de relație Eu-Tu primitivă, dar și problema confirmării.

Copilul, după Winnicott, începe într-o stare de fuziune cu mama, anume el nu are cunoștința distanței, și este contopit cu mama (aici conceptul

heideggerian de fapt de a fi în lume mi se pare foarte util), Heidegger susține că faptul de a fi în lume este fundamental pentru relația mamă-copil²⁴. Am precizat că obiectul tranzițional este prima ființare pusă la distanță de către copil, deci această separare de mamă se produce grație acestui obiect, care își merită pe deplin numele de tranzițional. Așadar, aceasta ar fi pe scurt, trecerea de la relația Eu-Tu primitivă la relația Eu-Tu, anume trecerea de la separare la instituirea distanței. Dar cum ajungem totuși la relația Tu-Tu²⁵, pe care am pomenit-o pe urmele lui Heidegger?

În acest punct, conceptul de preocupare maternă primară winnicottian pare a fi foarte util, dar și cel de relaționare a Eului, respectiv faptul că atunci când copilul mic se uită la mamă, el se vede pe sine, iar atunci când mama se uită la copil, grație unei oarecare nostalgii, ea își amintește de perioada sa de fragedă copilărie, și tocmai de aceasta ea este în stare să aibă grijă de copilășul său²⁶. Acesta este foarte pe scurt rolul de oglindă al mamei propus de Winnicott, concept care va influența și acel schimbi de priviri richirian, în urma căruia este stabilită spațialitatea ființei copilășului. Interpretarea buberiană pe care o aplic în acest caz este următoarea: mama are și rolul fundamental de a-și recunoaște copilul, anume de a-l privi ca o persoană autentică, deci unică, independentă și autonomă. Mama are simțul distanței de la naștere, anume ea poate să îl privească pe copil drept ceva autonom și independent în sine, un scop. Pe toate aceste baze, este posibil ca mamă și își recunoască copilului unicitatea, pentru ca mai apoi să confirme copilul, toate acestea doar după ce l-a pus la distanță. Relația Tu-Tu, care este relația de maximă reciprocitate și mutualitate survine doar în punctul în care, atât mama, cât și copilul au achiziționat să îi spunem așa distanța, și se pot recunoaște și confirma reciproc, fiindcă până la urmă confirmarea este punctul cel mai de sus în cadrul căreia poate să ajungă o relație interumană.

Concluzie

Sperăm că am reușit să realizez ce am propus în cadrul acestui eseu, recunoscându-i în final și limitele. Doresc să recapitulez sarcinile pe care le-am analizat și enunțat în acest eseu: de a prezenta asemănările dintre conceptul de distanță buberian și conceptul de obiect tranzițional winnicottian, pentru ca mai

²⁴ Martin Heidegger, *Zollikon Seminars*, Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 1987, p. 163.

²⁵ Ibidem, p. 210.

²⁶ Jan Abram, *The Language of Winnicott*, London, United Kingdom: Karnac Books, 2007, p. 42.

apoi, să schițez pe urmele lui Melanie Klein și ale lui Merleau-Ponty dialectica recunoașterii mamei de către copil. Bunăoară, analiza care pune în discuție problema permanenței obiectului din psihologia de inspirație piagetiană în scopul de a încheiasă încheia printr-un excurs dialogic asupra posibilității existenței relației Tu-Tu între mamă și copil.

EXPLORĂRI LA INTERSECȚIA INTELIGENȚEI ARTIFICIALE CU ARTA

IULIA-DANA PUȘCAȘU*

Abstract: *Artificial Intelligence (AI) is a scientific discipline that studies how intelligence can be precisely decomposed in its different aspects in a way that can be reproduced on a computer. The practical results of AI strongly contribute to transform our contemporary world, including our understanding of art and concepts related to it – artwork, artist, creativity, and so on. Starting from Lev Manovich’s proposed definition for what „AI Arts” could stand for, the research addresses some of the key issues raised by the difficulty of a definition and the use of AI in programming a computer to create art. Furthermore, a connection is established to some earlier historical developments in modern and contemporary art – the invention of photography and the work of art in the age of mechanical reproduction, the modern break (The Death of Art) and digital art.*

Keywords: *Artificial Intelligence, AI arts, artwork, artist, creativity, contemporary art.*

Conceptul de Inteligență Artificială (IA)

Denumirea de „Inteligență Artificială” este formulată și folosită pentru prima dată în anul 1955 într-o propunere de cercetare înaintată de John McCarthy (Dartmouth College), Marvin Minsky (Universitatea Harvard), Nathaniel Rochester (IBM) și Claude Shannon (Bell Telephone Laboratories). *Dartmouth Summer Research Conference on Artificial Intelligence* a avut loc un an mai târziu, fiind considerată la scară largă evenimentul fondator al Inteligenței Artificiale ca domeniu și disciplină academică.

Șaizeci de ani după trasarea primelor direcții de cercetare și fondarea Inteligenței Artificiale ca disciplină de studiu, nu există un consens strict asupra definiției sale. Jean-Gabriel Ganascia indică posibilitatea a două interpretări, cu scopuri și semnificații distincte - este vorba fie de a construi o ființă inteligentă cu ajutorul tehnologiilor informaționale, fie de a descompune inteligența și de a

* Masterand, Anul II, Masterul „Filosofie, Cultură, Comunicare”, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea Babeș-Bolyai.

descrie cu precizie fiecare dintre componentele sale într-un mod care să poată fi simulat de un computer¹. În prima sa semnificație, cea căreia i se datorează în mare parte popularitatea conceptului, IA este înțeleasă ca o încercare de a reproduce conștiința sau, cel puțin, de a reifica mintea cu ajutorul unei mașini. Aceasta propune și implică producerea unei mașini care să dețină un tip de conștiință; chiar dacă mintea sau conștiința pot fi, în principiu, simulate cu ajutorul unei mașini, această simulare constituie un orizont de posibilitate, fără dovezi care să indice că ar putea fi realizat curând². În cea de-a doua semnificație, IA este o disciplină științifică care studiază modul în care inteligența poate fi descompusă atât de precis în diferitele sale aspecte încât fiecare dintre ele să poată fi reprodusă pe calculator³. Această semnificație corespunde direcției date inițial disciplinei⁴ - care investighează inteligența cu ajutorul resurselor artificialului, adică cu ajutorul tehnicilor de procesare a informației, fără a fi necesară producerea unei minți artificiale.

Rezultatele practice ale IA înțeleasă în această a doua variantă, ca știință a artificialului, contribuie puternic și accelerat la transformarea lumii contemporane, fapt pentru care termenul de Inteligență Artificială va fi considerat în cercetare cu acest sens și implicațiile sale.

Definirea „AI Arts”

Dacă ne orientăm către dicționar^{5,6}, tehnologia este descrisă drept un ansamblu de metode și mijloacele constituite prin aplicarea practică a unor cunoștințe în scopul obținerii unui anumit produs, rezultat, sau pentru a

¹ Jena-Gabriel Ganascia, „Epistemology of AI Revisited in the Light of the Philosophy of Information”, în *Knowledge, Technology & Policy*, Vol. 23, 2010, pp. 57-73, 10.1007/s12130-010-9101-0.

² *Ibidem*, p. 61.

³ *Ibidem*, p. 61.

⁴ „the study is to proceed on the basis of the conjecture that every aspect of learning or any other feature of intelligence can in principle be so precisely described that a machine can be made to simulate it” – John McCarthy et al., *A proposal for the Dartmouth summer research project on artificial intelligence*, raport tehnic, Dartmouth College, august 1955, publicat în *AI Magazine*, Vol. 27, Nr. 4, Decembrie 2006, pp.12-14.

⁵ Ion Coteanu, Lucreția Mareș et al., *Dicționarul explicativ al limbii române* (ediția a II-a revăzută și adăugită), Editura Univers Enciclopedic Gold, 2009.

⁶ *Merriam-Webster.com*, 2011, URL: <https://www.merriam-webster.com>, 01.06.2021.

îndeplini o sarcină – altfel spus, o totalitate a proceselor și/sau obiectelor create de om cu intenția unei utilități sociale.

Raportându-ne la o astfel de definiție, în ceea ce privește arta, tehnologia (acționând în paradigmele specifice care au definit sau definesc arta) a delimitat în primul rând posibilități legate de fizicalitatea operei: prin materiale și execuție. Evoluțiile tehnologice adoptate de către artiști au avut mai apoi, rolul lor în extinderea limitelor artei și realizarea inovației - fie prin includerea și utilizarea lor ca instrumente și materiale sau integrarea la un nivel conceptual al practicii artistice, mai mult sau mai puțin cu scop manifest, critic sau de statement.

Această situație a primit o nouă dimensiune odată cu apariția unei noi paradigme artistice, care s-a rupt de epoca marilor narațiuni pe care o constituia modernismul, și anume arta contemporană. Arthur Danto, motivat de cutiile Brillo expuse de Andy Warhol pentru prima dată în 1964 la Stable Gallery, New York, a adresat problema definiției artei în termenii experimentului corespondenților indiscernibili - ce face ca un set de obiecte indiscernabile din punct de vedere perceptiv să aparțină unor categorii ontologice diferite (unele sunt opere de artă, în timp ce altele sunt simple obiecte sau reprezentări)? Acest aspect este responsabil pentru tipul de răspuns pe care Danto, precum și alți filosofi⁸ de după el, îl asumă – și anume definirea artei în termeni relaționali.

Lev Manovich asumă o astfel de poziție în încercarea sa de a defini „AI Arts”. Urmărind cele mai reușite realizări actuale ale Inteligenței Artificiale, „AI Arts” ar reprezenta noi artefacte sau experiențe produse de computere programate, pe care membrii profesioniști ai lumii artei le recunosc ca aparținând artei contemporane⁹.

⁷ Problematika formulată de Danto în prima sa încercare de a oferi un răspuns la întrebarea definiției artei. – Arthur C. Danto, „The Artworld”, în *The Journal of Philosophy*, Vol. 61, Nr. 19, 1964, pp. 571- 584.

⁸ Maurice Mandelbaum, „Family resemblances and generalization concerning the arts”, în *American Philosophical Quarterly*, Vol.2, Nr.3, Iulie 1965, pp 219-228; Jerrold Levinson, „Defining Art Historically”, în *The British Journal of Aesthetics*, Vol. 19, Nr. 3, 1979, pp. 232–250; George Dickie, „Defining art”, în *The American Philosophical Quarterly*, Vol. 6, Nr. 3, Iulie 1969 (1969), pp. 253-256; Noël Carroll, *Beyond Aesthetics. Philosophical Essays*, Cambridge University Press, 2001.

⁹ „AI arts” would refer to humans programing computers to create with a significant degree of autonomy new artifacts or experiences that professional members of the art world recognize as belonging to “contemporary art”.”, traducere personală din Lev Manovich, “Defining AI Arts: Three Proposals” în *AI and Dialog of Cultures*, catalog expoziție, Hermitage Museum, Saint-Petersburg, 2019, p. 1, URL: <http://manovich.net/content/04-projects/107-defining-ai-arts-three-proposals/manovich.defining-ai-arts.2019.pdf> .

Inteligența Artificială apare în practica a tot mai mulți artiști, iar lucrările și proiectele lor primesc atenția și susținerea unor instituții majore în lumea artei, precum Bozar Brussels (Secrets: Artificial Intelligence and Luc Tuymans, 3.04.–02.05.2021), KÖNIG Galerie (Refik Anadol | Machine Hallucinations: Nature Dreams, 6.11.–17.12.2021), Tate (Turbine Hall Hyundai Commission: Anicka Yi, In Love With The World, 10.2021–02.2022) și Christie's, care a devenit prima casă de licitații care să ofere o operă de artă creată de un algoritm („Is artificial intelligence set to become art's next medium?”¹⁰). Există roboți care creează artă, participă în sesiuni de comunicare (sub forma Artist talks) și dispun de o prezență socială – cum este cazul AI-Da, „primul robot umanoid artist ultrarealist din lume”¹¹. După ce Nvidia a lansat cea de-a treia versiune pentru StyleGAN (Alias-Free Generative Adversarial Networks (StyleGAN3)) în 2021, un model generativ conceput pentru a genera imagini fotorealiste de un anumit tip (în funcție de obiectele reprezentate în setul de date utilizat pentru antrenament), Open-AI tocmai a lansat sistemul de Inteligență Artificială DALL-E 2, care creează imagini pornind de la o intrare sub formă de text, pe baza unui model de transformare a limbajului. Acestea sunt două exemple de tehnologii care au fost folosite de unii artiști încă de la primele versiuni sau despre care a fost dezbătut dacă este posibil să creeze artă "singure" - altfel spus, cu puțină sau aproape fără intervenție umană.

Toate acestea pun la dispoziție o infrastructură necesară și contribuie la coagularea, consolidarea și recunoașterea a ceea ce a fost definit ca „AI Arts” – sau, cel puțin, conceptul contribuie la extinderea granițelor estetice și explorarea limitelor umane și a convențiilor în ceea ce privește creația și receptarea artei. Voi discuta în continuare câteva dintre problematicile ridicate de definirea „AI Arts”, utilizarea Inteligenței Artificiale pentru a crea artă și voi contura un context pentru discuție prin câteva legături cu practici și forme artistice istoric anterioare.

Programarea unui computer pentru a crea artă și creativitatea

Pornind de la definiția pentru „AI Arts” formulată mai sus, Lev Manovich aduce în discuție două puncte cheie: celebrul test Turing și evoluțiile radicale cu care s-a confruntat arta în secolul XX.

¹⁰ ***, „Is artificial intelligence set to become art's next medium?”, în *christies.com*, URL: <https://www.christies.com/features/a-collaboration-between-two-artists-one-human-one-a-machine-9332-1.aspx>, 01.06.2021.

¹¹ Aidan Meller, Engineered Arts, în *ai-darobot.com*, URL: <https://www.ai-darobot.com>, 01.06.2021.

Problema este că a judeca dacă un artefact este o operă de artă sau nu (urmând definiția inițială a lui Manovich – ideea ca membrii profesioniști ai lumii artei să recunoască un artefact ca aparținând artei contemporane) nu este ceva ce poate fi redus la un test Turing. Dezvoltarea artei în secolul XX a adus o sistematică chestionare a limitelor a ce poate fi considerat artă. După "Moartea artei" (*The Death of Art*), moment marcat de Danto undeva la sfârșitul anilor '60, se presupune că arta s-a eliberat de constrângerile legate de predicate monadice, care denotă proprietăți perceptuale sau estetice¹².

Potrivit lui Danto, nu există un mod special în care operele de artă trebuie să arate în contrast cu „simplele lucruri reale”, ceea ce înseamnă că nu mai poți preda sensul artei, iar pentru a o înțelege trebuie să treci de la experiența senzorială la gândire¹³. „După sfârșitul artei” înseamnă „după ascensiunea către autorefecția filosofică” (care pentru Danto marchează și sfârșitul modernității)¹⁴. Artă (contemporană) devine astfel autoreferențială, principala sa miză fiind interogarea și elaborarea privind însăși natura artei.

Pentru a fi posibil așa ceva, este nevoie de cunoașterea istoriei artei și a evoluției artelor până în prezent, de un anumit simț și înțelegere a atmosferei teoretice a artei - iar acest lucru este ceva ce nimeni nu a încercat până acum să programeze într-un computer¹⁵, fapt pentru care IA nu poate face predicții și acționa în consecință.

Noi generații de artiști-cercetători și cercetători-artiști lucrează în mod individual și în colaborare, construind și consolidând legături între artă, știință și tehnologie. Pe de o parte, încercările acestora de a programa o IA să creeze artă pe cont propriu sunt mai degrabă un experiment științific decât artă - simulări ale artei istorice, din punct de vedere stilistic, formal și de conținut. Multe dintre acestea s-au bazat pe "înțelegerea" artei care și-a găsit recunoașterea înainte de revoluția din anii 1960. Acest lucru este vizibil deopotrivă în activitatea cercetătorilor și în practicile unor artiști, care „învață” computerele

¹² „aesthetical considerations, which climaxed in the eighteenth century, have no essential application to what I shall speak of as “art after the end of art” - i.e., art produced from the late 1960s on” -în Arthur C. Danto, Capitolul 2: „Three Decades after the End of Art”, în *After the End of Art: Contemporary Art and the Pale of History* (Ediție Revizuită), Princeton University Press, 2021, [21-40], p. 25

¹³ Idem, Capitolul 1: „Introduction: Modern, Postmodern and Contemporary”, în *After the End of Art: Contemporary Art and the Pale of History* (Ediție Revizuită), Princeton University Press, 2021, [1-20], p. 13.

¹⁴ *Ibidem*, p. 14.

¹⁵ Lev Manovich, *op. cit.*, p. 2.

„abilitățile” artiștilor din perioade istorice anterioare, pentru a genera noi artefacte care pot fi considerate ca fiind posibilă artă din acea perioadă (iar validarea lor o realizează în multe cazuri printr-o formulă adaptată a testului Turing). Cele mai celebre rezultate ale acestui tip de realizări ale IA în domeniul artelor simulează în mod deliberat aspectul vizual al unor artiști moderni bine cunoscuți sau arată ca diferite variante ale expresionismului, cubismului, postimpresionismului etc. – ceea ce nu este o abordare suficientă, deoarece ele simulează arta istorică, care a fost creată înainte de începerea acestor experimente de „AI Arts”¹⁶.

Tot în această paradigmă – programarea unui computer pentru a crea artă – creativitatea, care a figurat pe lista obiectivelor principale ale domeniului IA încă de la înființarea acestuia¹⁷, este revendicată cu un rol central. Unele provocări pe care le ridică sunt adesea descrise în termeni de producere a noutății sau a valorii estetice, sau de *producere a unor obiecte care, dacă ar fi fost create de oameni, ar fi fost descrise ca fiind artă*¹⁸. Margaret Boden atrage atenția, însă, asupra faptului că munca IA asupra creativității nu trebuie confundată cu arta. Interesul nu constă în mod specific în intenția artistică, ci în încercarea de a modela tipul de procese de gândire care trec prin mintea artiștilor umani atunci când creează.

Boden, profesor universitar și cercetător, explică că există trei tipuri de mecanisme psihologice care pot produce gânduri noi: combinarea ideilor familiare în moduri nefamiliare, explorarea stilurilor acceptate de gândire sau de creație astfel încât să genereze structuri noi de tipul relevant și transformarea stilului pentru a veni cu structuri de un tip nou. Fiecare dintre aceste tipuri poate fi observat în lucrările artiștilor umani obișnuiți și în arta realizată prin intermediul unor computere sau programe. Fiecare dintre ele a fost modelat în – și clarificat de – cercetarea IA¹⁹. Însă *„dacă o operă de artă pe calculator sau un program de inteligență artificială poate părea creativă este o întrebare factuală – la care răspunsul este adesea da. Dacă este cu adevărat creativ este o întrebare filosofică, nu una factuală”*²⁰.

¹⁶ *Ibidem*, p. 3.

¹⁷ John McCarthy et al., *op. cit.*

¹⁸ Mark D’Inverno, Jon McCormack, „Heroic versus collaborative AI for the arts”, în *Proceedings of the 24th International Conference on Artificial Intelligence (IJCAI’15)*, AAAI Press, 2015, pp. 2438–2444.

¹⁹ Margaret A. Boden & Ernest A. Edmonds, *From Fingers to Digits: An Artificial Aesthetic*, The MIT Press, Cambridge & London, 2019, p. 21.

²⁰ „Whether a computer artwork or AI program can appear to be creative is a factual question – to which the answer is often yes. Whether it is really creative is a philosophical question, not a factual one.”, traducere personală, *Ibidem*, p. 21.

Inteligența Artificială și Arta digitală

Există un alt caz pentru „AI Arts”, și anume atunci când artiștii (sau cercetătorii) nu se concentrează exclusiv pe programarea unui computer pentru a „face artă” sau pentru a obține un rezultat predeterminat, ci mai degrabă urmăresc procesul din spatele unei Inteligențe Artificiale în acțiune, integrându-o ca mediu pentru a explora diferite posibilități în practica lor.

Lev Manovich propune că, dacă ar fi să luăm în considerare procesul de creație, în loc să ne concentrăm în mod special asupra rezultatului, intervenția inteligenței artificiale în artă se produce precum cea calculatoarelor analogice și a dispozitivelor mecanice. Această utilizare a apărut în anii 1950 și a fost continuată de pionieri digitali care au urmat, precum Frieder Nake, Michael Noll, Vera Molnár și Sonia Landy Sheridan.

Unii dintre aceștia s-au angajat în mod specific în practici computaționale de generare, fiind precursorii a ceea ce Margaret Boden categorizează sub termenul „CG-Art” (Computer - Generated Art), în care un program de calculator este lăsat să funcționeze de unul singur, cu o intervenție minimă sau zero din partea unei ființe umane²¹.

Margaret Boden, în analiza sa asupra CG-Art, ne trimite înapoi la *Grupul de lucru pentru analiză obiectivă* format la Moscova în anii 1920, care a constituit începutul mișcării artistice cunoscute sub numele de Constructivism. Punctul cheie a fost introducerea noțiunii de realizare a unei opere de artă vizuală în conformitate cu un plan, sau o structură de bază, care avea prioritate creativă față de obiectul final. Satisfacerea obiectivelor sau a constrângerilor care ghidează procesul de realizare a artei a fost considerată mai importantă decât concentrarea asupra compoziției, care era doar o componentă formală subordonată acestuia. Activitatea constructivistă a continuat prin diferite grupări artistice care au condus, de asemenea, la arta generativă - din punct de vedere al unui consens istoric, include orice abordare în care se pune în evidență realizarea unui plan sau a unei structuri abstracte, incluzând CG-Art.

Dacă ne întoarcem înapoi la definiția „AI-Arts” oferită la început și lăsăm la o parte intenția specifică de a programa un computer folosind IA pentru a crea artă (în maniera discutată în capitolul anterior), Lev Manovich insistă că „toate metodele dezvoltate în arta computerizată începând cu anii 1950 sunt exemple la fel de valabile de AI-Art”²².

²¹ *Ibidem*, p. 19.

²² Lev Manovich, *op. cit.*, trad. personală, p. 5.

Situația cere o reexaminare, luând în calcul apariția metodelor radical noi în istoria artei computerizate, cum sunt tehnicile de învățare automată și utilizarea rețelelor neuronale profunde. Acestea sunt doar două metode populare ale Inteligenței Artificiale, care au devenit dominante în industrie după 2010. Se îndepărtează de metodele de artă și design computerizat dezvoltate anterior, deoarece programul are un grad mai mare de autonomie – nu programăm un computer în mod explicit pentru a genera noi obiecte folosind o secvență de pași, un sistem sau reguli, un plan (după cum se prezenta cazul constructiviștilor); rețeaua însăși extrage structura profundă dintr-un set de date și generează apoi noi artefacte. Și în cazul acestora, un autor uman trebuie să facă alegeri explicite și să controleze procesul, în primul rând prin proiectarea arhitecturii specifice a rețelei și a algoritmului de învățare (sau prin alegerea unuia dintre cele existente) și prin crearea unui set de date de antrenament. Pe lângă aceasta, rămâne tot în sarcina autorului să selecteze dintre numeroasele artefacte generate și să curatoreze un rezultat.

Lev Manovich argumentează că, având în vedere toate aceste activități de gestionare și control uman, nu putem pretinde că generarea de artefacte culturale prin intermediul învățării automate și a rețelelor neuronale prezintă un nivel de autonomie suficient de ridicat pentru a trasa o linie de demarcație față de alte metode de generare pe calculator, care au fost utilizate de mult timp pentru a crea artă. În opinia sa, ceea ce definește dacă ceva este sau nu "AI Art" nu este o metodă, ci cantitatea și tipul de control exercitat asupra procesului algoritmic²³.

Pe de altă parte, odată cu noile tehnologii, lipsa de transparență a proceselor și a complexitatea crescândă a sistemelor se intensifică. Așa cum a fost prezentat adineauri, există anumite decizii în legătură cu programarea computerului, tehnologiile specifice, și selecționarea rezultatelor. Aceste „alegeri” permit artistului o anumită măsură de control, însă, ceea ce se întâmplă în interiorul programului rămâne o cutie neagră și pentru specialiști. *Sistemele de învățare profundă, în special cele vizuale, sunt cu adevărat inspirate de nevoia de a ști ce se întâmplă în cutia neagră. Scopul lor este de a proiecta aceste procese în lumea reală*²⁴. Definirea și delimitarea „autonomiei” și „controlului” în relația cu aceste tehnologii nu este încă pe deplin clarificată.

²³ Lev Manovich, *op. cit.*, p. 5.

²⁴ Explicație oferită de Mike Tyka, cercetător și inginer la Google, într-o conversație cu Hito Steyerl . Hans Ulrich Obrist, "Making the invisible visible: arts meet AI" în *New Experiments in Art and Technology*, Saas Fee Academy, 2018.

Inteligența Artificială și fotografia secolului XIX. Concluzii

Artiștii au fost atrași de folosirea IA în lucrările lor din diverse motive – unii pentru a-și spori creativitatea, pentru a învăța despre limitele și convențiile umane, alții în scop critic, sau pur și simplu ca instrument pentru execuția unei idei.

Fără a lua în seamă dacă acceptăm artefactele generate de IA ca fiind în mod necesar „AI Art”, putem vedea influența lor asupra practicilor artistice și relația cu arta în paralel cu relația dintre fotografie și pictură și modul în care mijloacele de reproducere tehnică au schimbat arta, așa cum este descris în *Opera de artă în epoca reproducerii mecanice*²⁵.

Pictura, în special în cea de a doua jumătate a secolului XIX și început de secol XX, s-a autodepășit datorită presiunilor impuse de noile progrese tehnologice – mai precis, fotografia. Perspectiva și realismul execuției, componente principale în susținerea progresului picturii, au fost devalorizate de precizia dispozitivelor optice. În secolele XVIII-XIX atmosfera și culoarea încep deja să prevaleze asupra perspectivei, în special în genul peisajului. Excizia unui subiect din contextul său, accentuată de noua știință, a reprezentat o inovație din care pictura s-a inspirat²⁶. Pe termen lung, pe când fotografia începuse și ea să fie acceptată ca formă de artă, am asistat la pierderea pozițiilor perspectivelor liniare, precizia realistă a devenit mai puțin apreciată și efectele fotografiei au schimbat radical aspectul picturii, precum și subiectele ei - Degas fiind un precursor în acest sens. Prin paradigmele teoretice larg răspândite în anii 50, formulate de criticii moderniști Clement Greenberg și Harold Rosenberg, pictura a încetat să mai fie prezentată ca instrument pentru a crea imagini. Au fost declanșate astfel o serie de răspunsuri - discursuri despre planeitate, suprafață și dimensiunea vopselei - iar mediul a început să capete o importanță pe care nu o avea înainte.

Această prevalență a mediului s-a întâmplat, de asemenea, odată cu răspândirea și accesibilitatea fotografiei - care a afectat profund întreaga creație de imagini - și din cauza pierderii mult discutată a auri²⁷ operei de artă.

²⁵ Walter Benjamin, „Opera de artă în epoca reproducerii mecanice” [1936], în *Iluminări*, trad. Catrinel Pleșu, Editura Idea, 2002, pp. 107-131.

²⁶ Brian O'Doherty, „Notes on the Gallery Space”, în *Inside the White Cube. The Ideology of the Gallery Space* [1976/1986], ediție adăugită, Berkeley and L.A.: University of California Press, Merkeley and L.A., 1999, p. 13-34.

²⁷ Deși utilizarea conceptului de aură este anterioară eseului „The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction” (1936), utilizarea termenului în studiile media contemporane este dominată de spectrul lui Walter Benjamin și de elaborarea pe care o dă conceptului în opera

Problematica aurei în conceptul lui Walter Benjamin²⁸ pornește de la preocuparea sa pentru reproductibilitatea tehnică. Aura se referă în primul rând la un anumit tip de prezență estetică a artei, întemeiată pe experiența religioasă și eliminată de dezvoltarea modernă a tehnologiilor de reproducere - fotografia și mai ales filmul. Un alt aspect este modul în care se înscrie într-un tip de experiență intersubiectivă, existând o relație între spectator și obiect, în care avem sentimentul că "privirea este întoarsă". Aura unei opere provine din prezența pe care o are: din faptul că este situată într-un anumit spațiu și că are o anumită istorie, sau, cu alte cuvinte, din autenticitatea sa.

Sub condițiile accelerate de producție ale modernității, aura se degradează: în proliferarea reproducerilor, autoritatea originalului este ștearsă. "*Tehnica reproducerii desprinde obiectul reprodus din sfera tradiției*"²⁹, adică scoate obiectul din timpul și locul în care a fost realizat. Sfârșitul aurei este, de asemenea, sfârșitul structurilor rituale și politice care înconjoară aura. În același timp, în reproducerea operelor de artă, există o accesibilitate radicală care, pentru Benjamin, deschide posibilitatea de a găsi în opera de artă un loc pentru revoluție și *pentru prima dată în istoria lumii, emancipează opera de artă de dependența sa parazitara de ritual*³⁰. Fotografia, spune Benjamin, în mod revoluționar a eliberat mâna de unele dintre cele mai importante sarcini artistice care, de atunci încolo, au revenit complet aparatului. La începutul secolului XX, tehnicile reproducerii au atins un nivel care le permitea să se impună, ele însele, ca forme originale de artă. Pentru Benjamin, nu este nimic mai revelator decât natura repercusiunilor pe care noua tehnologie, manifestată deosebit prin reproducerea operelor de artă și arta filmului, le-a avut asupra formelor artistice tradiționale - „*Polemica din secolul al XIX-lea între pictori și fotografi cu privire la valoarea respectivă a operelor lor pare astăzi o problemă falsă și confuză.[...]S-a irosit multă energie în subtilități inutile pentru a decide dacă fotografia este sau nu o artă, dar nu s-a pus mai întâi întrebarea dacă această invenție nu transforma caracterul general al artei*"³¹.

sa. "Aura" se referă la autoritatea pe care o deține opera unică, originală, care, sub modernitate, este lichidată de tehnicile de reproducere în masă. Această implicare în autenticitate și reproducere îl înscrie pe Benjamin într-o dezbatere mai veche privind natura originalului și a copiei, care datează de la Platon și continuă și astăzi (printre alții) la Jean Baudrillard și Gilles Deleuze.

²⁸ Walter Benjamin, *op. cit.*, pp. 107-113.

²⁹ *Ibidem*, p. 110.

³⁰ *Ibidem*, pp. 107-113.

³¹ *Ibidem*, pp. 115-116.

La două secole după invenția fotografiei, paradigma reproductibilității este reactualizată. Inteligența Artificială, prin algoritmi care pot produce o infinitate de artefacte, ne pune la dispoziție un nou mod radical de a crea imagini. Originea și autenticitatea acestor imagini sunt, de asemenea, problematice – ele nu există și nu au existat în vreun set de date de antrenament sau în afara acestuia. Emanuele Arielli, făcând referire la artefactele IA care simulează arta unei anumite perioade istorice, le numește *instanțe ale unui manierism computațional*³².

Inteligența Artificială împărtășește reacțiile stârnite de fotografie în secolul XIX: divizia artă – știință, dezbateră posibilității versus imposibilității fotografiei ca artă (dat fiind că aceasta copia mecanic natura) și problema localizării creativității (se află în creierul fotografului, în aparatul foto în sine sau în natură?³³). Toate aceste aspecte ale conversației timpurii despre fotografie se restructurează într-o dezbatere asupra artefactelor generate de Inteligența Artificială, deoarece, din nou, avem această noțiune de creativitate care este transferată către o mașină. Precum fotografia, aceste imagini sunt ancorate în aceeași realitate, procesată și proiectată înapoi de un alt tip de mașină.

Odată cu apariția aparatului fotografic, pictura s-a emancipat, iar răspândirea și accesibilitatea fotografiei au afectat profund întreaga creație de imagini. În ciuda dispariției aurei, critici influențiali precum Walter Benjamin au privit noile tehnologii drept mijloace de democratizare și eliberare a artei. Situația în care ne proiectează Inteligența Artificială ne trimite înapoi la această idee: „*Even an AI could do that*”³⁴. Clișeul popular (*My kid could do that*), cândva îndreptat împotriva artei contemporane, se întoarce acum împotriva artei complexe din punct de vedere stilistic, dar scalabilă din punct de vedere computațional. *Duchamp este cel care rămâne în afara capacităților creative ale IA, cel puțin deocamdată*.³⁵

Artiștii diversifică în eforturile lor posibilitățile vizuale ale Inteligenței Artificiale și ne descoperă provocările sale teoretice într-o manieră nouă. Încercarea de a proiecta o IA pentru a face artă subliniază aspecte ale procesului

³² Emanuele Arielli, “Even an AI could do that”, în Lev manovich & Emanuele Arielli, *Artificial Aesthetics: A Critical Guide to AI, Media and Design*, 2021, p 7., URL: <http://manovich.net/index.php/projects/artificial-aesthetics>, 01.06.2021.)

³³ A. Adhikari, “The image in the machine: AI art and its implications”, în *enterpix.in*, URL:<http://www.enterpix.in/pix-post/the-image-in-the-machine-ai-art-and-its-implications/>, 01.06.2021

³⁴ Emanuele Arielli, *op. cit.*, p. 8.

³⁵ *Ibidem*, p.8.

de creație artistică care merită o atenție deosebită și ne forțează să ne reevaluăm estetica (și complacerea). Precum a însemnat fotografia pentru pictură, IA (fie ca este, va fi, nu va fi „AI Art”) ne va chestiona convențiile și limitele a ceea ce contează ca artă, îndepărtându-ne de sistematicitatea și predictibilitatea obișnuită până acum.

„BIOSHOCK”: O META-NARAȚIUNE CU ASPIRAȚII FILOSOFICE

ALEXANDRA ȘTEȚI*

Abstract: *Some games are designed to spark surface interest, others are designed to move the player to the point where they feel reality itself shaking. One such narrative is present in the video game Bioshock, a meta-narrative that cause a reversal of the player's expectations of the game. In what follows I will look at how this game goes beyond the linear narrative present in most games, masking this in order to elicit a reflexive response from the player. The question that we must ask is „what is the reason for which the game wants us to stop playing it?”. Narrative reversal renders the player unable to continue, at least for a few minutes, the action unfolding on the screen. Thus, I will try to answer the question of whether Bioshock aims to push the player towards a philosophical reflection, using philosophical tools, or it just want to get a reaction from him.*

Keywords: *video games, meta-narrative, the concept of choice, hermeneutic horizon.*

Când discutăm despre jocuri video, vorbim despre o narațiune de suprafață, povestea pe care jocul dorește să o comunice, și o meta-narațiune, pe care o putem defini ca fiind narațiunea jucătorului care interacționează cu jocul, influențată de așteptările lui și de parcursul pe care îl are alături de personajul principal. Experiența jucătorului, etica sa, personalitatea lui vor influența percepția sa asupra narațiunii pe care creatorul încearcă să o transmită prin intermediul jocului, astfel că nu putem vorbi despre o singură narațiune. Experiența mea poate să difere față de experiența prietenului meu, chiar dacă doar puțin, conferind astfel narațiunii principale o experiență unică pentru fiecare jucător. Chiar și în cazul în care aceeași persoană experimentează jocul de două ori, meta-narațiunea poate suferi modificări ca urmare a schimbărilor interioare pe care jucătorul le-a suferit.

Din acest punct de vedere jocul *Bioshock* nu este diferit, cel puțin până la jumătatea acțiunii, când are loc o răsturnare a intrigii. Pentru început însă,

* Doctorand, Anul I, Școala Doctorală de Filosofie, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea Babeș-Bolyai. Coordonator, Prof. Univ. Dr. Dan Eugen Rațiu.

trebuie să înțelegem despre ce fel de lume este vorba, cine este personajul principal și ce fel de aventură ne așteaptă. Acțiunea are loc în orașul Rapture în anul 1960, la 20 ani după ce magnatul Andrew Ryan, dorindu-și o utopie pentru elitele societății, a terminat construirea sa departe de lume, pe fundul oceanului Atlantic. În noaptea din 1960 are loc un accident aviatic, astfel protagonistul nostru, Jack, naufragiază lângă un far unde găsește o biosferă care îl duce în mijlocul oceanului, respectiv în orașul Rapture.

Prima interacțiune cu un alt personaj este cu Atlas, folosind un radio care este la bordul biosferei. El explică pericolele din oraș, folosirea Plasmidelor pentru editare genetică, faptul că Jack va trebui să se lupte cu oameni modificați genetic pentru a ajunge la Andrew Ryan, cel care a adus distrugerea asupra orașului și că este necesar ca și el să folosească aceste Plasmide. Singurul mod prezentat de Atlas prin orașul poate fi salvat este de a-l ucide pe Ryan, lucru pe care personajul principal nu îl chestionează și, prin afiliere, nici jucătorul.

Avem de-a face cu o structură simplă, o rută exactă pe care trebuie să o urmăm. Ocazional Atlas ne mai oferă câte o informație și câte o sarcină pe care să o ducem la îndeplinire. Ceea ce pare oarecum ciudat încă de la început este că Jack duce la îndeplinire toate cerințele lui Atlas, implicit jucătorul, fără să se gândească dacă acest lucru este în regulă sau nu, sarcinile implicând deseori uciderea oamenilor. Această chestionare dispare în schimb repede. Sunt un jucător, acesta este jocul, cine sunt eu să pun la îndoială logica sa, nu?!

Atunci când ești pus în situația de a ucide un personaj este necesar să ai motivația de a duce sarcina la bun sfârșit. Altfel jocul își va pierde farmecul și dorința jucătorului de a continua narațiunea va scădea considerabil. De aceea, trebuie să stabilim dacă acest personaj merită să fie ucis, dacă acțiunea noastră va duce la o faptă bună sau dimpotrivă. În momentul în care coborâm din biosferă și călcăm prima oară în Rapture, propaganda lui Ryan este evidentă. După cum explică chiar Rachel McKinnon în articolul¹ său, propaganda lui Andrew Ryan este foarte vocală, iar la început nu ești sigur dacă aceasta are o bază în realitate sau sunt doar minciuni. Acuzațiile pe care Ryan le aduce guvernului, manipularea pe care o folosește asupra cetățenilor și felul în care se prezintă orașul când Jack ajunge acolo, îl pun pe Ryan într-o lumină foarte proastă.

Analiza pe care McKinnon o face asupra orașului Rapture și propagandei lui Ryan, ne arată că nu este vorba despre minciuni, ci mai degrabă despre

¹ Rachel McKinnon, „ Propaganda, Lies, and Bullshit in BioShock’s Rapture” în Luke Cuddy, *Bioshock and Philosophy: Irrational Game, Rational Book*, Wiley Blackwell, 2015, pp. 107-113.

nonsensuri pe care acesta le folosește pentru a îndepărta cât mai mult locuitorii orașului Rapture de lumea de la suprafață. Nu se poate găsi nici o bază în joc care să ateste că guvernul de la suprafață vrea ca orașul să sufere și să se prăbușească. O minciună se bazează pe faptul că cel ce minte știe că ceea ce spune este fals. Ori considerând că nu există informații care să ateste părerea guvernului despre Rapture, propaganda lui Ryan este plină de nonsensuri pe care cel mai probabil și el le crede și de care se teme la rândul său.

Cuplând informațiile de mai sus cu intervențiile ocazionale ale lui Ryan și încercările sale repetate de a-l opri pe Jack, prin folosirea violenței, felul în care arată orașul și oamenii săi, și bucățile de informații pe care le mai primim pe parcursul înaintării noastre în poveste, Ryan nu pare chiar un personaj demn de aclamare. Există acțiuni negative comise de alți oameni, doctori, psihologi, oamenii influenți din oraș, dar ne este greu să luăm greutatea de pe umerii lui și să nu considerăm că Ryan, ca și conducător, știa despre toate lucrurile necurate care se întâmplau în orașul său, fără însă a interveni măcar o dată pentru a salva sau proteja populația care avea încredere în el.

Am stabilit cine este Andrew Ryan, dar cine este Atlas? Tot ce știm despre el este că are o familie cu care vrea să scape din Rapture, că Ryan îl împiedică să facă acest lucru, iar acesta este motivul pentru care ne va ajuta să scăpăm de el. Dar încrederea pe care i-o acordă lui Jack este bizară cel puțin. În mod normal sunt dificil de determinat motivațiile unui om care abia a ajuns în acel oraș, tocmai de la suprafață. Cu atât mai puțin, este dificil a avea încredere că te va ajuta să iei viața altui om.

După multe obstacole Jack, implicit jucătorul, ajung în sfârșit în fața temutului Andrew Ryan care așteaptă calm de partea cealaltă a unui perete de sticlă, jucând golf. Când Jack intră în cameră, acesta îl întâmpină cu următoarele cuvinte: *The assassin has overcome my final line of defense, and now he plans to murder me. In the end what separates a man from a slave? Money? Power? No, a man chooses, and a slave obeys!* În mintea jucătorului încep, în acest moment, să se instaleze mai multe dubii privind atât povestea, cât și acțiunile lui în joc.

Andrew Ryan continuă să vorbească punând la îndoială viața lui Jack și prăbușirea avionului, după care îl invită înăuntru. După ce acesta intră în cameră, Ryan spune următoarele cuvinte: *Stop, would you kindly?*, iar Jack, implicit jucătorul care îl controlează, sunt forțați să se oprească. Pe ecran apare o cascadă de imagini cu momentele în care Atlas folosea acea frază, în încheierea cerințelor lui. *Sit, would you kindly? Stand, would you kindly? Run! Stop! Turn. Was*

a man sent to kill, or a slave? KILL... A man chooses!... A slave obeys!... OBEY!, moment în care acesta este ucis de Jack.

Atlas este de fapt Frank Fontaine, om de afaceri, care și-a folosit influența asupra clasei muncitoare lipsite de drepturi pentru a înființa întreprinderi ilegale și a obține puterea. Jack e fiul nelegitim al lui Ryan, cumpărat de Fontaine în stadiul de embrion, acesta este expus unor serii de experimente de control al minții, care culminează cu ceea ce am văzut în joc, supunere totală oricărei cerințe urmate de cuvintele *would you kindly*.

Dezvăluirea aceasta dă peste cap jucătorul. În momentul în care toate aceste informații sunt coroborate, realizezi că tu și Jack sunteți la fel, iar asta te irită atât de mult încât ai nevoie să iei o pauză de la joc. Emoțiile puternice au început să apară încă din momentul în care Jack începe să-l atace pe Ryan, deoarece tu pierzi controlul caracterului. Cam la fel cum el pierde controlul propriei persoane.

Faptul că jocul nu se întâmplă în realitate, că ceea ce tocmai am urmărit nu este real sau palpabil, nu ne împiedică să avem o reacție cât se poate de puternică la cele văzute. Conform filosofului american Kendall Walton, în articolul său *Fearing Fictions*², există două modalități de a crea adevăruri ficționale: să ne imaginăm că acele ficțiuni sunt adevărate sau să pretindem, prin folosirea principiilor, regulilor, că acesta este real. Jocurile dețin deja un caracter imersiv, așadar este lesne de înțeles de ce suntem afectați de cele întâmplate pe ecran, dar aceste lucruri se întâmplă pentru că acordăm acestei ficțiuni caracter de realitate. Este similar cu teama pe care o simțim atunci când privim un film de groază. Suntem conștienți că ceea ce vedem pe ecran nu este real, însă acest lucru nu ne împiedică să avem pulsul crescut, și o stare de panică atunci când îl urmărim. Astfel putem explica motivul pentru care emoțiile pe care le simțim în acest punct al narațiunii ne determină o reacție cât se poate de fizică, și anume să ne oprim din a mai juca jocul.

Când are loc această răsturnare a intrigii, atât narațiunea, cât și meta-narațiunea, sunt reconstruite, fiind mai întâi distruse. Realizarea că Jack a fost mereu supus sorții, că nu a fost un caracter liber, că alegerile noastre nu au făcut nici o diferență, au un impact major asupra felului în care ne raportăm la narațiune. Trebuia ca Jack să ajungă în Rapture, trebuia să-lucidă pe Ryan, toate acțiunile comise de el au fost doar ordine executate curat de către un sclav

² Kendall L. Walton, „Fearing Fictions”, în *The Journal of Philosophy*, Vol. 75, No. 1, Ianuarie 1978, pp. 5-27.

perfect. În felul acesta, jucătorul ajunge să simtă emoții similare cu cele ale personajului principal, deoarece a fost și el luat peste picior de către Fontaine.

După cum Stefan Schevelier explică³, momentul în care pierde controlul asupra jocului, momentul în care Jack îl ucide pe Ryan fără ca eu să pot acționa, este momentul în care sunt dat afară din Rapture. Distincția dintre protagonist și eu, jucătorul, devine din nou clară: sunt doar un individ care joacă un joc video. Atât ca jucător, cât și ca protagonist, am făcut lucrurile pe care le-am făcut sub pretexte false. Jack l-a confruntat pe Ryan crezând că, astfel, Atlas îi va oferi posibilitatea să plece teafăr din Rapture. Noi, ca jucători, am presupus, așa cum a făcut însuși Jack, că suntem ființe umane reale, cu o istorie și o familie, că alegerile noastre erau în concordanță cu cine era Jack, că îi facem dreptate protagonistului nostru, dar cuvintele lui Ryan ne arată că alegerile noastre nu erau în concordanță cu lumea pe care am construit-o încă de la începutul jocului.

Analizând îndeaproape această relație a jucătorului cu lumea jocului, Matthew Wysocki și Matthew Schandler atrag atenția în articolul⁴ lor asupra rolului jucătorului în această lume virtuală. Jocurile video necesită ca jucătorul să aibă un anumit control asupra împrejurimilor, putând să le altereze într-o oarecare măsură, dar în același timp acesta poate readuce pacea în lumea respectivă. Discutăm aici despre o dialectică a construirii și deconstruirii. Pe de o parte, jucătorul poate destabiliza, deconstrui sau distruge structura lingvistică impusă de programatori, căpătând putere asupra lumii, în moduri diferite față de cele gândite inițial de programatori. Pe de altă parte, rolul jucătorului poate fi și acela de a asigura stabilitatea continuă și integritatea structurală a unui joc prin rezolvarea problemelor sau a crizelor care apar, similar cu ceea ce se întâmplă în *Bioshock*.

În cazul jocului analizat, această relație este cu atât mai strânsă, iar cele două acțiuni se întrepătrund. Jucătorul destabilizează lumea prin uciderea lui Andrew Ryan, însă capacitatea lui de a decide a fost alterată de programatori, lucru de care devine conștient după momentul răsturnării intrigii. După acest moment, jucătorului i se dă posibilitatea de a reconstrui echilibrul lumii jocului prin uciderea lui Fontaine. Totuși, la finalul jocului, construirea lumii și

³ Stefan Schevelier, „Have You Ever Been to Rapture? *BioShock* as an Introduction to Phenomenology”, în Luke Cuddy, *op. cit.*, pp. 139-149.

⁴Matthew Wysocki, Matthew Schandler, „Would you kindly? *BioShock* and the Question of Control” în Matthew Wysocki, *Ctrl-Alt-Play. Essays on Control in Video Gaming*, McFarland & Company, Inc., Publishers, London, 2013, pp. 196-207.

deconstruirea ei sunt strâns legate de alegerile pe care jucătorul le-a luat pe parcursul jocului.

Este momentul să facem deci cunoștință cu *The Little Sisters*. Orașul Rapture este special nu doar fiindcă se află pe fundul oceanului, ci și datorită inovațiilor tehnologice care permit alterarea ADN-ului uman. Oricine poate să-și altereze ADN-ul printr-o simplă achiziție a unui Plasmid din multiplele automate prezente în oraș. Control al minții, telechinezie, aruncare de flăcări, folosirea fulgerelor, înghețarea împrejurimilor, și multe alte alterări pe care le putem doar visa erau posibile atâta timp cât puteai plăti. Dar banii nu erau utili, ceea ce automatul îți cerea era ADAM.

Ca aceste plasmide să funcționeze era nevoie de ADAM, o substanță biochimică care are capacitatea de a rescrie materialul genetic. ADAM face acest lucru susținând formarea de celule stem puternice, care au capacitatea de a se multiplica în orice tip de celule, inclusiv într-o varietate de celule nenaturale. Cu toate acestea, tipul de formare al celulelor este adesea comparat cu o formă benignă de cancer, deoarece substanța chimică distruge încet celulele țesutului nativ și le înlocuiește cu versiuni stem instabile. Acesta este și motivul pentru care cetățenii orașului Rapture au început să își piardă mințile, devenind extrem de agresivi și însetați după această substanță.

Găsirea substanței a fost complet întâmplătoare când, într-unul din docuri, un marinar a fost mușcat de un melc de mare, mușcătură care i-a redat abilitatea de a-și mișca membrul paralizat de multă vreme. Însă, melcii de mare nu puteau furniza suficient ADAM pentru ca acesta să fie comercializat în produse de larg consum. După mai multe experimente s-a descoperit că, atunci când un melc este încorporat în stomacul unei gazde, acesta poate genera de douăzeci până la treizeci de ori mai mult ADAM utilizabil. Aceste experimente au dus la crearea *The Little Sisters*. Fetele erau preluate din orfelinatul lui Fontaine, fiind singurele gazde viabile pentru acest tip de procedură.

Sunt o mulțime de probleme de natură etică pe care o astfel de activitate le ridică, iar consecințele sunt pe măsură. Oamenii devin dependenți de ADAM, toată lumea îl vrea, toată lumea are nevoie de el. Adițional, *The Little Sisters* sunt modificate astfel încât să poată extrage ADAM-ul din corpurile decedaților care încep să umple orașul, devenind astfel ținte pentru oamenii din oraș. Pentru a le proteja, apar *The Big Daddies*, care formând o legătură cu ele, reacționează la oricine din împrejurimi care ar putea să le facă vreun rău.

Am explicat aceste lucruri pentru a înțelege mai exact contextul în care ne aflăm. Prima dată când Jack, respectiv jucătorul, intră în contact cu o *Little Sister*

al cărui *Big Daddy* a murit, suntem puși în situația de a alege în ce fel vom extrage ADAM-ul din fetiță. Pe de o parte, Atlas ne spune, prin radio, că fetița nu poate fi salvată și că opțiunea cea mai logică este de a extrage ADAM-ul complet din ea. Pe de altă parte, Brigid Tenenbaum care apare la unul din balcoane, încearcă să ne oprească. Aceasta este un personaj care aflăm că a participat activ în crearea fetelor, primind denumirea de mamă a lor. Regretând rolul pe care l-a avut în aceste experimente, dorește să le protejeze cu orice cost. Îi prezintă lui Jack posibilitatea de a extrage ADAM din fetițe suficient încât fetele să-și recapete controlul asupra propriei minți, astfel încât să nu leucidă. Alegerea este a ta.

În joc nu este clar că aceste alegeri vor avea un impact asupra poveștii ca întreg. Multe jocuri au un traseu linear, astfel că alegerile pe care le faci pe parcursul acțiunii nu au impact asupra felului în care jocul se va termina. Calculul pe care-l faci în acel moment este că primind mai mult ADAM poți cumpăra lucruri mai bune, ajungând astfel mai repede la scopul tău final sau le salvezi și primești mai puțin ADAM, având astfel un traseu mai greu ca urmare. Dacă salvezi *The Little Sister*, Tenenbaum îți spune că se va revanșa. După salvarea a încă câteva *Sisters* primești un cadou care este net superior față de ce obții dacă le ucizi. Jocul însă nu îți spune asta, dându-ți posibilitatea să alegi doar prin filtrul tău moral.

Când am ajuns la partea aceasta, nu aveam nici o dorință să ucid *The Little Sister*. Povestea lor era deja destul de tristă, niște copii inocenți într-o lume în care adulții au luat cele mai proaste decizii. Dar un lucru care mă deranja de asemenea era disprețul cu care Atlas vorbea despre uciderea lor, ca despre o acțiune strict de ordin logistic. Asta, plus felul în care te ia peste picior pentru că ai gândi măcar că acele fete sunt încă oameni, mi-a ridicat pentru prima dată suspiciuni față de acest personaj. Ușor de imaginat, am salvat fetița.

În urma analizei pe care Collin Pointon o face jocului *Bioshock* în articolul⁵ său, perspectiva din care jucătorul începe jocul poate fi numită ca reprezentând un anumit *orizont hermeneutic*, după cum îl numește el. Un orizont hermeneutic constă într-o varietate mare de posibilități de a interpreta ceea ce se află în jurul nostru. În consecință, lucrăm mereu în cadrul unor orizonturi hermeneutice în evoluție pe măsură ce ne desfășurăm în lume – și din moment ce fiecare persoană are un set unic de experiențe de viață, orizontul său hermeneutic este ușor diferit de cel al altora.

⁵ Collin Pointon, „*BioShock's* Meta-Narrative. What *BioShock* Teaches the Gamer about Gaming”, în Luke Cuddy, *op. cit.*, pp. 3-14.

În cartea sa *Adevăr și metodă*, Hans-Georg Gadamer discută despre diferite tipuri de orizonturi. Pointon face referire la ideea lui Gadamer că orizontul propriu al subiectului nu este închis, subiect care se află într-un timp istoric. După cum spune Gadamer: *Orizontul este zarea ce cuprinde și împrejmuieste tot ce este vizibil dintr-un anumit punct. Aplicând acest lucru asupra conștiinței gânditoare vorbim despre îngustimea orizontului, despre o posibilă lărgire a orizontului, de deschiderea unor orizonturi noi ș.a.m.d... Cel ce nu dispune de orizont este un om incapabil să privească departe și care supraestimează din acest motiv aproapele. Invers, "a avea orizont" înseamnă a nu fi limitat asupra aproapelui, capacitatea de a privi dincolo de acesta... Elaborarea situației hermeneutice înseamnă, în mod corespunzător, obținerea orizontului just pentru întrebările cu care ne confruntăm față în față cu tradiția.*⁶ Pointon ajustează ideea gadameriană asupra orizontului și rolului hermeneuticii, spre ceea ce el numește orizontul hermeneutic.

Mergând pe această linie de gândire, în momentul în care jucătorul începe propriu-zis jocul el nu este o *tabula rasa*, ci mai degrabă acesta are deține un orizont hermeneutic care constă în idei conștiente și inconștiente referitoare la subiectul jocului, cum este el, cum îl va afecta, ce așteptări are de la el, etc. Aceste supoziții banale, pe care Gadamer le numește prejudecăți, sunt idei care ne conturează orizontul hermeneutic. În mod total voit, jocul manipulează orizontul hermeneutic al jucătorului dezvăluind foarte puțin despre cine este Jack și ascunzând în totalitate identitatea lui Atlas.

În momentul în care Ryan este ucis, respectiv, jucătorul și protagonistul află adevărul despre starea lor adevărată în lume, se produce o ruptură, iar de aici începe al doilea orizont hermeneutic. Acesta dezvăluie, în primă fază, greșeala primei meta-narațiuni, prin faptul că jucătorul și protagonistul sunt simpli „sclavi”, alegerile noastre nu au importanță, astfel meta-narațiunea inițială a fost o minciună. În *Text și interpretare*⁷, Gadamer ne vorbește despre *contopirea orizonturilor*, acel moment când orizontul textului și orizontul cititorului se contopesc. Acest lucru poate fi aplicat la orice tip de text, deci și în cazul jocurilor video vorbim despre o asemenea contopire. Când acest lucru se întâmplă, există pericolul ca orizontul meu să fie afectat de orizontul celuilalt, fie că este vorba despre o operă de artă, un text sau în cazul nostru, un joc video. Această alterare a orizontului nostru hermeneutic, ca urmare a evenimentelor care au loc, ne aduc astfel în cel de-al doilea orizont hermeneutic.

⁶ Hans-Georg Gadamer, *Adevăr și metodă*, trad. Gabriel Cercel, Larisa Dumitru, Gabriel Kohn, Călin Petcana, Teora, București, 2001, pp. 230-231.

⁷ *Ibidem*, pp. 596-618.

Al treilea orizont hermeneutic apare la final, atunci când jucătorul va fi pus față în față cu deciziile sale prin intermediul finalurilor alternative. Felul în care te comporți cu *Little Sisters* va duce la două finaluri majore. În total sunt trei, însă diferența dintre cel de-al doilea și al treilea constă în inflexiunea vocii naratoarei. Dacă ai salvat toate *Little Sisters*, sau ai rănit doar una, finalul va fi unul pozitiv, acestea îți vor oferi putere asupra orașului, pe care tu o vei refuza, iar împreună ieșiți la suprafață și le asiguri o viață normală, acestea devenind familia pe care nu ai avut-o niciodată. Dacă rănești mai mult de o *Little Sister*, ai finalul negativ. Te întorci împotriva tuturor surorilor care te-au ajutat în lupta finală cu Fontaine, le recoltezi tot ADAM-ul, după care preiei orașul și folosești toată tehnologia lui pentru a fura arme nucleare.

În acest ultim orizont se face loc pentru ca protagonistul/jucătorul să redevină „bărbat”. Prin redarea controlului asupra propriului destin, lucru demonstrat prin faptul că acțiunile din timpul jocului au avut totuși importanță, statutul de sclav este eliminat. Cu ajutorul lui Tenenbaum care slăbește presiunea cuvintelor *Would you kindly* asupra protagonistului, alterându-i creierul, acesta pornește în căutarea Plasmidei care să-i redea complet controlul propriei persoane. Jucătorul este cel care îl ajută pe Jack, simțindu-se învigorat de fiecare dată când se poate împotrivi spuselor lui Fontaine. De data asta, cerințele evoluează în funcție de mediul înconjurător și dificultățile pe care le înfrunți, nu mai este nimeni care îți șoptește în ureche ce trebuie să faci. Iar acest lucru duce la finalurile despre care tocmai am vorbit.

În final, jocul trebuie înțeles în această paradigmă filosofică în care Andrew Ryan se situează, a sclavului și a omului liber. Întreaga personalitate a sa se bazează pe ideile obiectiviste din cartea *Atlas Shrugged* a filosoafei Ayn Rand. Sistemul de valori spre care Ryan aspiră este același cu sistemul de valori pe care Rand îl descrie în utopia pe care a creat-o în *Atlas Shrugged*. Obsesia lui Ryan de a elibera piața de orice intervenție a statului, l-a făcut pe acesta să construiască Rapture. Faptul că el nu a intervenit niciodată prin luarea de decizii în cazul pieței de plasmide, nici chiar când dependența și cazurile de agresivitate au crescut, arată că acesta era perfect convins că libertatea absolută este modul în care o societate ar trebui să fie condusă.

Din nefericire, această libertate absolută a dus la declinul și mai apoi căderea abruptă a orașului Rapture, implicit la uciderea sa de către cel care-i era fiu. Chiar și la final, lucrul cel mai important pentru el este ca Jack să înțeleagă diferența dintre sclav și om liber. Fie că acest lucru este menit pentru ca Jack să-și poată depăși condiția, fie că este un ultim strigăt al credințelor pe care le avea,

acest lucru este neclar, dar un lucru este sigur, Ryan consideră că suntem suma alegerilor noastre, el spune: *We all make choices, but in the end our choices make us.*

Bioshock este cu siguranță o reflecție filosofică impresionantă asupra condiției de liber arbitru și libertate. Folosirea diferitelor artificii stilistice și felul în care narațiunea este construită sunt menite să treacă dincolo de simplul divertisment de suprafață pe care jocurile îl doresc îndeosebi. Asta nu înseamnă că nu poate fi și amuzant, dar greutatea acțiunilor, cântărirea la fiecare pas a informațiilor pe care le ai, chestionarea atât a sinelui, cât și a locului în care te situezi nu doar în lumea jocului, ci poate și în lume, sunt menite mai degrabă să spulbere siguranțele jucătorului și să-l trimită la reflecție, decât să-i ofere o experiență relaxantă de weekend.

Consider, prin cele spuse mai sus, că *Bioshock* este o meta-narațiune care atrage atenția asupra conceptelor filosofice de liber arbitru și libertate, lăsând oportunitatea jucătorului de a experimenta și de a analiza ce înseamnă aceste concepte, oferind situații și experiențe complexe care să-l ajute în determinarea propriului sens de om liber. Poți fi de aceeași părere cu Ryan, poți să consideri că Fontaine are dreptate, sau poți să-ți formezi propria părere, dar în final, cel ce alege vei fi întotdeauna tu.